

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1985, LET. XXII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

6

IZ VSEBINE

Lev Kreft: Komunisti in kultura

Marjan Senjur: Inflacija ni iluzija, vzrok inflacije pa je iluzija

Branko Zihert: Premislek o slovenskem zgodovinopisju

Maca Jogan: Družina, enakopravnost in problem porodniškega dopusta

Marko Kerševan: (Ne)religioznost mladih v Sloveniji (1)

Stane Vlaj: Krajevna skupnost – pričakovanja in stvarnost
(pogovor z avtorjem)

France Černe: O nekaterih primerjalno teoretičnih – sistemskih
vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije (1)

Mirjana Nastran-Ule: Dialektika družbenega oblikovanja človeka

Janez Pečar: Policija v napovedih prihodnosti

Stanislaw Ehrlich: Veliko oblik pluralizma in uniformizma in njune
meje (prevod)

TEORIJA IN PRAKSA

1985

6

revija za družbena vprašanja, let. XXII, št. 6, str. 593—752,
Ljubljana, junij 1985, UDK 3, YU ISSN 0040—3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Marjeta Čepič, France Černe, Alfred Golavšek, Primož Južnič, Stane Južnič, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Ivan Lapajne, Sonja Lokar, Boris Majer, Boštjan Markič, Ciril Ribičič, Vlado Sruk, Ivan Svetlik, Franc Šali, Niko Toš, Marijan Tršar, Mirjana Ule, France Vreg

PRESEDNIK UREDNISKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 600 din, za druge individualne naročnike 900 din, za delovne organizacije 1500 din, za tujino 2500 din; cena eojne številke v prosti prodaji 150 din in dvojne številke 250 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

- LEV KREFT: Komunisti in kultura 595
MARJAN SENJUR: Inflacija ni iluzija, vzrok inflacije pa je iluzija 600

ČLANKI, RAZPRAVE

- BRANKO ZIHERL: Premislek o slovenskem zgodovinopisju 604
MACA JOGAN: Družina, enakopravnost in problem porodniškega dopusta 615
MARKO KERŠEVAN: (Ne)religioznost mladih v Sloveniji (1) 631

POGOVOR Z AVTORJEM

- STANE VLAJ: Krajevna skupnost – pričakovanja in stvarnost 643

SOOČANJA

- FRANCE ČERNE: O nekaterih primerjalno teoretičnih – sistemskih vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije (1) 659

KULTURA IN POLITIKA

- ALEŠ ERJAVEC: Rušeče se novo-gradnje? 672
FRANCE FORSTNERIČ: Predvsem o kulturi in politiki 676
MARJAN TAVČAR: Kultura – v ospredju ali na obrobju? 682

ZA IN PROTI

- MACA JOGAN: Joj, kako srčkan je bil Hitler! 689
JANKO JERI: Preko »rubikona« 691
MARJAN PAVČNIK: Obvezno in »programsko« pravo 693

DRUŽBA IN ZNANOST

- MIRJANA NASTRAN-ULE: Dialektika družbenega oblikovanja človeka 696

DRUŽBA IN ODKLONSKOST

- JANEZ PEČAR: Policija v napovedih prihodnosti 712

NAŠA SOSEDA MADŽARSKA

- IVAN SVETLIK: Delovna sila v sodobni madžarski družbi 725

NAŠ PREVOD

- STANISLAW EHRLICH: Veliko oblik pluralizma in uniformizma in njune meje 734

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

- ADOLF BIBIČ: Interesi in politika 745

PRIKAZI, RECENZIJE

- EDVARD KARDELJ: Sistem in družbena kontrola cen (Bogomil Ferfila) 748
Iz domačih revij 750
Avtorski sinopsisi 751

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
let. XXII, št. 6, str. 593–752,
Ljubljana, junij 1985

EDITORIAL

LEV KREFT: Communists and Culture	595
MARJAN SENJUR: While Inflation Is no Illusion, Its Cause Is	600

ARTICLES, DISCUSSIONS

BRANKO ZIHERL: Contemplation on Slovene Hystography	604
MACA JOGAN: Family, Equality and the Problem of Maternity Leave	615
MARKO Kerševan: (Ir)Religiosity of the Young in Slovenia	631

DIALOGUE WITH THE AUTHOR

STANE VLAJ: Local Community – Expectations and Realities	643
--	-----

CONFRONTATIONS

FRANCE ČERNE: On Some Comparative Theoretical-Systemic Questions Concerning Our (In)Stability and (Dis)Inflation (1)	659
--	-----

CULTURE AND POLITICS

ALEŠ ERJAVEC: Newly Constructed Houses Falling Apart?	672
FRANCE FORSTNERIČ: First of All on Culture and Politics	676
MARJAN TAVČAR: Culture – in the Foreground or on the Margine?	682

PRO AND CONTRA

MACA JOGAN: How Cute Hitler Was!	689
JANKO JERI: Over the "Rubicon"	691
MARJAN PAVČNIK: Obligatory and "Programed" Law	693

SOCIETY AND SCIENCE

MIRJANA NASTRAN-ULE: Dialectics of the Social Shaping of Man	696
--	-----

SOCIETY AND DEVIATIONS

JANEZ PEČAR: Police in the Forecasts of Future	712
--	-----

OUR NEIGHBOUR HUNGARY

IVAN SVETLIK: The Working Force in the Contemporary Hungarian Society	725
---	-----

THE TRANSLATION

STANISLAW EHRLICH: Many forms of Pluralism and Uniformism and their Limits	734
--	-----

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

ADOLF BIBIČ: Interests and Politics	745
-------------------------------------	-----

REVIEWS NOTES

EDVARD KARDELJ: The System and Social Control of Prices (Bogomil Ferfila)	748
FROM DOMESTIC REVIEWS	750
AUTHORS' SYNOPSIS	751

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ

ЛЕВ КРЕФТ: Коммунисты и культура	595
МАРЯН СЕНЮР: Инфляция не иллюзией, иллюзией ее причина	600

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ

БРАНКО ЗИХЕРЛ: Размышление о словенской историографии	604
МАЦА ЙОГАН: Семья, равноправие и проблема отпуска по родам	615
МАРКО КЕРШЕВАН: (Не)религиозность молодых Словении (1)	631

РАЗГОВОР С АВТОРОМ

СТАНЕ ВЛАЙ: Местное содружество ожидания и действительность	643
---	-----

КОНФРОНТАЦИИ

ФРАНЦЕ ЧЕРНЕ: О некоторых сравнительно теоритическо системных вопросах нашей (не)стабилизации и (дез)инфляции (1)	659
---	-----

КУЛЬТУРА И ПОЛИТИКА

АЛЕШ ЕРЯВЕЦ: Разрушающиеся новостройки?	672
ФРАНЦЕ ФОРСТНЕРИЧ: Прежде всего о культуре и политике	676
МАРЯН ТАВЧАР: культура на первом плане или на маргиналиях?	682

ЗА ИЛИ ПРОТИВ

МАЦА ЙОГАН: Сердечко, вот каким был Гитлер!	689
ЯНКО ЙЕРИ: Через „Рубикон“	691
МАРЯН ПАВЧНИК: Обязательное и „програмное“ право	693

ОБЩЕСТВО И НАУКА

МИРЯНА УЛЕ: Диалектика общественного оформления человека	696
--	-----

ОБЩЕСТВО И ДЕВИАЦИЯ

ЯНЕЗ ПЕЧАР: Полиция в предсказаниях будущего	712
--	-----

НАШ СОСЕД ВЕНГРИЯ

ИВАН СВЕТЛИК: Рабочая сила в венгерском обществе	725
--	-----

НАШ ПЕРЕВОД

СТАНИСЛАВ ЕРЛИХ: Много форм плюрализма и униформизма и их границы	734
---	-----

НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ

АДОЛФ БИБИЧ: Интересы и политика	745
----------------------------------	-----

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ

ЗДВАРД КАРДЕЛЬ: Система и общественный контроль цен (Богомил Ферфила)	748
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	750
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	751

LEV KREFT

Komunisti in kultura

Površna enotnost vseh interesov, ki jo je skozi daljše obdobje zagotavljalo relativno ugodno materialno stanje, zlasti pa solidne perspektive večine družbenih delov in skupin, je bila zasnovana na dolgoletnem zaupanju v nenehno napredovanje socialistične družbe blagostanja. Videti je bilo, tudi nekaterim opozorilom navkljub, da bodo v stalnem razcvetu socialistične ekonomije združeni delavci in občani brez posebno globokih konfliktov in razhajanj zadovoljevali vse materialne in duhovne potrebe na vedno višji razvojni stopnji. Zdelo se je, da ne obstaja kaka temeljna razlika med družbenimi interesi različnih skupin narodov ali slojev, ampak gre le za vprašanje vrstnega reda in stopnje udeleženiosti v napredku.

Ta naivni optimizem je vseboval tudi idealizirano predstavo o razvoju socialistične kulture kot vedno višjega in bolj humanega načina izražanja življenja socialistične samoupravne družbe. Tudi v kulturi je šlo na videz le za vrstni red uresničevanja visokih ciljev, za postopno kulturno vzgojo vseh ljudi, za udeleženiost kulturnih dejavnosti v delitvi zagotovljenega in vedno večjega družbenega bogastva. Ideal človeka vrednega življenja je v tem času zadobil številne poteze nenačrtnega in nedorečenega razmaha, ki se je kazal tudi v obilici novih zidov, še bolj pa v idealih ustvarjalno vsestransko razvitega posameznika, ki po zadovoljstvu delovnega procesa, kjer kuje svojo vedno boljšo prihodnost, stopa v prosti čas kulturne porabe, od knjige do gledališča, od filma do televizije, od urejenega delovnega do prijetnega nedelovnega bivanja.

Tudi v teh letih je v dejanskem družbenem življenju šlo prej za kopičenje materialnih dobrin s perspektivo boljšega preživetja kot pa za resnično približevanje idealu, ki je bil kljub svoji plemenitosti pogosto le podaljšana črta zamišljene in nestvarne težnje – dohiteti in prehiteti tisti način življenja, ki nam je bil v kapitalističnih državah blagostanja posebej všeč, in ga dopolniti ali cepiti nanj socialistični ideal samoupravljalca, ki samostojno in vedno bolj človeško zapolnjuje svoj življenjski čas in streže vsem svojim konstruktivnim, humanim potrebam. Zato smo le redko opazili, zlasti ob donečih kulturnih sanjarjenjih, da tudi vzpon preteklih let ni slonel na lahkotnem zaslužku, kreditih in inflaciji, ampak na trdem in za mnoge celodnevem garanju za t. i. standard. Tega nismo pripravljene pogosto

videti niti danes, ko govorimo, da je bil naš razvoj zgrajen na nepokritih investicijah in umetno pridobljenih sredstvih. Če to morda velja v odnosu do družbenega kapitala, ki smo ga aktivirali na odtujen način in v odtujeni obliki, to ne more veljati za delo, ki je spravljal ta kapital v proizvodno življenje. Zdaj, ko je ta bleščeča perspektiva že precej zatonila, in ko pričakujemo novi zagon od prestrukturiranja proizvodnje, od spremenjenih razmerij v družbeni reprodukciji, od stabilnejših procesov razvoja in zlasti od nove znanstveno tehnološke revolucije v naših pogojih, so se tudi naše predstave o kulturi, včeraj tako vzvišene in idealistične, pričele majati in omahovati.

Zlasti značilno pa je, da je enotna predstava o socialistični kulturi kot duhovnem raju razvitih potreb polnega ustvarjalnega človeka razpadla na zelo različne, med sabo sprte predstave o bodoči vlogi kulture v življenju socialističnega človeka, in o vlogi socialistične samoupravne kulturne politike. Danes na splošno, in tudi v kulturnih zadevah, ni več mogoče govoriti o enotnem in enovitem interesu vseh socialističnih samoupravnih subjektivnih sil, ki ga obkrožata le dve iz splošnega toka ločeni težnji: skrajno desničarska reakcionarnost in ultralevičarska nestrpnost, ki sta kljub površinski nasprotnosti pogosto označena celo kot dvojčka. Enotnega interesa ni več, in levica in desnica sta spet postala pojma, ki ju je mogoče z vso upravičenostjo uporabiti ne le kot oznaki za skrajnosti, ampak tudi kot oznaki za različne tokove in težnje sredi družbenega bloka sil socialističnega samoupravljanja. Razčlenjena pahljača teženj, interesov in aspiracij ni izven socialistične zveze, ampak v njej, in tudi v zvezi komunistov. Nekatero od teh teženj so vpletene tudi v ustvarjanje podobe o dolgoročnem razvoju Slovenije. Mislim, da je tudi razprava o kulturi in kulturni politiki danes, še zlasti, če govorimo o kulturi v najširšem smislu, nujno povezana prav z načrtovanjem dolgoročnega razvoja in našo konkretno vizijo socializma 21. stoletja.

Izhodiščna misel za bodoči razvoj Slovenije, »da določena gospodarska strategija, ki je bila uspešna in je odigrala svojo vlogo v prejšnji fazi razvojnega procesa, postaja ovira za nadaljnji razvoj, če se ne pretvori v novo kakovost« (Osnutek dolgoročnega plana SR Slovenije za obdobje od leta 1986 do leta 2000, Poročevalec 1985, št. 10, str. 3), in ugotovitev, da je kriza pri nas izražena predvsem kot kriza etatiističnega načina upravljanja, sta temeljni tudi za primerjanje položaja kulture, ki od nastanka samoupravnih interesnih skupnosti in razvoja svobodne menjave dela deli usodo združenega dela z vsemi protislovji, ki iz tega izhajajo.

Optimalne razvojne projekcije, naslonjene na sedanje še vedno neugodno stanje, govore med drugim o bistvenih spremembah v strukturi proizvodnje in zaposlenosti. Iz Slovenije kot republike z relativno največjim odstotkom nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev in najmanjšim odstotkom delavcev z višjo in visoko izobrazbo, ob sicer splošni rasti izobrazbene strukture v preteklem obdobju, naj bi do leta 2000 nastala Slovenija visoke stopnje delavcev z visoko izobrazbo – zlasti strokovnjakov

matematičnih, upravljaljskih in informacijskih ved, specialistov in raziskovalcev. V isti sapi pa prav v tem času projekcija zahteva tudi varčnejše oblike zadovoljevanja skupnih potreb, z uveljavljanjem samoiniciativnega in prostovoljnega zadovoljevanja skupnih potreb. Že v devetdesetih letih naj bi dosegli, kar se v delu razvitega zahoda dogaja že danes – postopno skrajševanje in prerazporejanja delovnega časa. »Skrajšanje dnevnega, tedenskega in letnega delovnega časa bo namenjeno predvsem izobraževanju in izpopolnjevanju znanja zaposlenih« (ibidem, stran 8) in »organizacija družbenega življenja, neprekinjenost procesa dela, potreba po nenehnem izobraževanju, način zadovoljevanja človekovih osebnih potreb bodo močnejše vplivali na življenjski ritem, pa tudi na delovni čas« (ibidem, stran 8). Ob kakovostnem in varnem bivanju, ki bo še bolj kot do sedaj ne le skrb družbe, temveč posameznika, bo nujna tudi veliko večja družbena skrb za urejanje in varstvo okolja, ki se žal tudi pri nas začinja predvsem kot preprečevanje onesnaževanja okolja in ogrožanja zdravja in življenja. Glede na to, da je »svet v globoki krizi, ki ni le ekonomska, temveč tudi družbena in politična« (ibidem, str. 4), torej globalna, je tudi borba za mir v svetu v najširšem in temeljnem smislu pogoj razvoja slovenske družbe in cilj kulturnega delovanja – čeprav je zavest o tem mnogo močnejša pri naših neposrednih sosedih na zahodu, kot pa med našimi družbenimi in kulturnimi delavci.

Na razvojni prelomnici se pojavljajo tudi različne in zoperstavljene projekcije razvoja kulture v ožjem smislu; tako je tudi v osnutku dolgoročnega plana SR Slovenije precej megleno izhodišče, da »samoupravna socialistična družba predpostavlja svoboden razvoj človeka«, in da »kultura določa občutek identitete ljudi« (ibidem, str. 22). Vzporedno pa osnutek načrta razvoja kulturnih dejavnosti, ki je nastal v Kulturni skupnosti Slovenije poudarja, da so prav družbene dejavnosti v modernih družbah najpomembnejši generatorji razvoja. Ta načrt v številnih točkah povzema tudi misli in teze iz gradiva za razpravo za sejo CK ZK Slovenije o kulturi (priloga Komunist, 11. 1. 1985). Razvojni izziv, zabeljen s krizo, nesporno zahteva novo kakovost v razvoju kulture in številne obrate v naravnosti kulturne politike. Zato se ne izraža le v planskih dokumentih, ki smo jih le bežno pregledali, ampak tudi v glavah ljudi, in se na različne načine oblikuje tudi v razvojne vizije in alternative sedanjemu stanju.

Te predstave o kulturnem razvoju, sicer esejistične, meglene, nedorečene, pa vseeno govore o različnih interesih različnih družbenih skupin, in ne le o blodnjah in izmislekih njihovih neposrednih zapisovalcev in avtorjev. Prehod na neke vrste **razsvetljeni socialistični etatizem**, osvobojen zloslutnih stalinističnih primesi, kot modro uradniško upravljanje z družbo in njenimi subjekti, še danes sloni na znani maksimi: samoupravljanje je lepa ideja, ideal, h kateremu gre stremeti, toda danes so ljudje zanj še prekleto nezreli, in njihova samoupravna zavest je taka, da vodi k razgrajevanju razvoja in ogroža socializem. Tovrstne težnje objektivno podpira tudi vsak kulturniški elitizem, ki hoče izbriniti ali ohraniti družbene privilegije

posameznikov in institucij. Zato je vprašanje o zrelosti ali nezrelosti združenih delavcev in občanov še danes eno od osnovnih kulturnih vprašanj, in etatični odgovor nanj vodi naravnost v uradno kulturo državnih obeliskov in prosvetljevalsko kulturo obljub svetle prihodnosti zaradi pomiritve v sedanosti.

Poenostavljena teza »vsi smo ustvarjalci« je vredna kritičnega premisleka, toda ne tistega, ki bo kulturno funkcijo delavca videl le v tem, da dela. Naš kulturni ideal pač ne more biti tisti položaj dela, ki »proizvaja prečudne stvari za bogatine, toda za delavca proizvaja pomanjkanje. Proizvaja palače, toda za delavca brloge. Proizvaja lepoto, toda za delavca pohabljenost... Proizvaja duha, toda za delavca proizvaja behavost, kretenstvo.« (Pariški rokopisi, MEID I, str. 305.) Etatizem pomeni ohranjanje takega razmerja med delom in kulturo v socializmu.

Ob vsej polrazvitosti in verjetno prav iz nje se rojeva tudi **tehnološko vizionarski tehnokratski socializem**, ki visoko razvito socialistično družbo načrtuje kot družbo belih ovratnikov in menažerskih voditeljev, v kateri se vsi »neproduktivni« socialistični cilji zvedejo na od ekonomičnosti ločeno politiko, ta politika pa na ideološko zastavo tehnokratizma. Kultura je tu le plen »produktivizma«, torej je tudi njena mera profit, in se deli na družbeni okrask samosmotrne produkcije in na kulturo kot profitno panogo: kozmetika proizvodov za boljšo prodajo; priložnostna zabava, ki usposablja za delo; pozaba nesmiselnosti profitne produkcije, ki jo je razkrila že analiza frankfurtske šole (Marcuse, Horkheimer, Adorno). Na novi razvojni stopnji kapitala te predstave in aspiracije predstavljajo le novo odslikavo nekdanjih idej o sovjetskem amerikanizmu in tayloristični organizaciji socializma. Tudi samoupravljanje ima v teh predstavah svoje mesto, vendar se njegova vloga začne šele preko praga podjetja, po opravljeni in od tehnokratske elite upravljani produkciji. Delitev na svet dela, v katerem vladajo z argumenti znanja zastopniki njegovega veličanstva kapitala – četudi družbenega – in svet kulture, na drugi strani, je smrt za vsakršno kulturo razen enodimenzionalne.

Sentimentalni humanistični socializem se pogosto dovolj zaveda protislovij omenjenih dveh variant družbene organizacije, in tudi posledic v kulturi, toda upira se jima lahko le z iluzijami in sanjarjenji. Vse te iluzije pa se vendarle dajo zvesti na eno samo: človek je vzvišeno bitje, ki mu za kulturni razvoj ni potrebna učinkovita družbena produkcija, ampak le dobra volja in pravšnja vzgoja. Kultura tu nastopa kot prvinski prostor izražanja preprostega, a plemenitega bistva človeka, povsem v tradiciji utopičnega Williama Morrisa, in je vseskozi privzdignjena nad umazanijo vsakdanjega produktivnega življenja. Tam v produkciji se ustvarja blago, se gara in kupčuje, tu v kulturi pa se ustvarja človek kot vzvišeno bitje socializma. Tudi del socialističnega vizionarstva, ki odmeva v naših priložnostnih govorih, kadar jih izjemoma posvečamo kulturi, priča o prisotnosti takega odnosa do socialistične vloge in položaja kulture.

Vsem trem socialističnim projektom pa je skupno, da v končni fazi

kulturo zožijo na tako ali drugačno proizvajanje za množično publiko, ki se omejuje na nekaj tradicionalnih kulturnih dejavnosti in na kulturtreger-sko uporabo novih (zdaj pravzaprav že starih) množičnih medijev. Zato zanje vprašanje vojne in miru ni kulturno vprašanje, vprašanje varstva okolja ni kulturno vprašanje, vprašanje humanizacije dela ni kulturno vprašanje, vprašanje položaja žensk ni kulturno vprašanje, boj za znanje množic ni kulturno vprašanje – in ko vse to zanje ni kulturno vprašanje, se jim seveda nujno pojavi eno samo temeljno socialistično kulturno vpraša-nje: zakaj množice niso zainteresirane za kulturo? Odgovor nanj ni, da imajo množice opravka z vprašanji preživetja in prehranitve, stanovanja, vzgoje otrok, vojne in miru, obstoja v nezdravem in neprimernem okolju, in da je zanje pač to prvo kulturno vprašanje, ampak: da so množice nezrele in kulturno nerazvite. Zato predstavljajo besede iz Programa zveze komuni-stov, četudi zapisane v danes že malce arhaičnem političnem jeziku, še vedno odgovor: »Zveza komunistov Jugoslavije bo tudi v prihodnje usmer-jala svoja prizadevanja tako, da bosta umetnost in kultura postali v resnici last ljudstva, da bo kulturna ustvarjalnost dobila množično podlago glede usvajanja kulturnih pridobitev, zlasti pa glede spodbujanja kulturno-umet-niške dejavnosti in iniciative najširših ljudskih množic.« (Program Zveze komunistov Jugoslavije, Komunist 1981, str. 191.) Dejavnost in iniciativa najširših množic, to je kriterij dolgoročnega razvoja Slovenije in mesta kulture v njem.

Ob vseh kulturniških vprašanjih in bojih, tudi ob občutku, da v javnosti potekajo mnogo živahnejše in pomembnejše razprave, kot pa v zvezi komunistov sami pred njenim kulturnim plenumom – ob vsem, kar nas danes razburja in ločuje, velja kriterij, ki ga je povedal v predavanju »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura« leta 1907 Ivan Cankar:

»Edina pot je boj ljudstva, brezobziren boj, dokler ne pade poslednja barikada, dokler ni dosežen poslednji cilj! Boj za popolno socialno in politično osvobojenje – zakaj brez socialne in politične svobode je nemo-goča kulturna svoboda. Dokler bo ljudstvo suženj družbe, suženj tega anonimnega naroda – dotlej bo tlačanila, dotlej bo brezpravna in ponižana tudi duševna kultura. Boj za osvobojenje ljudstva je kulturn boj – in kdor ta boj obrekuje, kdor mu postavlja nečiste cilje, je sovražnik ljudstva in sovražnik kulture.«

Nismo na začetku tega boja, vendar smo na razpotju. Če bomo kot idejne tokove v kulturi videli le razprtije dnevnočasopisne veljave in dometa, in če bomo razgovor o razvoju kulture dojel le kot dialog z oporečništvom, bomo vedno bolj mencali na razvojnem razpotju in tuhtali o tem, kaj lahko gre in kaj ne sme med ljudi. Medtem pa se bo tudi v prostem času vedno več delalo, da bi se preživelo, dokler ne bomo presenečeni ugotovili, da ni osnovno vprašanje več »prelom z upravljanjem od včeraj«, ampak preživetje od danes na jutri. Tedaj kultura res sploh ne bo več vprašanje.

Inflacija ni iluzija, vzrok inflacije pa je iluzija

Jugoslavija je leta 1982 sprejela Protiinflacijski program. Leto dni pozneje pa še vseobsežni Dolgoročni program ekonomske stabilizacije. Na podlagi teh dokumentov in pod pritiskom Mednarodnega denarnega sklada je obotavljaje začela sprejemati ukrepe, ki naj bi imeli protiinflacijski učinek. Vendar se še leta 1984 ti ukrepi niso poznali na znižanju inflacije. V letu 1985, prav sedaj, pa se že celo govori, da bo treba pripraviti nov protiinflacijski program.

Kaj zapisati ob tej priložnosti?

Če bi me kdo vprašal, katere ekonomske ukrepe bi predlagal, bi najbrž odgovoril, da ne vem, kaj bi kar tako rekel, lahko pa napišem članek. Pred nedavnim sem za neko posvetovanje res napisal članek o razlogih za inflacijo pri nas, ki sem ga naslovil: Zakaj je v Jugoslaviji še vedno visoka inflacija. V tem članku sem zapisal, da je treba najprej ustvariti razmere, da se bodo gospodarski subjekti na ekonomske ukrepe in signale odzivali, in to na ekonomsko pravičen način. Da bi to dosegli, je treba spremeniti razmere odločanja in obnašanja v našem gospodarstvu. Za doseg tega cilja je treba prilagoditi ekonomski sistem, pa tudi tisti del političnega sistema, ki se nanaša na gospodarstvo. Torej, potrebna je reforma. Če bo namreč ostalo vse tako, kot je bilo dozdaj, nam uporaba nobenih ekonomskih instrumentov ne bo veliko pomagala. Dosegli bomo ravno nasprotno: kompromitirali bomo ekonomske instrumente, kar bo potem dober izgovor za okrepitev centralnega in administrativnega uravnavanja gospodarstva.

Ne morem podrobneje razčlenjevati tistega, kar sem zapisal v prejšnjem odstavku. V svoji kratki pisani besedi uvodničarja, bi rad o inflaciji pisal nekoliko prosteje. Upam, da mi bo tudi tako uspelo bralca opozoriti na nekaj odprtih vprašanj naše sedanje inflacije.

Inflacija ni iluzija. Vzrok inflacije pa je iluzija. Iluzija pa je slepilo, samoprevara in prevara drugih. Je slepilo, ker skuša skrivati problem. Je prevara, ker se prerazdeljuje dohodek s prevaro, ki sloni na samoprevari, tako imenovani denarni iluziji.

Zato je boj proti inflaciji vedno predvsem srečanje z ekonomsko resničnostjo, soočenje z njo. Ta resničnost pa je, da država ali družba lahko nekomu nekaj da, bodisi sredstva ali ugodnosti, samo če nekomu drugemu nekaj – bodisi sredstev ali ugodnosti – vzame, in da ima to potem posledice. Vse se plača. Prej ali slej, tako ali drugače.

Dežele t. i. realnega socializma so realne tudi v tem smislu, da se tega zavedajo. Zato nimajo inflacije. Francoska socialistična vlada je živela s svojo iluzijo, ki jo je simbolizirala rdeča roža v gumbnici, samo leto dni.

Potem se je soočila z resničnostjo. Zahodne države so se za spopad z inflacijo, za soočenje z ekonomsko resničnostjo obrnile h konservativnim vladam. In Jugoslavija! Smo se mi že soočili z resnico? Stopnja naše inflacije je odraz stopnje našega nesoočenja z resnico.

Poglejmo na nekaj primerih, koliko in kako smo se doslej soočili s svojo ekonomsko resnico.

Smo znižali realne osebne dohodke? Smo! Prav! Smo znižali osebno porabo? Smo! Prav! Vendar, kako smo to dosegli? S prevaro! S pomočjo denarne iluzije. Nominalni dohodki so rasli, realni pa padali. Ljudje, ki so živeli z monetarno, nominalno iluzijo, so čutili, da jim gre vse slabše, vendar se niso zavedali, koliko in zakaj. Krivdo so zvrčali na nedoločnega krivca: na cene. Niso se zavedali, da cene rastejo tudi zato, da jim razvrednotijo, odvzamejo dohodek. V tem smislu je bila inflacija sredstvo boja proti inflaciji. In v tem smislu je inflacija prevara. Dokler kot taka deluje, zaradi denarne iluzije, jo je smiselno uporabljati. Potem pa ne več. Veliko izbire res nismo imeli, stroške delovne sile je bilo treba znižati. Če tega ni mogoče doseči s povečanjem storilnosti, je na razpolago samo še dilema: ali nezaposlenost ali znižanje realnih osebnih dohodkov. Kot bralec vé, so zahodne države izbrale nezaposlenost, mi pa inflacijo za znižanje realnih osebnih dohodkov.

Smo znižali splošno in skupno porabo? Smo! Prav! Vendar, kako smo to dosegli? Deloma tudi podobno kot pri osebni porabi. Z inflacijo, z igro na razliko med nominalnim in realnim: bralec gotovo pozna tisto pravilo: sredstva za skupno in splošno porabo naj rastejo za 10 odstotkov počasneje kot dohodek. Tudi tukaj je inflacija bila sredstvo za zmanjševanje splošne in skupne porabe. Torej tudi tukaj boj proti inflaciji z inflacijo. Pa vendar, smo se res soočili z resnico? Samo deloma! Deloma zato, ker so splošno in skupno porabo zniževali neselektivno, tako da so linearno zmanjševali sredstva za to dejavnost vsem in vsakomur, opustili in ukinili ničesar, obseg in struktura dejavnosti sta ostala ista. S tem je ostala odprta možnost ponovne eksplozije te potrošnje, ki utegne ponovno delovati inflacijsko.

Iz omenjenih dveh primerov je videti, da Jugoslavija uporablja ekonomski ukrep zniževanja agregatnega povpraševanja za boj proti inflaciji. Gospodarstvo bi se zdaj moralo odzvati z znižanjem cen. Pa se je? Ni se; upajmo, da lahko rečemo, da se še ni. Razlog pa je v tem, ker hkrati nismo ustvarili gospodarskih razmer, da bi se gospodarski subjekti na ukrep zmanjšane povpraševanja odzvali z znižanjem cen. Gospodarstvo se je odvzalo z nižjo proizvodnjo in višjimi cenami, predvsem pa v zadnjem času tudi kopičenjem zalog. Gospodarske organizacije, ki ne morejo prodati svojih proizvodov ob višjih cenah, jih spravljajo v zaloge, da ne bi bilo treba znižati cen, nekatere pa očitno ne verjamejo, da bo kaj iz besed o stabilizaciji in raje kopičijo zaloge, kakor da bi znižale cene. In kljub temu še vedno dohodkovno poslujejo. Dokler bo to možno, omenjeni ekonomski ukrep zmanjševanja agregatnega povpraševanja ne »prime« in bo inflacija še naprej.

Smo zmanjšali naložbe in povečali akumulacijo? Smo! Vendar, kako? Administrativno! S tem smo problem začasno samo utišali, ne pa odstranili. Sicer pa, ali je bil obseg naložb v osnovna sredstva gospodarstva poglaviten problem? Ne, ni bil. Tudi Japonska je imela in še ima tako visoke naložbe, pa nima inflacije. Poglaviten problem je bil, da so bile naložbe neučinkovite. Smo kaj storili za povečanje učinkovitosti naložb? Nič pomembnejšega.

Smo povišali obrestne mere in tečaj dinarja? Smo! Vendar! To dejanje ima dve plati. Ena plat je naslednja. Breme višjih obresti in tečaja mora nekdo plačevati – gre za prerazdelitev dohodka. Breme obresti in tečaja morata plačati tisti, ki je rabil tako imenovani kapital oziroma posojila, in tisti, ki je uporabil uvožene dobrine. Če breme nosi nekdo drug, potem je smisel teh instrumentov drugačen. Pokrivanje tečajnih razlik je samo poskus, da se breme tečaja prevali na nekoga drugega. Smo se torej soočili z resnico? Smo, vendar samo deloma, na vse kriplje se trudijo, da bi se ji izognili. Druga plat pa je naslednja. Povišanje obrestnih mer in tečaja tuje valute zahteva spremembe relativnih (sorazmernih) cen proizvodov, ki za svojo proizvodnjo rabijo relativno veliko kapitala in uvoženih dobrin. Ta sprememba relativnih cen je sedaj v teku in je v osnovi inflacijska, ker se pri nas cene usklajujejo samo inflacijsko, saj sta gospodarstvo in gospodarski sistem zelo nespremenljiva in neprilagodljiva. Za povečanje tega še nismo veliko storili.

Zaradi tečaja dinarja in obrestnih mer je sedaj v Jugoslaviji velik spor. Ena struja meni, da bi bilo treba v skladu z Antiinflacijskim programom postopoma preiti na realen tečaj dinarja in na pozitivne realne obrestne mere. To bi bil odstop od sedanje politike. Druga struja meni, da je bil Antiinflacijski program nerealen in da je bila zato tudi ideja postopnosti nerealna, ker je bil problem zadolženosti v tujini tako nujen, da ni dopuščal udobja postopnosti. Meni se zdi ta razprava o načinu prehoda do neke mere nepotrebna. Moramo namreč upoštevati sedanje stanje in sedanjo politiko tečaja in obrestnih mer. Ali lahko odstopimo od nje? Mislim, da ne. Če bi odstopili od politike aktivnega tečaja dinarja in pozitivnih realnih obrestnih mer, bi to imelo zelo velike negativne politične posledice in še večje negativne ekonomske posledice. Že tako omajano zaupanje bi povsem izgubili. Negotovost v gospodarstvu bi se še povečala. Oboje bi še bolj otežilo boj proti inflaciji.

Smo sprostili cene? Smo, čeprav samo s pol srca. Vendar: prostejše cene so koristen ukrep samo, če je konkurenca med proizvajalci večja. Smo storili kaj za večjo konkurenčnost našega gospodarstva, smo storili kaj proti monopolizaciji, regionalizaciji, lokalizaciji našega gospodarstva? Nismo. Prostejše cene so lahko dobra stvar, če obstajata prisila in spodbuda k minimiziranju stroškov. Smo storili kaj za to? Zelo malo. Prostejše cene so lahko dobra stvar, če so gospodarske organizacije in delavci dohodkovno motivirani. Tudi za to še nismo storili kaj veliko. Ali so potem prostejše cene soočenje z resnico? Samo deloma. Če bo ostalo samo pri Zakonu o

sistemu družbene kontrole cen brez drugih ukrepov, o katerih sem govoril, potem je to prej predaja kot soočitev z resnico.

Problem je seveda zelo splošen: če imamo gospodarski sistem, kjer gospodarske organizacije niso prisiljene in spodbujene minimizirati stroškov na eni strani in zasledovati maksimiranja dohodka oziroma dohodkovnega motiva na drugi strani, se gospodarski subjekti ne odzivajo na ekonomske instrumente in signale na pravilen način. V takih razmerah je uporaba ekonomskih instrumentov njihova zloraba.

Ko to pišem, je vprašanje prostih cen sporno vprašanje. Ena struja ekonomistov, in seveda tudi politikov, meni, da je bil prehod na prosto oblikovanje cen prehiter, in predlaga fleksibilen nadzor cen. Tudi sam mislim, da sam sistem prostega oblikovanja cen zahteva nekaj nujnih predpostavk, ki v Jugoslaviji niso bile izpolnjene, po drugi strani pa je dejstvo, da v Jugoslaviji, taki kot sedaj je, ni več mogoče uspešno nadzorovati cen. Četudi bi hoteli, te naloge ni mogoče več uspešno izpolniti. Zato se mi zdi stvarnejše stališče, ki pravi, naj bodo cene precej proste, treba pa je nadzorovati dohodke faktorjev proizvodnje. Seveda ni to tako preprosto uresničiti, da ne bo več škode kot koristi.

V zahodnih tržnih gospodarstvih je boj proti inflaciji področje kratkoročne ekonomske politike. Podobno lahko beremo, da je tudi pri nas protiinflacijska politika kratkoročni problem. S tem se ne strinjam, ker je narava naše inflacije drugačna od inflacije v zahodnih tržnih gospodarstvih. V naših razmerah sta protiinflacijski program in program za stabilizacijo gospodarstva v osnovi program gospodarske reforme in kot tak dolgoročni problem. Gre za program prehoda z enega tipa gospodarstva v drugi tip in ta prehod povzroča težave pri rasti proizvodnje in rasti cen.

Dolgoročni program ekonomske stabilizacije zahteva velike prerazdelitve dohodka in sredstev. Nekateri strokovnjaki menijo, naj inflacija ne bi bila sredstvo teh prerazdelitev, češ da so potem prerazdelitve nenadzorovane in neželene. To je res, res je tudi, da si je teoretično mogoče zamisliti velike prerazdelitve brez inflacije. Vendar v praksi, v danih družbenopolitičnih razmerah, pogosto to ni mogoče. Menim tudi, da je bila pri nas inflacija tudi sredstvo ekonomske in razvojne politike in s tem sredstvo prerazdelitve dohodka. To je bila v preteklosti in prav posebej v zadnjih petih letih. Omejitve osebnih dohodkov, skupne porabe in naložb je bilo mogoče doseči samo v inflacijskih razmerah. Jugoslavija je uporabljala inflacijo za boj proti inflaciji.

Bojim se, da se tega ne bi zavedali in bi se zato ob večjih težavah, ki so nujen spremljajoči pojav preobrazbe gospodarstva, odpovedali preobrazbi sami. Da je preobrazba nujna, kažejo naše lastne zgodovinske izkušnje in izkušnje drugih socialističnih držav. Sedanje »teorije« o potrebi po postopnosti zaradi dolgoročnosti problema so v danih razmerah odraz taktike zavlačevanja in izmikanja ter celo umikanja. Pat položaj je samo pri šahu remi, neodločeno, v našem gospodarstvu pa ima pat položaj za posledico visoko inflacijo in poslabševanje življenjskih razmer ljudi.

BRANKO ZIHERL

Premislek o slovenskem zgodovinopisju

Kadar gre za politično in vojaško strategijo naše revolucije, imam vtis, da se v delu našega sodobnega zgodovinopisja... neredko projicirajo današnja ideološka in politična pojmovanja posameznih zgodovinarjev na preteklost in da iz tega povzemajo določene sklepe, ki po svoji vsebini niso istovetni s stvarnostjo.

Edvard Kardelj

Med različnimi pogledi na novejšo zgodovino zevajo nenavadne razdalje. Če je zgodovina spoznanje, potem je samo po sebi umevno, da so tudi pričevalci tisti, ki »delajo« zgodovino. Kaj pravzaprav označujejo slutnje o neobremenjeni rekonstrukciji preteklega sveta? Ali so zgodovinske moči res tako nadosebne, da je sleherni človek samo igrača v njihovi siloviti igri? Zdi se, kakor da zgodovinska pravičnost uničuje prihodnost, ako obudimo spomin na znameniti Nietzschejev izrek. Toda zgodovina je vedno hitrejša od zgodovinarjev, ki zaradi imanence svoje stroke navadno komaj dohajajo samozavestne pričevalce. Dosedanja presojanja novejše slovenske zgodovine izražajo zvečine samo posamične poglede, posebne ali strokovne vidike spornih vprašanj, metodološka razpotja, spopade med tako imenovanimi kritičnimi in apologetičnimi zgodovinopisci, manj pa osvetljujejo poglobitve poteze minulih dogodkov. Vsebujejo značilnosti obdobja in političnih okoliščin, v katerih so nastajala, ali v prenesenem pomenu: bogatost in zamejenost časa. Če nobeno dejanje ni neprenehoma v ravnotežju s prevratnimi zgodovinskimi tokovi, potem tudi preteklost ne more samodejno uravnati zaslug in krivde, pravičnosti in krivičnosti, pravilnosti in zablod, kreposti in zločinov, poguma in strahov vseh tistih rodov, ki so s premagovanjem svojih in tujih malikov poustvarjali zgodovino človeštva. Nedvomno so bile v teh procesih tudi zelo tragične zadeve, vendar kljub temu ni mogoče trditi, da je bila katastrofa vsakega posameznika vozlina tedanjih družbenih dogajanj. Načeloma gotovo ni dvomljiv delež teh presoj v odkrivanju resnice, še posebej ne v udejanjanju svobode, niti niso sporne povezave z navdihom za umetniške upodobitve heroičnega razdobja narodnoosvobodilne vojne in revolucije na Slovenskem; pač pa ostaja še naprej odprto vprašanje o smiselnosti samosvojega

historizma, ki že desetletja razjeda našo kulturo kot subjektivistično nasilje nad stvarnostjo. Prav ta historizem zastira resnico, hoče soditi zgodovini delavskega gibanja, v najrazličnejših oblikah politizira bistvena vprašanja zgodovinske interpretacije ter jih obenem spreminja v rezultate tolmačenj bližnje zgodovine na predznanstvenih ravneh. Spravljiv odnos do zaostajanja na tem področju odseva le nazadovanje v novejšo miselnost, obuja sence preteklosti kot nekakšno kritiko sedanjosti, spodnaša zgodovinsko metodo in pomembna določila njene naperjenosti. Preprosto povedano: ustvarja podobo, kot da je iz meglene preteklosti in neustrezne sedanjosti mogoče izpeljati rešitve za svobodnejšo bodočnost, kajpada mimo brezobzirne kritike družbene stvarnosti, razločevanja ustvarjalnosti od uničujočih sil in mimo revolucionarnega projektiranja prihodnosti. Morda je bil nekoč podobnim *post festum* polemikom namenjen naslednji Marxov izrek:

»...Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se jim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadel, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo. Tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kakor *môra* na možganih živih ljudi. In ko se zdi, da si ravno prizadevajo preobrniti sebe in stvari ter ustvariti česar še ni bilo, ravno v takih obdobjih revolucionarne krize boječe zaklinjajo duhove preteklosti, da bi jim služili, izposojajo si njihova imena, bojna gesla in kostume, da bi v tej častitljivi stari preobleki in v tem izposojenem jeziku uprizorili novo sceno svetovne zgodovine...«

Zgodovinski legionarji, kot jih pri nas imenuje Bojan Štih, so zelo nezanesljivi sopotniki raziskovalcev preteklosti, razen po pomembnih odkritjih, pogosto pa v prepirih med junaki zmagovitih armad, ko se njihovo neizmerno vpitje razlega do neba – seveda, ko so bitke že končane. Prislepariti si hočejo zajetnejši prostor v zgodovini kakor ga določajo njihova dejanja in še zlasti opustitve, sklicujejo se na svoje malodane revolucionarne rodovnike, pri čemer ne izbirajo makiavelističnih postopkov, tudi kadar se s svojimi tezami upravičeno naslanjajo na posamezna dejstva. Iz preteklosti si prizadevajo izžeti nekaj več, zato pišejo med državljskim strahom in mamljivim upanjem, češ da bo nekoč črnilo odločalo o zgodovini, medtem ko naj bi bila preostala človekova dejavnost izrinjena v omračene formalnosti. Skratka, fraze naj bi vedno znova presegale vsebino, pripoznane neresnice naj bi se samo nadomeščale z novimi lažmi, preteklost pa naj bi bila zgolj sofistična mizanscena, poskus bolj ali manj posrečene uprizoritve sedanjosti. Preraščanje tega historizma je kajpak odvisno od mere, koliko je zgodovinski spomin nastajal s pomočjo zgodovinskih znanosti in koliko ne, ali konec koncev, kolikšen je delež zgodovinpisja pri uvelavljanju samouprave proti vsemogočnemu pragmatizmu sodobne birokracije. Samo iz teh osnov lahko izvedemo zgodovinske utemeljitve za kritično refleksijo sedanjosti, ki je v bistvu merilo in navodilo za družbeno preobrazbo – tudi na Slovenskem. Delavsko gibanje je moralo že od vsega začetka premagovati najrazličnejša idejna in praktična tavanja, kar se mu je doslej zmerom posrečilo, če se je le otrslo prazne vere v preteklost. V nasprotnih primerih pa so celo

nekdanji pobudniki družbenih sprememb izgubljali razumevanje za spreminjajočo se stvarnost. Na slednjih momentih temelji mrhovinarsko delo zgodovinskih legionarjev, poigravanje s tragičnimi usodami ljudi, papirno dokazovanje minulih pravovernosti in sedanje pravičnosti. Nemara je tu tudi odgovor na vprašanje, kako presegati subjektivistična problematiziranja predvojnih sporov na književni levici, pogledov na vlogo in pomen Osvobodilne fronte, preraščanje narodnoosvobodilnega boja v socialistično revolucijo, na enotnost in različnosti med izdajalsko in kontrarevolucionarno dejavnostjo, informbirojevščino in na druge pretekle dogodke, ki vedno bolj vznemirjajo pregrete historizatorje. Spoznanje, da so zgodovinski procesi zelo zapleteni in protislovni, je vendarle presplošno ter zahteva metodološko in zgodovinopisno konkretiziranje. Golo izničevanje historičske zapuščine, zgolj-nasprotno dokazovanje posamičnih dejstev v polemičnih spisih, ni enakovredno znanstveni samorefleksiji ali institucionaliziranju uresničevanja zgodovinskega spomina, ki obenem pomeni osvoboditev historike kot posebne stroke. Na tem mestu ni nobenih možnosti za odklik v prizanesljivo razdaljo, s katere bi lahko z aktivnimi občutki in hkrati neobremenjeno spremljali grmenje okrutnega gibanja zgodovine, si z miselnim beljenjem olepševali zgodovinski spomin pod pretvezo, da izganjamo ideologijo iz znanosti. Pričujoč zapis je samo iskanje tovrstnih presežnosti, premislek o aluvialnem razdobju socialističnega samoupravljanja, nikakor pa ne poziv k odbiranju po vnaprej določenih merah.

Ob razdalji, ki nas loči od nedavne zgodovine, so se izjalovili mnogi načrti o tem, kako naj bi s primerjalnimi postopki poplemenitili našo lastno ustvarjalnost in se lotevali vsega, kar je v našem življenju resnično novega – zgodovinsko posebnega. Zakaj se niso sprožili tisti mehanizmi, s katerimi bi lahko znova presodili burne dogodke iz polpreteklosti in razbremenili sedanje zagatno ozračje na Slovenskem, v Jugoslaviji in morda še kje drugje? Čemu sprenevedanje o zgodovinski metodi? Niti historični optimizem, kolikor ga pojmujeemo samo kot nekakšno obrazilo vsakdanje preproščine iz prvih povojnih let, ni več prepoznavno znamenje med izbranimi vzgojitelji, ki željno pričakujejo dan hvaležnosti mladine za vsa poučevanja na osnovi slabo razumljenih teorij, ko naj bi bili razglašeni za dokončne zmagovalce v generacijskem spopadu. Ali se bo udejanjanje posebnih družbenih ciljev neprenehoma vrtelo v odtujitvenem krogu, kakor da so družbeni odnosi možni zgolj kot samostojna sila nad posamezniki? Osebnosti navadno oslabijo, kadar ljudje poskušajo individualizirati družbene interese in uveljavljajo svojo politično zdržnost. Gramsci bi gotovo dejal, da se pričujoča vprašanja ponavljajo zaradi nerazumevanja zgodovine kot zgodovine razredov. Za poglede naravnost v srčiko protislovnosti družbenega dogajanja pa ni zanesljivih navodil, razen poguma in sproščenja današnjih ustvarjalnih moči. Iz posameznih sedanjih razprav o konceptu slovenskega zgodovinopisja je razvidno, da potekajo v bližini Crocejevega paradoksa, kjer se izsledek spreminja v predmet iste analize,

medtem ko zasnova stroke postaja značilna konceptualistična stiska. Neskladnosti na teh razpravah bi lahko ostale neopažene, ako bi bil pritisk tako imenovanega bastardnega zgodovinopisja na novo generacijo zgodovinarjev nekoliko manjši.

In kje so pglavlni problemi? Denimo, leposlovcem ni težko doumeti mikavnosti Nietzschejevih izpozab nad zgodovino, čeprav zgodovinarje prevevajo s popolnoma drugačnimi občutki. Nobenega dvoma ni, da brez zgodovinskega spomina ni mogoče razložiti družbenega življenja. Toda Nietzschejeve hermenevtične situacije ne zadevajo samo zgodovine in estetike, kot si domišljajo marsikateri zgodovinarji in esteti, temveč tudi fundamentalna filozofska vprašanja. Nezaceljiva rana sveta. Historizirana recepcija njegove metafizike morda še zmore presvetljevati pozitivistične poglede na pomen ideologij v zgodovinopisju, spodbijati trditev, da je v zgodovini vse pomembno na enak način, nedvomno pa se ponovno obrača proti zadevam, ki so zunaj dosega zgodovinskih znanosti, kakor da se še niso zares osamosvojile od filozofije. Spet se začinja kalvarija Nietzschejevega približevanja in umikanja ontološki diferenci, hipostaziranju filozofije kot mišljenja biti, pred katerim se celotna evropska zgodovina mahoma sesuje v istovetnost z zgodovino evropskega nihilizma. Dostojevski in tragedija srednjeevropske kulture. Če je Heidegger zarisal represijo kot bistvo metafizike, ko je razodel razliko med bitjo in bivajočim, dopustil spoznanje »groze zgolj nič« in dia-bolične svobode, potem naj bi še posebej zgodovinarji na moč prizanesljivo mislili o njegovi filozofiji, kajti na splošno vzeto zgodovinopisje ni zasnovano kot sovisna veda. Zato lahko od zdaj sintagma *historia vitae magistra* označuje samo nekakšno odalisko mišljenja kot mišljenja, nikakor pa ne več klasičnega smisla za zgodovino. Čemu učena poigravanja s pozitivističnimi historizmi, češ da je tako mogoče obvarovati stroko pred ideologiziranjem? Mar ni tudi na Slovenskem navzoče mišljenje biti, ki ne more postati »filozofska osnova« takšnih ali drugačnih ideologij? Sem in tja se dogaja celo kot nevarna igra besed v prostoru strašne svobode nič. Zakaj se pravzaprav ljudje prepričujejo med seboj? Ako vprašanje primerno absolutiziramo, zavedajoč se istorečja analitičnih stavkov, se odgovor nujno glasi: »Ljudje drug drugega prepričujejo od rojstva do smrti – prepričujejo se za nič!« Naj ponovim začeto podmeno, namreč, da Nietzschejevo pojmovanje dialektike kot logike situacije zaobjema tudi refleksijo, ki je moment materialne prakse, kar omogoča nekoliko bolj konkretne izpeljave v presojanju o tvegani igri besed. Znotraj teh tokov nas znova opominja naslednja misleča misel iz njegovih zbranih spisov:

»... Beseda postane suverena in skoči iz stavka, stavek izskoči in zatemni smisel strani, stran zaživi na škodo celote – celota ni več celota. To pa je enačba za vsak dekadentni slog: zmerom anarhija atomov, razkroj volje, svoboda individua... Povsod ohromelost, tegoba, otopelost in sovraštvo in kaos... Celota sploh ne živi več, sestavljena je, preračunana, umetna, artefakt...«

Rušilna moč zadevnega »smisla za zgodovino« je nevarnost za pozitivistične historizatorje, evropske inplanetarne nihiliste, za osvoboditelje z

diabolično zarezo, prav nič pa ne dviguje temperature revolucionarnim mislecm – recimo, kakršen je bil Marx. Čeprav strogo presojanje razredne usmetritve v slovenskem zgodovinoepisju samo po sebi ni nazadovanje stroke, se včasih dozdeva, da trka na odprta vrata in da nehote stoji na prepihu avtonoetike.

Poet sedanje planetarne kulture, četudi ni bil svetovljanski pevec, je upodobil takle stavek: »V njenem lastnem oblačilu se resnici zde dejstva pretesna.« Nikoli se ni srečal z danes osovraženim Heglom, ne z nemško klasično zgodovino. Oh, saj res – historika vendar ni isto kot poetika! In v trenutku se znajde nadvse razumevajoči slovenski zgodovinar, kajpada za težave znanosti z ideologijo na pragu kibernetične epohe, s pribitkom, češ da odslej zgodovino pisce zanima preteklost samo skozi dejstva. Čim večje bo število zgolj-objektivnih resnic, tem bližje bomo »objektivni resnici« o minulih dogajanjih, ki je načeloma nespoznavna. *Sic!* Laž iz zadrege, ali pa preprosta neresnica? Za doumevanje vsaj nekaterih posledic takega razumarstva je neogibna miselna zastranitev najmanj do Rankejevega cilja: zgodovino pisje naj bo kar se da natančna rekonstrukcija preteklosti! Kaj označuje besedna sestava »kar se da natančno«? Ali se v tej strukturi skriva moderna enačica sholastičnega pojma *approximatio*? Menda ne?! Toda navkljub vsem miselnim in nesmiselnim igram, tovrstni raziskovalci soglašajo z oceno, da je bil slovenski narodno-zgodovinski zasnutek že od vsega začetka navzoč v samozavedanju Slovencev. Še več: zgodovino pisje je bilo – podobno kot literatura – eden izmed najmočnejših izrazov narodnega gibanja. Politična hotenja je razlagalo v obdobju, ko so bili Slovenci brez svoje lastne politične vrhnje stavbe. Da so v tem osvoboditvenem procesu hudo trpeli zgodovinskost zgodovine, literarnost literature in katoliškost katolicizma, skorajda ni mogoče zanikati. Slična tesnoba prežema tudi »večne staroslovence«, ki svojo antigonsko darežljivost sevajo kot *vox clamantis in deserto*, poudarjajoč svoj »biti zunaj« v krajevnem in duhovnem pogledu. Zavoljo naskakovanja slednjih legionarjev sta se historika in poetika na Slovenskem znašli na razpotju. Ontologiziranje z ontološko diferenco in diferenca nasploh. Dobesedno takole:

»... Socialna revolucija je neizogibno postavila pred zgodovino pisje nove zahteve in nacionalnemu dodala socialno-politični in poudarjeno ideološki vidik. Vendar ta nova, konceptualna uokviritev, kljub raznim pritiskom in izganjanjem meščanskih stališč, sprva ni pomenila vsebinskih in časovnih omejitev. Vsebinsko ne bistveno okrnjen je ostajal koncept slovenskega zgodovino pisja prvi dve desetletji po osvoboditvi usmerjen k vsem obdobjem slovenske preteklosti in – kot omenjeno – zlasti problemom politične, socialne in gospodarske zgodovine... Do izrazitejših sprememb v odnosu širše ‚družbene skupnosti‘ do zgodovine postopoma prihaja šele od druge polovice šestdesetih let dalje. To novo usmeritev označuje pragmatično krčenje družbeno in ‚ideološko‘ zanimive zgodovine na najnovejša obdobja... in se v tem pogledu – v odnosu do zgodovine in presojanju sodobne vloge zgodovinske zavesti – približujemo deželam tim. ‚realnega socializma‘...«

»... Dominanta moje obravnave povojnega kulturnega razvoja na Slovenskem je svoboda mišljenja in pesništva. Skušam slediti njunim notranjim premikom in razvojnim težnjam ob vsakem premiku. Kolikor nastopijo dejavniki, ki to svobodo mišljenja in pesništva zavrejo ali blokirajo, jih zabeležim in seveda označim prav kot take. V tem smislu

govorim o nasilju dialektičnega materializma nad mišljenjem in socialističnega realizma nad umetnostjo . . . da tako dialektični materializem kot socialistični realizem dosežeta svoj vrh (ne konec) na prelomu štiridesetih v petdeseta leta. Do petdesetih let se vzpenjata, okoli leta 1950 dosežeta višek, potem pa padata . . . dialektični materializem, ki je ostal brez širše kulturne zaslombe, pa vegetira naprej le še 'na umeten način', s pomočjo partijske aparature. Diha sicer z lastnimi pljuči, toda njegovo srce ni nič drugega kot velik pacemaker; dialektični materializem je suha veja, ki bo prej ali slej odpadla, z njo pa tudi tisti, ki visijo na njej . . . Ob tem se dejstvo, ki sem ga imel pred očmi pri svoji analizi, namreč to, da je dialektični materializem imel v prvem desetletju po vojni značaj državne filozofije, značaj idejnega terorizma, preprosto porazgubi. Dialektični materializem postane zgolj eden izmed miselnih tokov, tisti, ki se mu upirajo (od Ušeničnika v letu 1938 do Hribarja v letu 1983), pa so pač njegovi nasprotniki . . .«

Prvi navedek hoče biti del slovenske historike, drugi pa se od poetike nagiblje k noetični kritiki Marxove teorije ter se povnanja kot zgodovino-pisje posebne vrste. Po preprosti analitični paradigmi – denimo, o »sedanjem francoskem kralju, ki da je plešec« – ostaja edino mogoča tale speljava iz obeh besedil: v obdobju najhujšega nasilja dialektičnega materializma nad mišljenjem na Slovenskem je bila narodna historika v bistvu tradicionalno-meščanska, bodisi liberalna ali katoliška, ko pa se je uveljavilo mišljenje kot mišljenje in razkrilo »diamat« kot posušeno vejo, poseže tudi totalitaristična ideologija v slovensko zgodovino-pisje in ga pragmatično osuši. Če bi ostali samo v tem območju, potem lahko do onemoglosti humoriziramo domisljico o »ledeni pari«. Za filozofijo kot mišljenje in avtonoetiko so docela nebistveni vtiski iz elementarne fizike, kakor sta parni tlak in snovi, ki imajo vrelišče pod Celzijevo ničlo. *Ens rationis* tudi sicer obstaja mimo snovnosti, brez zgodovinskih vtiskov. Tako se vselej začenjajo nevarno-zmagoviti pohodi v protizgodovinskost, vse do miselnega uničenja »slehernega smisla za zgodovino« – ne samo nemške klasike in zaverodomcesarjevstva nekdanjih Slovencev. Očitno so bili ideologi dialektičnega materializma zelo naivni ljudje, saj so se sprva zlahka predali dvomljivim vplivom liberalnega zgodovinskega spomina in revolucionarni romantiki, hkrati pa tudi taki premetenci, da njihovo »idejno razdiranje« še danes maliči historiko narojenih Slovencev, čeprav že dolgo brez filozofske podlage, ki je bila prvič izničena v času eksistencializma in potem še nekajkrat. Soglašam – Nietzsche in Schopenhauer niti v najbolj mističnem razločku ne moreta biti so-odgovorna za nacizem. Komu je pravzaprav namenjena ideološka blokada zgodovino-pisnih ocen Marxovih odklonilnih stališč do južnih Slovanov v prevratnem obdobju 1848–49 in pozneje? Ali tistim, ki hočejo zvedeniti socialistične poglede na prihodnost narodov? Kako naj izzvene vajo esencialna vprašanja s pritezanjem, da je človek brezupno ločen od naravnih podmen svoje eksistence, ne glede na morebitne kibernetične oblike znotraj bodoče družbene skupnosti? Ali ni nedopustna tudi redukcija Marxove teorije na revolucionarno metafiziko? Popolnoma razumljivo nam postane bistvo stalinizma, ako Diderotov miselni svet prevedemo v Heglov jezik, zatem pa v Stalinovo ruščino. *Sic!* Dušan Pirjevec je svoj čas poudarjal: »Moj premislek o stalinizmu je postavljen na raven, ki zgodovino-pisni znanosti ni

dostopna. . . « Enako malo izvirnosti je tudi v njegovi miselni redikalizaciji etimologiziranih napetosti med kibernetiko in narodom. Na tem mestu ni potrebe in ne prostora za nekakšno revindikacijo dialektike iz zavrženega kota filozofije kot mišljenja, s katero je prosvetljeval svoje učence Heidegger. Zdi se, kakor da historizatorji niso imeli posebne sreče pri izbiri dejstev. Ko so odstavili vsebino, intencionalnost določil družbenega razvoja in socialističnih možnosti, so se s tem tako »osvobodili«, da lahko optirajo celo za preteklost. Ostajajo le še razlage, slepomišenja z genetičnim spominom, spakovanja tomističnemu Ušeničniku in podobne igre zgolj-besed, medtem ko pomen opombe o »nezgodovinskih« narodih nezadržno bogati predsodke.

Prav zato so potrebna vedno nova presojanja zgodovinskih metod in dejstev. Bolj konkretno! Namreč to, da je nekaj več komunistov, kakor izkazujejo dosedanje analize, omahnilo v revolucionarnem metežu, klonilo pod terorjem monarhistične policije ali kasneje zaradi fašističnega nasilja, ki nikakor ni bilo samo miselno. Obsojeni komunisti so v zaporih kraljevine sami analizirali kazenske postopke proti njim, uprizarjali ponovitve glavnih obravnav ali presojali zadržanja posameznikov v preiskavah. Njihove tedanje ocene so večinoma povsem skladne z današnjimi ugotovitvami na osnovi dokumentov iz arhivov bivše Jugoslavije. V primerih, ko se je pokazalo, da posamezniki niso vzdržali policijskih pritiskov in mučenj, so bili izključeni iz partije. Če se njihovo komunistično prepričanje ni spremenilo, potem so mnogi, sporazumno z organiziranimi partijci, nadaljevali svoje delo kot publicisti, javni levičarski delavci ali ljudski agitatorji. Morda so bile preusmeritve te vrste nekoliko pogostejše pri tistih intelektualcih, katerih teoretično znanje in praktične izkušnje v javnih nastopih so daleč presegle njihovo vzdržanost v ilegali. Če so potem sami te dogovore povnanjali kot idejne spore ali politična nesoglasja, so v mnogih primerih na tak način le zavestno prikrivali resnične vzroke razhajanj. Sem ter tja so maloštevilni aktivisti tudi resnično sektašili s kominternovsko dogmatiko, z nerazumevanjem pomena ljudske fronte po fašizaciji sosednjih držav. Popolnoma drugačna pa so bila ravnanja komunističnih ilegalcev v primerih, kadar so omahljivci in slabiči s svojim egocentričnim ponašanjem bolj ogrožali partijo kot plačani policijski provokatorji ali okupatorski ovaduhi. Kolikor bi izostali zgodovinski opisi teh odnosov, medsebojnih tovariških prepričevanj, bodo nasprotni, človečni liki komunistov še naprej nepopolni. Brez leporečja bi se poti in stranpoti socialističnega humanizma pokazale v novi, čistejši podobi, izginili bi razlogi za zamujena sočustvovanja in osebne prizadetosti. Končno je mogoče iz tega izvesti tudi enega izmed pogojev za današnje kritično in pogumno odpravljanje zmot in napak, preden se pojavijo v usodnejših posledičnih sklopih izven pglavitnih revolucionarnih tokov. Hipoteza. Razvid ontološke difference namreč ne omogoča samo »groze nič«, marveč predvsem samovoljno problematiziranje marksizma in socializma.

Ponavljajoče se shizmatične ideje v zgodovino pisju udejanjajo značilno predznanstvenost. Recimo, pred več leti, nekje v bližini naivnega razsojanja na podlagi vnanjih znakov, kjer je izkrivljenost nasilje nad resničnostjo, se prikriva shodnica popraševalcev po tistih osebah, ki naj bi bile največ storile za razkrivanje in priznanje »zgolj-objektivnih resnic«. Iz novodobnih, osebno prestižnih razlogov postavljajo takšni pozvanci iskalcem resnice zelo moteče ovire ter tako hote ali nehote ponavljajo stanja zamočvirjenosti. Prostdodušnost zagotovo ni lastnost ne Ivana Krefta ne Tarasa Kermaunerja, dasi časih s svojim pisanjem vsiljujeta občutke, kakor da prisegata na izrek: *fiat iustitia, pereat mundus!* Njuni premisleki in motivi kajpak vsebujejo pomembne razločke. Naj bodo Kermaunerjeva vprašanja še tako izzivalna, vsekakor so bolj simpatična kot Kreftova dvoljiva sklicevanja na vedno nove izjave pokojnikov, ki jih z dokumenti ni mogoče potrditi. Kermauner ne potrebuje tujih ust za izražanje svojih zamisli in osebnih smotrov, odurno mu je naključno kopičenje javnih snovi in dolgovezno podtikanje besedil v območju še-ne zgodovino pisja. Kdor se je namenil, da se bo izognil pozitivnim zagotovilom za izvajanje nezakovitosti, mora pred tem izvršiti vsaj tista dejanja, s katerimi bo lahko potrdil to dejanskost. V nasprotnem primeru pa se podaja v krožno slepomišenje s človeškimi slabostmi in vnebovpijočimi krivicami, kjer mu izhlapevajo tudi morebitne začetne opore iz omenjenega izreka. Tako je Ivan Kreft nekoč zapisal:

«. . . Na sestanku, ki sem ga imel z Borisom Kraigherjem kmalu po vrnitvi iz Bileče, me je med drugim vprašal, kako se je v Bileči obnašal Košir. Odgovoril sem mu zelo splošno, da je Koširja zloglasni orožniški poročnik Terzić enako hudo sovražil kot Mošo Pijada. Oba je imel za vodilna komunista. Medtem ko je Terzić ukazal svojim žandarjem, da so s Pijadom fizično obračunavali in so mu pri tem zlomili dve rebri in eno nalomili, se je Koširja lotil sam. Boris Kraigher na to moje pojasnilo ni reagiral, zdelo se mi je, da je pričakoval drugačen odgovor, zato sem nadaljeval: 'Košir je moral vsako minuto izkoristiti za prevajanje *Vrtinca*, vezan je bil na pogodbo in honorar, s katerim je preživel družino'. 'Da bi to zmoget', sem naprej pojasnjeval, 'smo ga oprostili vsakega drugega dela, še pometanja sobe. To delo sem opravljal namesto njega jaz.' Pri tem sem še pristavil, da smo imeli srečo, da je bil Milan Apih pripravljen biti namesto nekaterih od nas dalj časa v kuhinji nadzorni kuhar, saj med nami ni bilo dosti kuharskih talentov. Meni so kar verjeli, da bi jedli prismojeno ali pa napol kuhano hrano, če bi vzel jaz kuharico v roke, ker se mi je vedno tako zelo mudilo, pri kuhi pa moraš imeti potrpljenje. Tudi mi niso dovolili, da bi kdajkoli pometal, če ni bila soba prazna, saj se je na vse strani kadilo, tako zelo nervozno sem vihtel metlo. Pri sekanju drv sem se še najbolj obnesel. Tudi to sem sekal namesto Koširja . . . Boris Kraigher torej ni zvedel kaj posebnega od mene ne o Koširju in ne o drugih . . . Sestavek zaključujem s prepričanjem, da sem vsaj toliko osvetlil Koširjevo vlogo v sporu leta 1936, da je bilo po osvoboditvi neupravičeno začeti kakršnokoli akcijo zoper Koširja zaradi omenjenih nesoglasij v preteklosti. Torej lahko sodimo, da Košir ni bil rehabilitiran le kot občan, temveč tudi kot komunist. . . .«

Podobno kakor v tem spisu, Kreft pogosto meša pesek med zrnje. Njegovi sofistični pogledi mu onemogočajo razločevanje pravnih od drugih dejstev, priprav na historiko od osebnega deleža v delavskem gibanju, mladostnih zrenj od predelanih misli v zrelih letih, pomena časa od starejših plasti spomina in vrste drugih raznoimenosti. Četudi popolnoma

brez smisla, v takem obnebu postajajo mogoče vprašanja, zakaj se Ivan Krefc leta 1949 ni odločno zavzel za nedolžne dachauce, ko se je pogovarjal z Borisom Kraigherjem? Ali ga je tako močno prevzelo ministrovo opravičilo za nekakšno partijsko-prisilno osamitev na Lopudu in Mljetu med vojno, da je pozabil na španske borce v zaporih? Mar se je zbal za svojo eksistenco, kot to strastno pripisuje Vladimiru Krivicu in ostalim tožilcem? Kakor koli že, nihče tako izrazito ne zmanjšuje pomena Krefcove prizadevnosti, kot on sam. Prerekanje o tem, kdo je prvi ali zadnji izrekel odrešilno besedo, po svojski naravni logiki zašel v estetizem, ali pa celo predlagal prepoved socialne resnice, ni namen tega spisa. Tudi idejna kritika povojne slovenske preteklosti bi bila prevelik zalogaj. Prisotno tveganje z eklektičnimi strukturami je komaj kaj manjše od pozivanja na večno »težke čase«, v katerih nikoli ni prostora za človeka. Zato je smiselnost negativno izbranih izvlečkov edino v tem, da bi si pred izvajanjem zgodovinske analize morebitnih in dejanskih vzgibov za tedanje družbene procese ustvarili vsaj pojmovni skelet tiste dobe, nemara nekaj več možnosti za luščenje resničnih od iracionalnih momentov, ali vsaj deloma odstranili lišajaste tvorbe, ki so se v obojestransko »posušenih desetletjih« razrasle čez zgodovinska dejstva in povezave. Kermaunerjevi dotiki pred nekaj leti zadevajo pogloblitve razsežnosti teh problemov, manj pa sama dejanja in opustitve. Družbena gibanja so zanesljivo odsevala tudi v spornih procesih, povratni vplivi pa so bili sprva precej zamejeni, toda nikoli sprostilni. Sproščevalna bo kvečjemu temeljita zgodovinopisna presoja »kvazarjev« v historičnem spominu, seveda v sestavi raziskav celotne zgodovine na Slovenskem, vse do povojne obnove in graditve, rasti in razvoja, do osvobajanja človeka in sedanjih socialističnih perspektiv. In obratno, kadar med objektivizirano družbeno stvarnostjo in naravnostjo posebnih notranjih procesov zazija nepremostljiv prepad, ki ga vsak patriot in revolucionar doživlja kot tragedijo, se zapirajo možnosti za ustvarjalno historiko. Primeri iz Krefcove pričevanj samo ponazarjajo do skrajnih mej napeto zahtevo, naj bo zgodovinopisje »kar se da natančna rekonstrukcija«. Po tako imenovanem smislu za zgodovino jih presegajo celo argentinske *Luči in sence*.

Kakšno naj bo intelektualno ozračje in družbena kritika, če si prene-kateri pisci srčno želijo odvezo za sleherno lahkomiselnost pri razčlenjevanju pogloblitnih vprašanj slovenske stvarnosti, ali pa se odpovedujejo svojim polemičnim spisom kot »krivci brez krivde«? Za take odnose so značilne posamezne novejšje presoje *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*, ki ga poskušajo spodnesti na napakah o bolj ali manj obrobnih dejstvih. *Sperans* je ob drugi izdaji svoje knjige zapisal:

»... Kljub zgoraj omenjenim spremembam in dopolnitvam je ‚Razvoj slovenskega narodnega vprašanja‘ v bistvu ostal tak, kakršen je bil. Delu je vsekakor mogoče očitati, da so nekatere trditve nezadostno ali enostransko dokumentirane. Razpolagal nisem z nobenim drugim materialom, razen s tistim, ki je bil pri nas že objavljen in obdelan. Zato je ‚Razvoj‘ – kar se slovenske zgodovine tiče – bolj politično-teoretsko-analitični komentar k splošno

znanim zgodovinskim dejstvom oziroma splošno sprejetim zgodovinskim domnevam kakor pa raziskovalno delo na zgodovinskem področju...

Kdor ta navedek razume kot opravičilo za hermenevitično-ideološki značaj *Speransovega* narodnega vprašanja, gotovo ni doumel vseh tistih ustvarjalnih posegov v slovensko zgodovinopisje, ki so jih v tridesetih letih začeli marksistični pisci in zgodovinarji. Tudi v primeru, ako je pomen *Speransovega* dela smo v konceptualizaciji, kot poskus sinteze celotne slovenske zgodovine z marksističnih vidikov, je utemeljena domneva, da o njem dolgo ni bilo mogoče strokovno razpravljati, ker ga vse do danes ni preseгла nobena sintetična študija o teh problemih. *Razvoj* nikakor ni mogel sam po sebi inhibirati *Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev*, da je ostala prepuščena dvesto let stari historiki. Poleg tega kritiki niso nikjer izrečno opredelili, kako in koliko *Sperans* omejuje razsežnosti strokovno-zgodovinskega raziskovanja, medtem ko sami cepetajo na mestu in ponavljajo oguljene fraze o »deideologizaciji« svoje vede. Obenem je navzoče tudi silogistično veriženje praznih »misli«, neka nepoljubna možnost miselne ohlapnosti, kar zmanjšuje verjetnost radikalne skušnje. Kako naj bi drugače členili Pirjevec-Ruplov sestop vse do heglovskega triadnega modela, pri čemer naj bi bil delež imenovanih piscev sinteze, Vidmarjevo in *Speransovo* delo pa golo nasprotje med kulturno in politično umevnostjo narodnega vprašanja. V optiki zadevnega modeliranja do tukaj ni velikih zadreg. Neprijetnosti vzniknejo šele tedaj, ko se ozremo po zgodovini in sedanjosti, v množico strokovne literature o problemih narodov in slovenstva, ko začenjamo preučevati družbeno življenje izven nakazanih miselnih tokov. Niti malo niso skriti Vidmarjevi politični vzgibi za knjigo *Kulturni problem slovenstva* in za številne polemike o teh vprašanjih, vse do danes. Kardelj je v svoji polemični razpravi *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje* sicer zavrnil pojmovanje naroda kot zgolj-kulturnega problema, vendar v ničemer ni spregledal razsežnosti slovenske kulture. Z različnih zornih kotov sta oba presojevala stvaritvene »moči« Slovencev; na začetku prvi kot levičarski kulturni delavec, drugi pa kot komunist. Prav v času te polemike je dozorevalo obdobje, v katerem je nastajal *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki je v narodnoosvobodilnem boju in nato v revoluciji zaznamoval preseganje protinarodnih ideologofemov klerikalnih in liberalnih oblastnikov, dogmatike komisarjev tretje internacionale, »deblokiranje« revolucionarnega povezovanje z demokratičnimi množicami vseh jugoslovanskih narodov. Ni znakov, da se je vse to dogajalo kot meditiranje o teh ali onih triadah, kakor nizanje bolj ali manj zanimivih domislic. Posledično bi lahko rekli, da nista redukciji Kardeljevo in Vidmarjevo pojmovanje slovenstva, temveč da Pirjevčeva »sinteza« temelji na redukciji nekaterih pglavitnih dejstev. Ne glede na svoje smotre in literarno zvrst, imajo Ruplovi povzetki vsaj še eno pomanjkljivost: niti z besedico ne označujejo vseh tistih, ki so doslej že »najbolj resno premišljevali« o položaju slovenstva in socializma, bodisi na področju znanosti in umetnosti, bodisi v

gospodarstvu, politiki in kulturi – seveda kot svobodni ustvarjalci. Če bi napolnil to praznino, bi bila ikonična osamljenost, v obrambi tistega, kar »smo uspeli ohraniti skozi tisočletje« in kar bo človeškega v prihodnosti, vendarle nekoliko manjša. Kolikor navodobna presojanja *Speransa* pomaknemo v bližino avtonoetične sistematike pri razvrščanju povojne slovenske kulture, napeljevanja na to, da je marksizem v bistvu sekularizirana oblika prakrščanstva, toliko bolj postajajo razvidni podobni miselni postopki, ki se iztekajo v eshatologijo. Kocbekov izrek: »Komunisti ste vsi iz Starega zakona, pravica vam je večja od ljubezni, celo od resnice.« Čeprav se različno izražajo, enakost tem in snovi, časovne in še nekatere sosrednosti kažejo, da jim izganjanje ideologije iz historike ni povsem uspelo.

Odkrivanje človeških resnic nikoli ni bilo in ne bo preprosto opravilo, še najmanj v elitnih domenah historističnega doktrinarstva in dopolnjujočih večšin. Nemara pretežno načelne polemike o dogodkih iz bližnje preteklosti niti niso na prelomih našega trenutka, ali vsaj niso več izrazi-tejši preostanek družbenega justiranja v svobodno socialistično skupnost, toda ostale bodo samosvoja moralna zavezanost historično-kritične refleksije vse dotlej, dokler bodo različne subjektivistične motnjave zadrževale razkrivanje konkretnih vzgibov za posamezne postopke oziroma odločitve, jih zamegljevale s podrednimi osebnimi poudarki ter javnost prepuščale hipotezam. Stanje strokovnosti, v katerem o nobenem problemu ni mogoče izreči ničesar zanesljivega več, ko razpadajo sistemi vrednot in kvalitetnih vezi, je bolj nevarno od birokratskega sklicevanja na ugled ustanov pri prikrievanju napak iz nevednosti in egocentričnosti. Če bodo »ljudje, ki delajo zgodovino«, uspeli uničiti poniževalno anonimnost vsedržavnega zgodovinskega vtiska, potem bržkone še ostaja nekaj upanja, da bodo razrešeni problemi, ki ne prenesejo več odlašanja. Izjemne zgodovinopisne analize zanesljivo ne bodo zastale pred svojimi dognanji, saj bi s tem prenehale biti znanstvena stvarnost, pa naj se še tako umikajo v azil meddisciplinarnosti.

Znotraj teh procesnosti, spopadov z dogmatično kombinatoriko in njenimi preobrazbami, pragmatično mimikrijo in nazadnjaškimi stališči, se pričujoče besedilo ne dotika konkretnih problemov sodobne historike na Slovenskem, temveč je bolj usmerjeno na posredovanje zbezanosti med sedanjimi rodovi ob življenjskih vprašanjih, v katerih so zatisnjeni vsi sledovi materialne prakse, resničnost in obeti socialističnega samoupravljanja, poglavitne protislovnosti družbenih odnosov. To pomeni, da mi je bil v ospredju razvid zamejenosti, kjer pravzaprav ni izbire. Predstavitev nemoči mišljenja kot mišljenja.

Družina, enakopravnost in problem porodniškega dopusta

I

»Otrok – to je najvišja vrednota vsake družbe, večja kot vse materialne dobrine neke družbe; otrok je naša prihodnost, prihodnost človeštva. Zato ni vseeno, kakšno potomstvo bomo izoblikovali, ker je od tega odvisna tudi naša lastna prihodnost. Osnovna pravica teh majhnih, nedolžnih bitij je, da so srečna in ljubljena, da jih obdajata pozornost in ljubezen in da so zagotovljene tudi nujne družbene razmere za brezskrbno in srečno otroštvo.«¹ Čeprav morda zveni prvi del navedene misli M. Mladenovića kot ceneno programsko geslo, in čeprav v resnici tudi je programsko geslo humanistično usmerjenih družbenih gibanj, pa vso družbeno obveznost tega gesla nedvoumno izraža nadaljevanje, v katerem so izpostavljene tako potrebe in pravice otrok kot tudi širše družbe oziroma njene organizacije. Tako, kot je zastavljeno v citirani misli, je v bistvu tudi sprejeto kot podlaga za usklajevanje osebnih in družbenih interesov in kot temelj za spreminjanje družinskih odnosov v pogloblitvinih dokumentih (kot sta, npr. Ustava SFRJ, Program ZKJ), ki določajo bistvene značilnosti organizacije vsakdanjega življenja v naši družbi.

Povezovanje individualne potrebe otroka po ljubezni in sreči – kar pa je preprosto izraženo v pravici, da se rodi zaželen – z nujnostjo družbenega zagotavljanja razmer za uresničitev te ključne človeške potrebe se izraža tudi v pojmovanju družbeno dejavnega in odgovornega starševstva, ki nikakor ne zajema le družinske in zasebne sfere. Ob prevladujoči družbeni lastnini produkcijskih sredstev se v samoupravnem odločanju o možnostih realnega življenja postopno ustvarjajo nastavki in značilnosti zgodnesocialističnih okoliščin celostne produkcije: tako produkcije stvari kot produkcije ljudi. Kakor in kolikor se ravno potrebe ljudi kot potencialno celostnih bitij vnaša v odločanje o vsebini družbene organizacije življenja, kolikor se odpravlja podrejenost »produkcije ljudi«² produkciji stvari, – ki jo v prvi vrsti določa potreba po profitu, tako se postopno oblikujejo zgodnesocialistične vsebine življenja. Samo v takšnih okoliščinah je tudi možno, da se odgovornost staršev ne omeji le (ali pretežno) na moralno sfero – na to, da bodo vzgajali »srečne robote«, predvsem le poslušne državljane, ki ne bodo smeli razmišljati o smotrnosti celotne

¹ M. Mladenović: Porodica između usamljenosti i društvenosti. Savremena administracija, Beograd 1976. str. 79.

² F. Engels: Izvor družine, privatne lastnine in države, v: K. Marx, F. Engels: Zbrana dela, CZ, Ljubljana 1951. 2. zvezek.

družbene urejenosti in velikih neenakosti itd., temveč se poleg te kot nujno sestavino vključuje tudi odgovornost za konkretne okoliščine življenja, nege in vzgoje otrok. Zato V. Tomšič upravičeno poudarja: »Otrokove potrebe morajo spodbujati starše in vse državljane, da uveljavljajo svoje demokratične pravice v družbi od krajevne skupnosti do osrednje vlade, da organizirajo vse potrebne ustanove in službe, ki zagotavljajo sodobno skrb za otroke . . . Zato ne govorimo samo o procesu socializacije otroka v družini, pač pa tudi o vplivanju otrokovih potreb na socializacijo staršev v družbi, da postanejo aktivni in odgovorni državljani.«³

Ta proces je na eni strani neločljiva sestavina razbijanja »razredne tiranije«, na drugi pa tej podrejene in na videz neodvisne »družinske tiranije«, ki sta v preteklih razrednih družbah druga drugo pogojevali in upravičevali. Na eni strani zakonita – in predstavljena kot dana – razredna ureditev družbe z velikimi neenakostmi v materialnih in duhovnih možnostih razvoja otrok, na drugi strani spet zakonita (patriarhalna) družina, katere glavna funkcija je bila strogo vzgajanje otrok, s pomočjo katerega naj bi se obstoječe ohranilo. Gesla o sreči, topleni družinski življenju, katerega glavni tvorec je prav (podrejena in na družinsko družbenost omejena) ženska, so pomagala ohranjovati strogo ločnico med »zasebnim« in »javnim«, pri čemer je bila »produkcija ljudi« potisnjena v sfero zasebnosti.

Univerzalno veljavna spoznanja o pomenu družine kot primarne biosocialne skupnosti, v kateri se začne (»brezskrbno«) otroštvo, je treba vedno gledati skozi konkretna zgodovinska očala. Zato ni odveč opozoriti, da je družina lahko tako okvir za »brezskrbno«, srečno otroštvo kot tudi za revno, človeka omejujoče otroštvo. To realno dejstvo ne spremeni gesla, da so otroci največje bogastvo; upoštevanje realnih dejstev (neenakosti, v katerih to bogastvo nastaja) pa omogoča, da se vprašamo – bogastvo za koga in kako (ali kot cenena delovna sila za potrebe produkcije zaradi profita ali kot brezoblična množica, namenjena vojnemu uničevanju⁴ ipd., ali kot celota oseb, ki se zavedajo tudi svojih pravic in možnosti, ki jim jih lahko prinese njihovo delo in ki si ustvarjajo življenje tudi po svoji meri). Čeprav se morda zdi to razmišljanje preveč odmaknjeno, pa v resnici ni, kajti vprašanje kvalitete urejanja realnih okoliščin življenja otrok v družini in organizacije celostnih razmer v družbi je neločljiva sestavina preseganja razredne neenakosti in odpravljanja moraliziranja o otroku in družini.

Če upoštevamo potrebo po konkretni zgodovinski obravnavi, potem se moramo ob stališču, da je družina primarni nosilec nege in vzgoje majhnih otrok, ki lahko zagotavlja celostne možnosti za razvoj le ob ustreznih družbenih ustanovah in organizacijah (zdravstvene, varstvene, itd.), vprašati, (a) katere so ključne sestavine družinskega položaja in kakšna je družbena določenost teh sestavin, (b) katere so relevantne

³ V. Tomšič: *Ženska, delo, družina, družba*, Komunist, Ljubljana 1976, str. 334.

določilnice celostnih okoliščin življenja ljudi (družin) in biosocialne reprodukcije.

Nedvomno je eno od temeljnih vprašanj pri zajetju družinskega položaja vprašanje, kako si odrasli pripadniki, ki ustvarjajo novo družino, zagotavljajo svojo socialno varnost. Glede na zgodovinsko prevladujočo seksualno dihotomijo pri zagotavljanju socialne varnosti, ki je bila neločljiva sestavina patriarhalne družinske urejenosti, je nujno upoštevati oba roditelja. Vprašati se je treba, ali je družina razumljena kot skupnost enakopravnih partnerjev, v kateri je socialna varnost vsakega od njiju odvisna v prvi vrsti od njegovega dela, ali je družina razumljena kot skupnost, v kateri je oče reprezentant navzven in nosilec socialne varnosti žene oz. matere njegovih otrok. Ne moremo mimo vprašanja, ali je ženska po dolžnosti »homemaker, wife and mother«⁵, ali ji je »biti mati« določeno kot edini (pravi) poklic, ali ji je družbeno dopustna drugačna možnost življenja: biti (poleg reproduktivne vloge) tudi družbeno dejavna in nosilka lastne socialne varnosti; ali je družina ženski neizbežna »usoda« – torej v bistvu prisila, ali pa posledica individualnega hotenja⁶, vendar brez usodnih omejitev. Na tej točki nujno vstopi vprašanje osvobajanja ljudi (žensk) in spreminjanje družinskega položaja ter celotne organizacije življenja v družbi.

Kapitalistični način organizacije življenja – ki je realna zgodovinska podlaga tudi za transformacijo odnosov v naši družbi – vključuje patriarhalnost in diskriminacijo žensk. Kot ugotavlja angleška znanstvenica S. Rowbotham⁷, je v sodobnih kapitalističnih družbah še vedno močna praksa, ki temelji na postavki, da so ženske vzdrževane, torej odvisne od moških (»zadnja kolonija v Evropi«), neenakopravnost žensk pa je za kapitalizem koristna tako z ekonomskega vidika (cenejša delovna sila, sekundarna delovna sila), kot tudi s političnega (»kapitalizmu je zelo ugodno, če lahko prepriča soproge, da nasprotujejo možem, ki štrajkajo, ali da tešijo moške zaradi pomanjkanja nadzora na delovnem mestu s pravico, da gospodarijo doma«). Zaposlovanje žensk, ki dejansko zajema predvsem ženske iz najnižjih dohodkovnih plasti, torej tiste, ki morajo delati zaradi lastne ali družinske eksistence,⁸ se potem tretira kot nekaj skorajda

⁴ Ponekod je militaristična stran »produkcije« otrok zelo očitna. Tako npr. H. Saffiotti (Žena, 1985, št. 1, str. 26) poroča, da zahteva v Braziliji minister oboroženih sil od predsednika vlade podpis zakona, po katerem bi načrtovanje družine prišlo pod vojaško kontrolo.

⁵ W. J. Goode (v knjigi: Principles of Sociology, Mc. Graw-Hill, New York, Toronto 1977, str. 358) opozarja, da se je zlasti po letu 1950 v ZDA zelo okrepila propaganda, ki je poveljevala takšno vlogo ženske. Takšna vloga ženske je bila in je še tudi neločljiva sestavina katoliške socialne doktrine (glej: M. Jogan: Družina, cerkev, religioznost in pojmovanja slovenskih srednješolcev, RI FSPN 1983; ali članki v reviji Otrok in družina 1984, št. 8, 10).

⁶ Vprašanje »individualnega hotenja« in, denimo, »svobodne« odločitve se lahko zelo preprosto pojasni: saj so se ženske – tudi če niso bile ekonomsko samostojne – lahko svobodno odločale, saj jih ni nihče silil. Prvi odgovor, ki ga tu in tam srečamo, ni zgodovinsko točen, drugi pa je treba opozoriti, da je bila ta individualna »svoboda« ob nesamostojnosti le svoboda do izbire *znotraj odvisnosti* in opredeljena z družbenim pričakovanjem »pravega ženskega ravnanja«. Prava svoboda je, kadar gre za neodvisno osebnost.

⁷ S. Rowbotham: Svest žene – svet muškarca, Beograd, Radionica SIC, 1983, str. 202.

⁸ Po podatkih iz ZR Nemčije (Mütter und Kinder in Bundesrepublik Deutschland, Bundesministerium für Familie und Jugend, 1969, Bonn, str. 30) so v sredini 60-ih let največji deleži zaposlenih žensk v kategorijah, kjer je mož zaslužil manj kot 600 DM mesečno. To velja za vse poročene ženske, med ženami z otroki pa prevladujejo tiste z enim otrokom.

patološkega (ker odstopa od uradnega ideala in vzorca) ali vsaj nenormalnega in začasnega, kar upravičuje nespremenjanje družbene organizacije, ki bi omogočala povezovanje dela in materinstva. Po drugi strani pa prav zaposlovanje žensk zunaj doma vpliva na povečevanje enakopravnosti v družini, čeprav to ni »uradno« družbeno zaželen cilj,⁹ in tudi na boljše mentalno zdravje žensk,¹⁰ kar pa tudi ugodno vpliva na položaj otrok. Tako se postopno oblikuje »simetrična družina«, v kateri gre za enakomerno razporeditev moči¹¹ in za demokratičnost.

V zgodnjeh socialističnih družbah je podlaga za oblikovanje družinskega položaja enakopraven položaj obeh partnerjev, ki je v veliki meri tudi ekonomsko utemeljen z delom ženske zunaj doma. Ob tem ni odveč poudarek, da ni socialistična usmeritev tista, ki je pognala ženske za stroje (kar včasih slišimo) itd. To je (in si še naprej prizadeva) v polni meri že uresničila kapitalistična epoha. Zgodnjeh socialistični razvoj odpravlja tiste značilnosti neenakopravnosti, ki so še sedaj navzoče v kapitalistični organizaciji (nižje plačilo za enako delo, družbeno organizirano varstvo otrok, itd.). Seveda to še ne pomeni, da bi bil položaj žensk v zgodnjeh socialističnih družbah vselej boljši, zlasti če ga merimo po merilih, ki zanemarjajo družbeni standard.

V naši družbi je že prevladujoča predstava, da je, po eni strani, delo žensk zunaj doma samoumevno kot podlaga za samostojnost in neodvisnost, in po drugi strani, da je družina polje dejavnosti in odgovornosti tako matere kot očeta. Četudi egalitarizacija v znotrajdružinskih odnosih ni tako hitra, kot bi morda nekateri radi videli, je vendarle že sorazmerno močno navzoča.¹² Postopno se družinska dejavnost ločuje od predstave, da gre za edino žensko dejavnost in tudi starševstvo se postopno otresa zgodovinsko dolgotrajne skrčitve na materinstvo. Materinstvo + očetovstvo = starševstvo – to je formula, ki se je postopno že uveljavila, katere nadaljnje utrjevanje pa bo odvisno tudi od zavestnih usmerjanj prihodnjega celostnega razvoja. Ob poudarjanju družbene skrbi za otroka in individualne odgovornosti torej nikakor ni dovolj govoriti le o »zaposlenih materah«, temveč je nujno dosledno govoriti o, npr. »zaposlenih starših« ali o »zaposlenih z družinskimi obveznostmi« ipd. To besedno opredeljevanje ni le igračkanje, temveč je odgovor na resnične vsebinske transformacije, ki so že dosežene, hkrati pa je spodbuda za utrjevanje novih vzorcev v zavesti ljudi in končno tudi nujna sestavina prakse, ki bo utrjevala humanejše odnose med spoloma in tudi med generacijami (zmanjševanje »družinske tiranije« kot očetne tiranije).

⁹ O tem, npr., poroča Lea Ybarra: »When Wives Work: The Impact on the Chicano Family« (v: *Journal of Marriage and the Family*, 1982, vol. 44, št. 1, str. 169–178). Ali: M. Z. Rosaldo and L. Lamphere: *Women, Culture and Society*, Stanford University Press, Stanford, California 1974.

¹⁰ O tem npr.: R. C. Kessler in J. A. McRea Jr.: »The effect of wives employment on the mental health of Married men and Women«, *American Sociological Review*, 1982, vol. 47, št. 2, str. 216–227.

¹¹ M. Young & P. Willmott: *The Symmetrical Family*, Pantheon Books, New York, 1983.

¹² Več o tem: M. Jogan: »Humani odnosi med spoloma kot sestavina (nove) kvalitete življenja« (v zborniku: *Kvaliteta življenja*, Ptujsko sociološko srečanje 1984, str. 148–157.)

Postopno se ob ženski ekonomski in politični emancipaciji ustvarjajo temelji za razbitje začaranega kroga, ki je zaenkrat še dokaj trden in se omejuje na žensko kot v bistvu celostno neenakopravno in odvisno, družinsko bitje. Glavne sestavine tega kroga so: *ideološke predstave* o tem, kaj je za žensko najustreznejša družbena vloga (redukcija na materinstvo in družinska družbenost), kljub novim načelom še (delno) obstajajo; *te vplivajo na razlike v socializaciji dečkov in deklic*; socializacija potem vpliva *na izbiro poklica* (feminizirani »pomočniški« poklici); vse to vpliva na *neenakopravne možnosti za poklicno in širše družbeno uveljavljanje*, na nižji poprečni OD ipd. (ta je večkrat še razumljen le kot dodatek dohodkom moškega). Zaradi tega se vedno znova kaže potreba po utrjevanju predstave o ženski in njenem delu kot dopolnilnem in sekundarnem. Takšne vsestransko neenakopravne razmere celo ženske same večkrat sprejmejo kot »dane«, se z njimi sprizanjajo, saj se že tako (mnoge pod vplivom predstav o tem, kaj je »prava vloga« žensk) čutijo »krive«, ker so z vstopom v javnost, v ekonomijo in politiko »zatajile svoje primarno poslanstvo«; tako se vedno znova aktualizira njihova »družinska« družbenost in krog resnično omejenih možnosti za celostni razvoj je sklenjen.

Pomembna sestavina družinskega položaja so najprej odnosi med roditelji, ki se izražajo tudi v odnosih do otrok(a). Patriarhalni model družinskega življenja, zlasti če se je povezoval z neugodnim ekonomskim položajem družine, pogosto ni bil dejavnik »brezskrbnega« otroštva in sreče.

Zaposlovanje žensk je v sodobnosti povezano tudi z manjšanjem obsega družin – proces nuklearizacije je v bistvu pripeljal do tega, da je v naši družbi prevladujoča dvogeneracijska družina; zaradi migracij so tudi prostorsko zmanjšane možnosti za aktiviranje sorodstva pri zadovoljevanju nekaterih družinskih potreb. Zato še toliko bolj stopa v ospredje vprašanje organizacije družbenih ustanov za zadovoljevanje potreb družine – zlasti otrok. Glede na nekatere razlike med urbani in ruralnimi okolji (kjer je več razširjenih družin in možnost za sodelovanje vendarle večja), so vprašanja usklajevanja interesov ljudi z družino še bolj pereča v urbanih okoljih.

Na oblikovanje možnosti družinskega življenja ne vplivajo pomembno le možnosti zaposlovanja obeh roditeljev, temveč tudi možnost, pridobiti si stanovanje, opremiti gospodinjstvo, dobiti za otroka mesto v vrtcu, itd. V okviru družbeno določenih okoliščin, ki izredno pomembno vplivajo na družinski položaj v najzgodnejši dobi otrokovega razvoja, je tudi *porodniški dopust*. Dolžina porodniškega dopusta je za zaposlene matere oziroma za roditelje aktualna, ker uravnava možnosti za zgodnji intenziven stik matere z otrokom, ki ga v bistvu ne more ustrezno nadomestiti nobena (strokovno še tako popolna) ustanova. Za sociološki vidik obravnave te teme so – glede na doslej povedano – pomembne predvsem družbeno-organizacijske razsežnosti določanja *dolžine dopusta in načina izrabe*

dopusta ter zagotavljanje socialne varnosti matere oziroma roditeljev v času dopusta.

Zaradi samoumevnosti, da lahko določena družba obstaja le, če v njej poteka normalni razvoj umiranja in rojevanja vedno novih generacij, še ni nujno, da bi prav en zgodovinski model zagotavljanja ohranjanja družbe razglasili kot edino veljavnega in se gibali le v okvirih tega modela. Ni nobenih razlogov za to, da bi nas zanimala zgolj kvantiteta rojevanja, temveč nas mora zanimati tudi kvaliteta razmer, v katerih živi naraščaj. S tega vidika pa je potrebno za vsako individualno življenje celostno omogočiti razvoj, ki bo vodil k spoštovanju potencialno celostne osebnosti od rojstva dalje. *Vsako življenje je tudi neponovljivo, zato je treba ob pravem času dajati otroku to, kar mu je možno dati: to pa tako v krogu ožje družine kot v širši družbeni skupnosti.* V tem okviru nas zanima predvsem tista znotrajdružinska funkcija, ki je v razvoju otroka nenadomestljiva. Če rezultati medicinskih, psiholoških in pedagoških raziskav kažejo, da je za razvoj osebnosti otroka izjemno pomembno zgodnje obdobje, ker se zlasti v času zgodnjega otroštva razvijejo lastnosti, ki omogočajo nadgrajevanje v vseh poznejših stopnjah socializacije, ter da je družinsko okolje nenadomestljivo, potem je gotovo humano, če poskušamo družbeno določiti (razširiti) meje dopusta tako, da ne bi bil noben otrok prikrajšan za to možnost. To je še toliko pomembnejše, ker ni po eni strani dovolj ustanov za družbeno organizirano varstvo in vzgojo otrok, po drugi strani pa tudi rezultati takšnega bivanja otroka niso najugodnejši.

Razsojanje o dolžini porodniškega dopusta in dopusta za (nego) majhnega otroka v naši družbi mora upoštevati (poleg demografskih vidikov) tudi zaposlenost roditeljev ter poprečno število (želenih) otrok. Zaposlenih je večina mater – v Sloveniji 83,7% in tudi aspiracije sedanjih mladih žensk so praktično vse povezane z zaposlitvijo – torej je treba to vzeti kot konstanto.

Glede na procese spreminjanja družinskih odnosov, glede na podaljševanje časa, ki je (oz. bo) na voljo staršem za intenzivno družinsko nego otroka in glede na relativno zmanjševanje dejansko »porodniškega« časa v celotnem dopustu je vprašljiva sama oznaka. Gotovo bi bilo ustrezno, če bi oznako »porodniški dopust« natančneje opredelili in časovno razmejili. »Porodniški dopust« naj bi veljal za tisti čas, ko gre za samo rojstvo in krajši čas po rojstvu – morda v obsegu, ki je priporočljiv kot primeren za dojenje otroka; čas pa, ki sledi temu prvemu delu (v katerem je tudi nujna neposredna zveza otroka z roditeljem), naj bi bil »dopust za nego majhnega otroka«. Tako bi torej imeli porodniški dopust in dopust za (nego) majhnega otroka ali roditeljski dopust.

Ta navidezno nepomembna terminološka zadeva bi pomagala tudi pri nadaljnjem razjasnjevanju vloge obeh roditeljev pri negi in varstvu otrok. Namreč, če je nujno, da je v porodniškem dopustu odsotna z dela mati, ni nikjer napisano, da je nujna njena odsotnost v drugem delu dopusta. Z ustreznim pojmovanjem bi se tudi tu in tam izognili celo smešenju ideje,

da bi bili očetje bolj dejavni pri negi in vzgoji majhnih otrok, češ da očetje zaenkrat pač še ne rodijo. Naravnih zakonov ne more nihče obiti, to, kako se bodo v določeni družbeni skupnosti naravni zakoni uresničevali, pa ni več odvisno le od narave, temveč od usmerjenosti ključnih vrednot, njihovih nosilcev in materialnih možnosti. (Mimogrede naj omenimo, da je bilo nekoč povsem naravno, da je bil otrok, rojen zunaj zakona, čisto brezpraven – s tem hočem le opozoriti na spremenljivost pojmovanj o tem, kaj je naravno.)

Vprašanje dolžine porodniškega dopusta je pomembno tako z vidika razvoja otroka in življenjskih možnosti matere oziroma roditeljev, pa tudi z vidika organizacije dela oziroma nadomeščanja roditeljev, ki so na dopustu. Kot sorazmerna konstanta nastopa tudi število zelenih otrok. Kot navaja G. Todorović¹³, je bilo leta 1970 v Sloveniji poprečno zeleno število otrok 2,37, poprečno idealno število otrok pa 2,72 (1976 – 2,60).

V krog razmišljanja o dolžini porodniškega dopusta je nujno treba vključiti delovno dobo, ki je sedaj po zakonu za ženske krajša pet let, in se vprašati: ali je z vidika razvoja otrok in končno tudi z vidika učinkovitosti dela ter osebnega zadovoljstva matere smotrno dajati (implicitno) priznanje materinstvu v času, ko je njegova najpomembnejša faza že zdavnaj mimo; ali ne bi bilo ustreznejše priznati – in tudi to priznanje časovno ovrednotiti – materinstva takrat, ko je nujno potrebno. Če upoštevamo humanost druge variante predvsem z vidika celostnih boljših učinkov (za otroka in mater oz. roditelja), potem gotovo ni problematično, da bi bila ta možnost sprejeta kot cilj prihodnjega družbenega razvoja. Preprosto povedano: nobenega resnega razloga več ni, da bi družbeno priznavali ugodnosti glede na spol (ženska, ki nima otrok, je dejansko v prednostnem položaju glede na moške¹⁴) zaradi domneve, da so vse ženske matere. Alternativa sedanji (zgodovinsko gledano razumljivo kompromisni) ureditvi je postopno prehajanje na ureditev, v kateri bi bila v obliki porodniškega dopusta in dopusta za nego majhnega otroka družbeno ustreznejše priznana pomembnost reproduktivne vloge. Postopnost pomeni, da ne bi smeli oškodovati tistih mater, ki so ob dejanski dvojni obremenjenosti rojevale otroke do nedavnega – zlasti ko je bil porodniški dopust krajši od osem mesecev. Kakor bi se za prihodnje mlade generacije dopust podaljšal (in bi bile urejene še morebitne druge ugodnosti), tako bi bilo to povezano z izenačitvijo delovne dobe.

Čeprav skušajo nekateri naslednje vprašanje obiti, kot da je le nekakšna muha »kariernih« žensk, pa je to – kot kažejo tudi rezultati

¹³ G. Todorović: »Stavovi stanovništva o veličini porodice i abortusu« (v zborniku: Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji, Institut društvenih nauka, Beograd, 1980, str. 183).

¹⁴ V množičnih obćilih je bilo pred nekaj leti na to temo kar precej razprav. Ob mislih, ki so bile podobne tu zapisani, so se »dvignile« zagovornice krajše dobe, češ, saj one niso krive, da niso imele otrok in da so tako in tako obremenjene z gospodinjstvom. Treba je nedvoumno zapisati, da nikakor ne gre za »krivdo« (tisto o obremenjenosti z gospodinjstvom pustimo, čeprav je razlika med tem, ali skrbiš za 1, 2 ali 4!), temveč gre za to, da se družbeno nujno dejavnost ustrezno prizna, in to tistim, ki so dejansko vanjo vključeni. To posebej poudarjam, ker se bodo gotovo spet pojavljali javni napadi na samo idejo o izenačitvi delovne dobe.

empiričnega raziskovanja – v bistvu obče pomembno vprašanje participacije obeh roditeljev pri izrabi (podaljšanega) porodniškega in dopusta za nego otrok. Morda naj si najprej zastavimo vprašanje: ali ni potrebno, da oče uresničuje svojo očetovsko funkcijo celovito že od rojstva otroka dalje; ali ni večja odgovornost do lastnega otroka tedaj, ko je še najbolj nebolj; ali, končno, ni za oblikovanje očetovih odnosov do otroka in do matere otroka pomembno, da neposredno uresničuje očetovstvo? Hipoteza, ki jo bo preverjala nadaljnja družbena praksa, se glasi: bolj ko bo od rojstva dalje oče dejansko vključen v nego in vzgojo otrok, toliko bolj bo spoznaval pomembnost te dejavnosti, toliko bolj se bodo rušili (še obstoječi) predsodki o preprostosti in celo manjvrednosti družinskega dela z otroki, toliko hitreje se bodo tudi urejala vprašanja družbene organizacije ustanov za zadovoljevanje potreb razvoja in vzgoje otrok (in družine).

Vendar je to le en vidik potencialno enakopravnejše udeležbe obeh roditeljev pri dopustu za nego majhnega otroka. Drugi vidik zadeva globalno prestrukturacijo položaja različnih gospodarskih dejavnosti, zlasti še feminiziranih panog. Odsotnost zaradi porodniškega dopusta zdaj praktično v celoti (izjeme so – kljub pravni možnosti, ki pa ni združena z ustreznimi drugimi spremembami – minimalne) bremeni »ženske kolektive« in vpliva na drugačne kadrovske plane, kot jih imajo v pretežno »moških« delovnih organizacijah. Podaljševanje dopusta bi še povečalo rizičnost ženske delovne sile, kar pa bi morebiti imelo tudi posledice, ki jih ne bi želeli. Pričakovati je možno zmanjševanje možnosti zaposlovanja žensk, ker bi njihova zaposlitev pomenila preveliko »tveganje« za delovno organizacijo. To bi prispevalo k povečevanju »sekundarnosti« ženske delovne sile, ker bi bile ženske bolj prisiljene sprejemati zaposlitve, ki bi bile neustrezne – samo zato, da bi se zaposlile. Možnosti dopolnilnega izobraževanja, ki so za ženske že tako neugodne, bi se še zmanjšale, s tem bi pravzaprav bile vedno bolj potiskane na obrobje. Poudariti je treba, da ne gre le za »strokovnjakinje«, ampak za obči trend, ki lahko nastane in zajame praktično vse.

Alternativa, ki je že razmeroma navzoča (kot kažejo empirični podatki) v zavesti, je: v podaljšan (porodniški) dopust naj bi se vedno bolj vključevali očetje, kar bi poleg prej omenjenih individualno osebnostnih in družbeno političnih posledic vodilo tudi do prestrukturacije organizacijske in ekonomske narave. Bremena biosocialne reprodukcije bi se v družbenem okviru enakomerneje razporejala na vse panoge dejavnosti, »tveganje« ne bi več bilo povezano le z ženskami, temveč z obema spoloma (zato ne bi bilo razlogov, da bi, npr. ženske ob vseh izenačenih ali celo boljših pogojih odklanjali pri zaposlovanju kot rizično delovno silo), v vseh kolektivih bi morali vključiti »kadrovske rezerve« zaradi biosocialne reprodukcije; to bi vplivalo tudi na prerazporeditve finančnih bremen in končno nazaj na enakomernejše možnosti tudi osebostnega strokovnega razvoja.

Gotovo ni mogoče te alternative uresničiti na hitro in tudi ne le s

pravno možnostjo, kar je očitno pokazal dosedanji razvoj. Razlagi te alternative namreč takoj oporekajo nasprotniki, češ, saj imajo moški možnost že sedaj, pa je sploh ne izrabljajo. Ta logika razmišljanja temelji na težnji po ohranjanju statusa quo. Dejstvo pa je, da se – zlasti pri mladih – vedno bolj ustvarja vzorec o drugi alternativni kot normalni možnosti prihodnjega razvoja. Do uresničitve te alternative tudi ne pelje prisilna pot (»Čemu s palico priganjati v raj?«); le postopno zagotavljanje celostnih razmer bo ugodna podlaga za to. To je dejanska pot humanizacije odnosov med spoloma in preseganja začaranega kroga ženskega vstopanja iz družinske v širšo družbenost.

Glede finančne podlage za zagotavljanje socialne varnosti roditeljev v času dopusta je treba misliti tudi na to, da poudarjanje otroka kot vrednote in srečnega ter odgovornega starševstva spodbuja (pre)vrednotenje hierarhije deležev celotnega narodnega bogastva za zadovoljevanje posameznih potreb. To prevrednotenje pa nikakor ni več le »strokovno« vprašanje, temveč eminentno družbeno politično vprašanje, to je vprašanje moči in možnosti odločanja večine pri določanju tega, kar je družbeno pomembno.

Najbrž ni odveč, če poudarimo: samo poudarjanje interesa otroka kot odločilnega pri opredeljevanju razvojnih možnosti je sicer humano in absolutno sprejemljivo, nikakor pa tega ni mogoče izvzeti iz celote procesov spreminjanja družbe in družine in zlasti ne iz zgodovinskega konteksta enačenja družinskega z ženskim. Na interese otroka gledamo namreč lahko skozi patriarhalna očala (in v tem imenu zahtevamo vrnitev mater k »naravni« vlogi) ali pa skozi enakopravnostna in s tega vidika samo poudarjamo nujnost doslednega preseganja razumevanja družine kot ženske zadeve. Če gledamo skozi zadnjo optiko, potem tudi ni mogoče mimo vprašanja hierarhije družbenih potreb in odpravljanja razmika med javnim in privatnim ter asimetrije moči v družbi.

V okviru zagovarjanja dejanske velike neenakosti ostajajo tiste koncepcije, ki v imenu nekaterih hib družbenih dejavnosti za otroka nasprotujejo tem dejavnostim (in tudi drugim) in se zavzemajo za čisto individualizacijo. Takšne usmeritve ne morejo prispevati k bolj humanim razmeram za vsakega otroka, čeprav so na prvi pogled humane, ker poudarjajo individualnost. Individualizacija je seveda odvisna predvsem od moči posameznika oziroma njegove družine, v obstoječih, izrazito asimetrično (po bogastvu, moči, ugledu) razporejenih družbah pa so tudi starti za otroke zelo neenaki in za večino zelo neugodni.

Poleg materialnih občin možnosti in neposrednih organizacijsko-tehničnih pogojev so za oblikovanje novih odnosov med ljudmi pomembna tudi stališča in vrednote, ki jih ljudje sprejemajo in ki vplivajo na njihova praktična ravnanja. Samo spoznavanje stališč še seveda ne pomeni, da bodo ljudje točno tako ravnali, kot mislijo – ravnanje je odvisno še od mnogih drugih okoliščin. Vendarle pa je množična navzočnost določenega stališča zagotovilo za to, da pripravljenost za določeno ravnanje obstaja. S

tega vidika je treba razumeti tudi stališča o dolžini in načinu izrabe porodniškega dopusta oz. dopusta za nego majhnega otroka, kot se kažejo skozi rezultate empiričnega raziskovanja.

II

Glede na to, da je zlasti v letu 1984 postalo vprašanje porodniškega dopusta in dopusta za nego majhnih otrok bolj navzoče v množičnih občilih in pri vsakdanjem razmišljanju, smo želeli ugotoviti, kakšna so stališča o tem tudi v raziskavi SJM 84. Anketiranje je potekalo v septembru in oktobru 1984, zajetih pa je bilo 2435 prebivalcev Slovenije v starosti nad 15 let. V primerjavi s prejšnjimi raziskavami javnega mnenja v Sloveniji je letošnja populacijo razširila, tako da sta zajeti kategoriji mladih od 15.–18. leta (120 oseb) in starejših od 70 let (84 oseb). Za pojasnjevanje stališč o porodniškem dopustu je prav ta razširitev zelo pomembna, kajti v celotnem reprezentativnem vzorcu se je povečal delež tistih, ki bodo šele vstopali v partnerske odnose in si oblikovali družine predvsem v naslednjih dveh desetletjih; torej tistih, ki jih bodo načrtovane smeri razvoja družbenega organiziranja in varovanja družine najbolj neposredno prizadele. Spoznanja o tem, kakšna stališča so navzoča zlasti pri kategoriji mlajših, gotovo lahko pripomorejo k zavestnemu opredeljevanju odločitev o usmerjenosti samoupravnih družbenih prizadevanj v prihodnje. V vprašalniku SJM 84 smo zastavili vprašanje: »Kakšno je vaše mnenje o možnosti, da bi podaljšali porodniški dopust na eno leto?« in dobili takšno strukturo odgovorov:

	f	%
1 – že sedanji porodniški dopust je preveč dolg, lahko bi ga skrajšali	46	1,9
2 – porodniški dopust naj ostane tako dolg, kot je sedaj	427	17,5
3 – porodniški dopust bi bilo treba podaljšati na eno leto	1735	71,3
4 – kaj drugega	17	0,7
5 – ne vem, neodločen	210	8,6
SKUPAJ	2435	100,0

Distribucija očitno kaže, da *absolutno prevladuje (71,3%) stališče, da bi bilo treba porodniški dopust podaljšati*. Večina respondentov se torej zaveda pomena družinske nege otrok(a) v najzgodnejši dobi in glede na prevladovanje majhnih predvsem jedrnih (dvo generacijskih) družin je razumljivo iskanje ugodnejših možnosti za razvoj otrok v smeri podaljševanja porodniškega oz. roditeljskega dopusta za nego otrok.

Jakost zavzemanja za posamezno stališče je odvisna od starosti, spola, zaposlenosti, izobrazbe, položaja na delovnem mestu, kraja bivanja – če

omenimo najpomembnejše sociodemografske spremenljivke. Med tistimi, ki se zavzemajo za podaljšanje porodniškega dopusta, prevladujejo mladi, medtem ko pri drugem odgovoru prevladujejo starejši – starostna meja je 40 let. Za podaljšanje porodniškega dopusta se bolj zavzemajo ženske kot moški, čeprav spolna pripadnost ne vpliva razlikovalno tako močno kot starost. Nadpovprečno se za podaljšanje dopusta zavzemajo zaposleni (77,9% od vseh zaposlenih), znotraj te kategorije pa so razlike glede na položaj na delovnem mestu, ki kažejo, da so zaposleni brez vodilnega ali vodstvenega položaja ter zaposleni z vodstvenim položajem na ravni delovne enote v okviru TOZD ali delovne organizacije nadpovprečno za podaljšanje (78,2% in 81,8%), medtem ko so nosilci višjih vodilnih položajev (na ravni TOZD, DO) podpovprečno za podaljšanje (70,9%). Nadpovprečno so za podaljšanje tisti, katerih izobrazba presega osnovnošolsko: 74,9% vprašanih s srednjo strokovno šolo, 79,8% s srednjo in 81% z višjo ali visoko izobrazbo. Podaljšanju porodniškega dopusta so nadpovprečno naklonjeni tisti, ki živijo v mestnih ali primestnih okoljih (76,5% in 77,4%), tisti, ki so v vaških okoljih, pa so zanj podpovprečno (64%).

Za odločanje o prihodnjih smereh razvoja je zanimivo omeniti tudi zvezo med sprejemanjem stališča, naj bi dajali manj denarja za družbene dejavnosti in naklonjenostjo podaljšanju porodniškega dopusta. 72,1% vseh vprašanih je proti tej možnosti razvoja in znotraj te kategorije je 72,4% vprašanih za podaljšanje dopusta. Med tistimi, ki dopuščajo takšno možnost razvoja (13,2% anketiranih), ali jo celo zahtevajo (7,3%), pa je podpovprečna naklonjenost podaljšanju dopusta (66,1% in 68,9%). Omeniti velja tudi podatek, da 84% vseh anketiranih sodi, da bi morali ukiniti vsakršno obliko razzsipništva, reprezentanco in razmetavanje družbenih sredstev; znotraj te kategorije jih je 72,5% za podaljšanje porodniškega dopusta.

Za neposredno odločanje o družbeni organizaciji porodniškega dopusta je pomembno tudi ugotoviti, kakšna je osebna pripravljenost prispevati k preseganju gospodarske krize in kako je ta pripravljenost povezana z razlikovanjem v stališčih o porodniškem dopustu oz. kakšna je jakost zavzemanja za podaljšanje porodniškega dopusta. Dobre tri četrtine (76%) vseh anketiranih je osebno pripravljenih kaj prispevati k preseganju gospodarske krize in za stabilizacijo družbenih razmer – znotraj te kategorije je 73,7% (torej nadpovprečen delež) anketiranih za podaljšanje. Manj naklonjeni so podaljšanju porodniškega dopusta tisti, ki niso pripravljeni prispevati k preseganju gospodarske krize, ali ki so neodločeni (63,4% oz. 63,3% sta deleža znotraj teh dveh kategorij). Nepripravljeni so tudi nadpovprečno za ohranitev sedanje dolžine porodniškega dopusta (19,4%).

Obča usmeritev anketiranih glede dolžine porodniškega dopusta je vsekakor v prid ustvarjanju ugodnejših razmer za razvoj majhnega otroka. Glede na to, da ženske postopno presegajo ozko družinsko družbenost in da se očetje (moški) vključujejo (čeprav počasneje kot ženske vstopajo v

širše družbene okvire) v neposredno družinsko življenje, je vprašanje podaljševanja porodniškega oz. dopusta za nego majhnega otroka zanimivo tudi z vidika stališč o načinu izkoriščanja dopusta.

Anketirani v SJM 84 so na vprašanje: »Kako naj bi roditelja izkoristila ta dopust«, odgovorili tako:

	f	%
1 – podaljšan porodniški dopust naj bi v celoti izkoristila le mati	979	40,2
2 – podaljšan porodniški dopust (dopust za nego dojenčka) naj bi večinoma izkoristila mati, manjši del pa oče	420	17,2
3 – podaljšan porodniški dopust (dopust za nego dojenčka) naj bi si približno enako razdelila mati in oče	205	8,4
4 – vseeno mi je, kako se to uredi, o tem ne razmišljam	422	17,3
5 – ni za podaljšan porodniški dopust	409	16,8
SKUPAJ	2435	100,0

Kot kažejo podatki, v stališčih o izrabi porodniškega dopusta niso vsa pričakovanja usmerjena le na mater, pač pa je sorazmerno močan delež tistih, ki (tudi če manj) odpirajo vrata za očeta – 25,6% vseh anketiranih (če združimo 2. in 3. kategorijo). Precejšen pa je tudi delež tistih, ki o tem ne razmišljajo.

Če upoštevamo zvezo posameznih – prej omenjenih – spremenljivk s sprejemanjem stališča o načinu izrabe podaljšanega dopusta, potem velja omeniti zlasti nekatere značilnosti. Stališče, naj bi dopust v celoti izrabila le mati, je močnejše – nadpovprečno – sprejeto v starostnih kategorijah od 26 do 50 let, medtem ko je precej podpovprečno pri mlajših (do 25 let) in (presenetljivo!) tudi pri starejših (nad 50 let). Stališče, naj bi večino dopusta izrabila mati, del pa oče, je nadpovprečno sprejeto pri vseh, ki so stari manj kot 40 let, nad to starostno mejo pa naklonjenost delitvi dopusta upade. Podobna razporeditev je tudi pri sprejemanju naslednjega najbolj radikalno enakopravnostno usmerjenega stališča: približno enaka delitev dopusta med oba roditelja. Nadpovprečno so za to stališče tisti, ki so stari manj kot 30 let, podpovprečno pa starejši. Tudi na izbiro stališča o načinu izrabe porodniškega (oz. roditeljskega) dopusta ima starostna pripadnost močnejši vpliv kot spolna, kar kaže na zmanjševanje spolne dihotomije v naši družbi.

Skorajda preseneča, da sta deleža moških in žensk, ki so za to, da ženska (mati) sama izrabi porodniški dopust, skoraj izenačena. Podobno je tudi pri stališču, naj bi podaljšan porodniški dopust oz. dopust za nego majhnega otroka izrabila večinoma mati, manjši del pa oče – to stališče je malo močnejše navzoče pri ženskah kot pri moških. Pri najbolj radikalnem,

3. stališču, pa je razmerje 1 : 2 – torej tudi tu ne gre več le za nekakšno »nenormalno« željo »prenapetih« žensk; znotraj kategorije teh, ki menijo, da naj si dopust približno enakomerno razdelita oče in mati, je (že) ena tretjina moških. Če primerjamo, kolikšen delež moških in žensk je za (od manjše do polovične razdelitve) delitev porodniškega dopusta, potem vidimo, da jih je od vseh anketiranih moških dobra petina (22,6%) in od vseh anketiranih žensk dobra četrtina (28,5%).

Ti podatki pa več niso takšni, da bi ob njih zamahnili z roko, temveč obvezujejo, da se ta vzorec izrabe dopusta postopno vnese kot (bolj otipljiva) možnost in da se tudi celostno postopno uredi razmere za uresničevanje te možnosti (ni dovolj, da zakon omogoča, treba je ustvariti še ekonomske, psihosocialne, itd. razmere, v katerih se bo to lahko uresničevalo). Uresničevanje te možnosti je vir za oblikovanje nove kvalitete v odnosih med spoloma, ki ni pomembna le za vsakega posameznika (razvijanje novih razsežnosti čustvenosti in odgovornosti pri očetu ob neposrednem stiku z otrokom, zmanjševanje enodimenzionalnega materinstva – torej gre za nastajanje novih možnosti, za celovitejše odnose dveh subjektov ob otroku – otrokih, drugačno vrednotenje družbeno pomembnega in vrednega, itd.), temveč tudi za organizacijo življenja v širši skupnosti (razbremenjevanje »ženskih« kolektivov; izenačevanje možnosti izobraževanja, zaposlovanja, napredovanja za oba spola; spreminjanje hierarhije potreb in vsebine političnega v javnem življenju in odločanju, itd.).

Večja vključenost moških, očetov v vzgojo in nego otrok, večje možnosti za lastno praktično preskušanje očetovstva je tudi že dokaj izražena želja moških, zato so odveč (skrajno poenostavljene in zvulgarizirane) predstave in strahovi, da bi preseganje ozke družinske družbenosti pri ženskah vodilo k razkroju družine ali k nekakšni ženski diktaturi (matriarhatu). Razumljivo je, da prehoda od celostne fetišizacije materinstva kot edinega poslanstva ženske do priznavanja starševstva kot sinteze materinstva in očetovstva ni mogoče opraviti kar naenkrat in kar z enim aktom. Pomembno pa je, da so se že izoblikovali čvrsti nastavki za alternativo, ki omogoča ukinjanje začaranega kroga ženske družinske družbenosti in končno tudi odpravljanje podrejenosti »narejanja življenja« (F. Engels). Seveda pa oblikovanje novega vzorca družinskega življenja v času, ko je otrok majhen (kar pa ima gotovo dolgoročnejše posledice), nikakor ne pomeni, da naj bi to bila edina in za vse obvezna možnost; *pomembno je, da pretekli vzorec, ki je bil a priori edina možnost ženske, nadomestijo različne možnosti, ki pa ne bodo vnaprej temeljile na spolni dihotomiji, temveč na individualnih nagnenjih zunaj dihotomnih prisil.* Seveda to nikakor ne pomeni zanikanja bioloških danosti in posebne vloge ženske – matere (rojevanje), pomeni le, da se te vloge družbeno ne podaljšuje kot edine poti življenja ženske; hkrati s tem novi vzorec pomeni možnost ukinjanja tudi edino »prave« poti življenja moških (očetov).

Stališča o načinu izrabe porodniškega dopusta se razlikujejo glede na

zaposlenost tako, da je med zaposlenimi manj takih, ki o tem sploh ne razmišljajo, kot med tistimi, ki sedaj niso zaposleni. Med zaposlenimi jih je za stališče, naj mati v celoti izrabi podaljšan dopust 44,5% (nadpovprečno) in 28,4% za to, da naj bi si dopust delila (manjši del oče – 20,1% in enakomerno – 8,3%). Zanimiva je tudi zveza med položajem na delovnem mestu in sprejemanjem stališč o izrabi dopusta: naklonjenost delitvi dopusta je najmanjša (celo nižja kot pri tistih, ki sedaj niso zaposleni) pri višjih vodilnih delavcih (na ravni TOZD, DO). Ta informacija ima svojo težo zlasti, če upoštevamo različno moč glede na položaj.

Verjetno ne bo odveč, če predstavimo tudi zvezo med poklicem in stališči o načinu izrabe podaljšanega dopusta, ki jo prikazuje naslednja tabela. Zaradi lažje preglednosti in glede na spremljanje novosti (delitev dopusta na očeta in mater) so v tabeli zajeti rangi glede na skupni delež anketirancev, ki so za delitev (2.+3.) znotraj posamezne poklicne kategorije. V oklepajih levo so deleži anketirancev, ki so za prvo stališče (naj mati v celoti izrabi dopust), v oklepajih desno pa deleži anketirancev, ki so v posamezni poklicni kategoriji proti podaljšanju dopusta oziroma o tem ne razmišljajo (4+5).

Poklicna pripadnost in naklonjenost delitvi podaljšanega dopusta:

Poklicna kategorija rang	Za delitev dopusta (v %)			Delež pokl. kateg. v celotni anketirani pop.
1-študenti	(15,1)	56,6	(28,3)	2,2
2-učenci	(22,5)	41,6	(36,0)	3,7
3-usl.-viš.-vis.iz.	(38,0)	38,4	(23,6)	8,9
4-usl.-sred.iz.	(45,7)	32,3	(22,0)	16,3
5-obrtniki	(43,9)	26,9	(29,3)	1,7
6-KV delavci	(42,6)	26,2	(31,2)	17,5
7-VKV delavci	(41,9)	21,9	(36,1)	6,4
8-usl. nižja iz.	(51,8)	21,4	(26,8)	2,3
9-PKV delavci	(45,5)	21,2	(33,3)	7,8
10-upokoenci	(35,7)	20,9	(43,3)	11,4
11-NKV delavci	(44,6)	20,0	(35,4)	7,2
12-gospodinje	(41,7)	16,6	(41,6)	3,4
13-kmetje	(34,1)	9,8	(56,1)	8,8

Rang lestvica ne potrebuje posebnega komentarja, ker je sama dovolj sporočilna: najradikalnejša kategorija so študenti, kjer je takšno stališče že prevladujoče; nadpovprečni deleži so še pri učencih, uslužbencih z višjo in visoko ter srednjo izobrazbo, obrtnikih in kvalificiranih delavcih (anketiranci iz teh kategorij predstavljajo 50,3% celotne populacije).

Skrb za otroke bi lahko upoštevali kot zelo senzibilen indikator socialistične usmeritve razvoja. Ni tedaj vseeno, kakšna so stališča o nadaljnjem usmerjanju družbeno organiziranih prizadevanj na tem področju. Da bi ugotovili vsaj en – pomemben – vidik te problematike, smo anketiranim v SJM'84 zastavili tudi tole vprašanje: »Ponekod so že prazna mesta v vrtcih, ker so oskrbnine tako visoke, da jih nekateri starši le težko plačujejo, otroci pa ostajajo brez varstva. Kaj naj bi storili, da bi v prihodnje rešili ta problem?« Anketiranci so odgovorili tako:

	f	%
1 – glede na neugodne gospodarske razmere naj to vprašanje počaka na boljše čase	97	4,0
2 – kljub težkim gospodarskim razmeram je treba to vprašanje učinkoviteje reševati, predvsem s solidarnim združevanjem denarja (in pocenitvijo vrtcev)	1851	76,0
3 – kaj drugega	124	5,1
4 – ne vem, neodločen	363	14,9
SKUPAJ	2435	100,0

Kot vidimo, je usmeritev absolutne večine očitna: to vprašanje ne more čakati, treba ga je solidarno urejati. Ob tem pa ni odveč še predstavitev zveze med ocenami o tem, kako živijo ljudje sedaj v primerjavi z življenjem pred petimi leti in s stališči do urejanja vprašanj otroškega varstva. *Tisti, ki ocenjujejo, da danes živimo dosti bolje (1,8%), bolje (12,1%) ali približno enako (17,0% – torej vsi ti verjetno na lastni koži niso izkusili padanja standarda), so nadpovprečno za to, da se z urejanjem vprašanja otroškega varstva počaka, anketiranci iz teh kategorij so tudi podpovprečno za solidarnostno usmeritev v prihodnje.* Drugače je usmerjena večina (67,2% od vseh), ki ugotavlja, da so se razmere poslabšale: ti so podpovprečno za čakanje na boljše čase in nadpovprečno za solidarnost.

III

Vprašanja, ki smo se jih lotili v tem prispevku, so tako resna in tako vsezajemajoča, da jih nikakor ni mogoče potiskati ob rob vsakdanjega praktičnega življenja. Prav zaostrovanje možnosti življenja za večino spodbuja ljudi k razmišljanju o smotnosti razporeditve ustvarjenega družbenega bogastva in k primerjavam znotraj jugoslovanskega prostora. Brez slabe vesti lahko zapišemo: od skupnega družbenega proizvoda v SR Sloveniji je treba nameniti več sredstev za zagotavljanje ustrežnejših možnosti za razvoj otrok oziroma za globalno družbeno reprodukcijo. Vse druge možnosti peljejo vstran od ciljev, ki jih razgllašamo – srečen otrok,

enakopravnost itd. Več sredstev za biosocialno reprodukcijo pa ne izključuje potrebe po večji in učinkovitejši izrabi že obstoječih materialnih možnosti za nego in vzgojo otrok – to je pravzaprav samoumevno. Da gre za vsote, ki jih družba zmore (ob drugačni razporeditvi bogastva – ne le tistega, ki ostane po »daj bogu, kar je božjega« delitvi, temveč primarnega), ne kaže dvomiti; v letu 1984 je, npr. Skupnost otroškega varstva Slovenije izplačala za nadomestila osebnih dohodkov zaradi porodniškega dopusta 3.019.443.789 dinarjev. Večja vsota (če upoštevamo približni del) od te, pa je šla skozi zvezni proračun za financiranje družbenih dejavnosti na nerazvitih območjih.

Ni mogoče sprejeti alternativ, ki se včasih ponujajo: če bomo več proizvajali, bomo lahko več delili. Ne gre samo za to, koliko bomo delili, ampak predvsem za to, *kako* delimo obstoječe. Na to, da možnosti povečanja družbenega proizvoda niso neomejene in da smo gotovo že dosegli meje, nas končno opozarjajo tudi ekološke razmere v Sloveniji. Njihove posledice se kažejo tudi neposredno na zdravju otrok in sploh vseh, posredne in dolgoročne posledice pa so še bolj zastrašujoče. Torej zadeva celovito odločanje o možnostih rojevanja, vzgoje otrok in bodočih generacij vprašanje, kaj in koliko ustvarjamo (v kakšnih ekoloških in materialnih tehnoloških razmerah ter s kakšnim človeškim potencialom) in kako razdelimo ustvarjeno bogastvo glede na vložek. Pri tem zadnjem vidiku pa je treba upoštevati nujnost ustvarjanja možnosti za polno življenje, ne le za životarjenje; to nam rezultati dela dopuščajo, kajti s tem ne spodjedamo razvoja drugim narodnim skupnostim.

(Ne)religioznost mladih v Sloveniji (1)

I. Uvod*

Ni treba na dolgo utemeljevati, zakaj zaslužijo pozornost rezultati raziskovanj (ne)religioznosti slovenskih srednješolcev v začetku osemdesetih let, ki jih je izvedel Center¹ za proučevanje religije pri RI FSPN.¹ Gre za ponovitev raziskav iz konca šestdesetih let z istim osnovnim vprašalnikom, s katerim se je empirično sociološko proučevanje religije v Sloveniji tudi začelo.² Že same letnice obeh raziskav – 1968/69 in 1980/81 – in vse, kar se povezuje z njimi, so dovolj izzivalne. Poleg primerjave rezultatov v časovnem razmiku je možno tudi primerjava z rezultati raziskovanja v nekaterih drugih jugoslovanskih okoljih, ki je bilo izvedeno v istem času s podobnim vprašalnikom.³ Raziskave v mladinski – srednješolski – populaciji so tudi edine, v celoti namenjene raziskavi religioznosti pri nas. V tem smislu dopolnjujejo in poglobljajo kontinuirano raziskovanje odnosa do religije in cerkve ob vsakoletnih anketiranjih slovenskega javnega mnenja (SJM) na reprezentativnem vzorcu vseh nad 18 let starih Slovencev, ki v sklopu drugih vprašanj povprašujejo tudi po različnih vidikih odnosa do religije in cerkve.⁴ Pri anketah med mladino je bila z načinom anketiranja – kolektivno, pismeno – zagotovljena tudi dosledna in nesporna anonimnost.

Empirično sociološko raziskovanje (ne)religioznosti in interpretacije njegovih rezultatov se sicer raje izogibajo izrecnim teoretičnim razmišljanjem o naravi in bistvu religije, kljub temu – ali prav zato – pa največkrat sprejemajo kot tiho predpostavko bodisi človekovo »naravno« religioznost ali »naravno« nereligioznost. V prvem primeru se predpostavlja »naravna religioznost (ali celo krščanskost) človekove duše«, religioznost se šteje za človekovo naravno stanje. Empirični rezultati, ki poleg vernosti pokažejo tudi neverovanje, zato izzovejo vprašanje, kaj vse pričakovano religioznost ovira, da bi se oblikovala in izrazila. V tako imenovanih

* Vsi podatki so iz raziskav in elaboratov, označenih v opombi 1 in 2 (če ni posebej drugače navedena).

¹ Raziskava »Ljubljanski srednješolci in religija«, RI ESPN 1980, vodja raziskovalne skupine Marko Kerševan; raziskava »Slovenski srednješolci in religija«, RI FSPN 1981, vodja raziskovalne skupine Spomenka Hribar; »Udeleženci mladinskega verouka v Sloveniji«, RI ESPN 1982, Jože Bajzek in Jelka Kastelic. Posamezne elaborate so izdelali: Angelca Ivančič, Maca Jogan, Spomenka Hribar, Renata Mejak (RI FSPN) in Jože Bajzek (doktorska disertacija na papeški univerzi v Rimu o mladinskih veroučnih skupinah).

² Raziskava »Srednješolci in religija«, Center za proučevanje religije VŠPV, Ljubljana 1968, vodja raziskovalne skupine Marko Kerševan; raziskava »Šola in religija«, VŠPV 1969, vodja raziskave Spomenka Hribar.

³ Š. Bahtijarevič, Religijsko pripadanje, Zagreb 1975. B. Vušković-S. Vrcan, Raspeto katoličanstvo, Zagreb 1980. D. Djordjevič, Beg od cerkve, Knjaževac 1984. Tematska številka »Mladi in religija« revije »Pitanja« (Zagreb) 1984/3–4: prispevki S. Vrcana, S. Flereta in Š. Bahtijarevič.

⁴ O tem knjiga Z. Roterja in M. Kerševana »Vera in nevera v Sloveniji 1968–1978. Cerkevna religioznost v Sloveniji«, Maribor 1982, in vsakoletni elaborati Z. Roterja (RI ESPN).

sodobnih družbah naj bi bile to najprej same življenjske okoliščine: materializiranost sodobnega življenja s pretežno tehnično in potrošniško usmerjenostjo, sekularizacija pomembnih področij družbenega življenja, ki izriva religijo na posamezna bolj ali manj obrobna področja in jo omejujejo na posamezna obdobja človekovega življenja; v socialističnih državah naj bi se temu pridružili tudi zavestna protireligiozna in proticerkvena usmerjenost vodilnih političnih sil, ki pri tem uporabljajo tudi ideološke aparate (države), v prvi vrsti zlasti šolstvo in množična občila. Skladno s tem naj bi svoj delež odgovornosti imela tudi nezadostna ali neustrezna domača in cerkvena religiozna vzgoja.

Po drugi splošni predpostavki naj bi v socializmu kot sinonimu za družbo naraščajočega materialnega blagostanja, napredujoče znanosti in znanstvenega pogleda na svet, enakopravnosti in solidarnosti, če že ne enakosti med ljudmi, odmirala tudi religija kot prehodni družbeni pojav prehodnih družbenih razmer. Religioznost, o kateri govori izkustvo in empirične sociološke raziskave v teh državah, je v tem primeru tolmačena kot posledica tega, da realni socializem še ni na ravni svojega pojma – glede na omenjene značilnosti ali glede na bolj razvite in subtilne opredelilne socializma kot procesa človekovega osvobajanja in razodtujevanja. Posebne pozornosti je običajno spet deležna (ne)uspešnost ideoloških vzgojnih aparatov, posebej šole, in vzporedna (ne)uspešnost cerkvenega verskega in siceršnjega vzgojnega dela z mladimi.

Nasproti eni in drugi predpostavki sem v dosedanjih empiričnih, zlasti pa teoretskih raziskavah, vseskozi izhajal iz predpostavke o religiji kot posebnem načinu človekovega prisvajanja sveta, specifični družbeni praksi, v kateri so družbeno formirane in artikulirane religije – religiozne teme, simboli in obredi – rezultat in sredstvo takega prisvajanja, doživetje svetega pa njegov učinek. Tako izhodišče se izogne apriorizmom o večni in »naravni« ali prehodni in »protinaravni« religiji, saj vključi tudi religijo v zgodovinsko dinamiko človekove kulture kot rezultat in sredstvo človekove človeškosti. Tudi religija kot drugi družbeni proizvodi lahko preživi pogoje in razloge svojega nastanka; je kulturno pridobljena možnost, ne pa nujnost človekovega soočenja s svetom in s samim seboj; možnost, ki jo konkretni posamezniki, skupine in kulture realizirajo, odvisno od njenega mesta v celoviti in protislovni artikulaciji vsakokratne celote različnih družbenih praks, ki – skupaj z religijo – konstituirajo človekov svet.

Pogost način ali vidik spoprijema z rezultati empiričnega raziskovanja je spraševanje, ali sploh uspevajo razkriti dejansko nereligioznost anketiranih. Dvom o tem je lahko utemeljevan z neprimernostjo, površnostjo samih raziskovalnih metod in sredstev (standardizirani vprašalnik, površna vprašanja, njihove neeksplicirane predpostavke itd.). Lahko pa seže globlje: anketiranci – sedanja mladina pri nas – niso sposobni razkriti, artikulirati, izraziti svoje (ne)religioznosti; ne le zaradi neustreznih anketnih vprašanj in ponujenih odgovorov, ampak ker jih pri artikulaciji njihovega odnosa do svetega ovirata – ali celo onemogočata sedanja

cerkvena in laična ideologija. Prva, ker odnos do svetega monopolizira in institucionalizira v preseženih religioznih formah, druga, ker vsako artikulacijo svetega zavrača kot nekaj religioznega in cerkvenega.⁵

Tovrstna vprašanja so v novejšem obdobju očitno povezana s ponovno uveljavitvijo kategorije svetega, ki je v mednarodnih strokovnih krogih v sedemdesetih letih sledila kulminaciji sekularizacijske teze o zatonu svetega v petdesetih in šestdesetih letih; kot taka je gotovo upravičeno kritizirala poenostavljene – optimistične ali pesimistične – teorije o premo-črtnem zmanjševanju ali celo izginjanju religioznega in svetega iz doživljaj- nja sodobnega človeka.

Pri nas se je v tem obdobju oziroma za njim kategorija svetega pojavila s heideggerovskimi filozofemi. V religiologiji je za njo – kot je znano – predvsem dvojna tradicija: na eni strani durkheimovska z opredelitvijo religije s pomočjo dihotomije profanega in svetega (kot nerazpoložljivega, prepovedanega, ločenega); na drugi strani Otto in fenomenologi s svetim kot *mysterium tremendum et fascinans*. Ne bi razglabljali o pretežno konservativnem kontekstu »return of the sacred« in o izjemni dvoreznosti ponovnega iskanja, razkrivanja, razglašanja svetega v *svetu*. Na to je pri nas že opozoril Vrcan: ni svetega brez prekletega, ni sakralizacije brez demonizacije.⁶ Kaj to lahko pomeni v družbenem ali celo političnem življenju, je že bilo izkušeno . . .

Če kategorije svetega ne obravnavamo kot *doživetja* svetega, tega pa kot učinka specifičnega človekovega soočenja s svetom, specifičnega človekovega prisvajanja sveta, če sveto obravnavamo kot danost/skritost sveta samega, se v najboljšem primeru giblamo na zabrisani meji med znanstveno analizo religije, družbe in posameznika in razglašanjem nove ali stare – »poganske« religije. Največkrat pa se tako znajdemo že onkraj nje.

Ugovor/odgovor, da se znanost pač giblje v horizontu laične humanistične ideologije razpoložljivosti sveta, medtem ko se hoče nova nemetafizična misel svetega dvigniti na novo raven, sicer velja. Toda uvesti tako raven ali pristop v sodobne šole ali celo v institucije družbenopolitičnega življenja, v institucije, ki so se formirale ob humanističnem laičnem samorazumevanju družbenega sveta, bi pomenilo njihovo involucijo z nedoglednimi posledicami, spričo katerih so naši vsakdanji šolski in politični dogmatizmi in psevdosakralizacije le bled odsev.

Druga poznana skrajnost pri obravnavanju (ne)religioznosti bi bil aktualizem. Čas, v katerem so bile opravljene naše ankete, na primer kar kliče po takih razlagah. Že površen pogled na njihove rezultate pa tovrstne interpretacije hitro ovrže. Prva anketiranja so bila opravljena v času levega, socialističnega zanosa leta 1968, še več, prav v dnevih francoskega študentskega in delavskega maja, le dober mesec pred jugoslovanskim, beograjskim študentskim junijem, med praško pomladjo,

⁵ Glej: S. Hribar v »Pitanja«, prav tam str. 80–88.

⁶ S. Vrcan, »Pitanja«, prav tam, str. 99.

med dijaki, ki so dobri dve leti za tem – kot študentje – uprizorili zasedbo ljubljanske filozofske fakultete s spremljajočimi demonstracijami, manifestacijami itd. Ponovljena anketiranja so padla v leta svetovnega in domačega konservativnega ideološkega vala, poglobljene in oživljene hladne vojne, družbene krize svetovnih in domačih razsežnosti, med dijaki, ki so že lahko občutili grožnjo perspektivne nezaposlenosti itd., da ne ponavljamo stalno ponavljane. Torej kar se da različna leta – pa vendar se to v temeljnih (ne)religioznih vrednotah in opredelitvah ne kaže. Videti je, kot da religiozno-nereligiozno dogajanje pozna drugačen čas, drugačen ritem; previdneje rečeno: vsaj tisto, ki ga in kakor ga zajamemo v tradicionalno empirično-sociološko raziskovanje.

II. Družbene koordinate (ne)religioznosti mladih v začetku osemdesetih let

V kakšnih družbenih koordinatah je treba torej obravnavati dobljene podatke o (ne)religioznosti slovenske srednješolske mladine, natančneje in previdneje: kaj moramo upoštevati, česa ne smemo pozabiti, ko poskušamo interpretirati, primerjati, razumeti razpoložljive podatke. Naš izbor koordinat nas seveda napoti k primerjanju razmer istih ali drugačnih značilnosti, vzpostavi raven in vidike interpretacije. Ne zagotovi nam torej nikakršne dokončne in izčrpne razlage, temveč nas le posvari pred razlagami (posplošitvami), ki izbranih koordinat ne bi upoštevale.

Prvo: generacija mladih – že tista leta 1968 in še bolj let 1980–82 – je oblikovala in izrazila svojo (ne)religioznost kot *generacija otrok staršev, med katerimi že obstaja tako množično deklarirana in prakticirana vernost kot nevernost*. Za to generacijo otrok nereligioznost nikakor ni več v celoti rezultat »razčiščevanje« z vernostjo staršev, prekinjanje z družinsko tradicijo ipd. Že v generaciji staršev je visok, pa čeprav na primer v 1960-ih letih še vedno nizek odstotek nereligioznih. Po raziskavah javnega mnenja je bilo v šestdesetih letih med starimi od 30 do 50 let (v generaciji očetov osemnajstletnikov iz leta 1981) okrog 60% religioznih in 35% nereligioznih; glede na višjo socialno strukturo srednješolcev je odstotek nereligioznih staršev seveda še višje. Po izjavah srednješolcev iz leta 1981 samih je med njihovimi očeti 42% vernih, med materami pa 56%.

Večina otrok je imela *domačo in cerkveno religiozno vzgojo*. Leta 1981 o njej poroča 72% anketiranih. Domača nereligiozna vzgoja je v manjšini: o izrecno ateistični poroča leta 1981 le 10% anketirancev, o protiverski celo le en sam odstotek; več je takih, kjer se o religiji sploh ni govorilo (17%). Vsaj sklepamo lahko, da je podobno tudi pri domači verski vzgoji, saj veliko anketirancev označuje svoje verne starše kot »mlačne«, ne pa kot vnete in trdne vernike – in to tako očete (v razmerju 3:1) kot matere (3:2).

Večina otrok je bila (anketa iz leta 1981) tudi krščena (86%), pri birmi (76%) in prvem obhajilu (71%); 80% je obiskovalo verouk: do konca

osnovne šole 40%, še v srednji šoli 10–15. Medtem ko se prve številke niso bistveno spremenile, pa primerjava z rezultati iz leta 1968 kaže, da se je število zajetih v verouk od tega obdobja povečalo: leta 1968 okrog 50% gimnazijcev – četrtošolcev ni nikdar hodilo k verouku, leta 1981 je takih med vsemi srednješolci – četrtošolci le 20%. To potrjujejo tudi cerkveni podatki o verouku in udeležbi pri obredih. Osnovnošolski verouk zajema na primer v ljubljanski škofiji 45–50% otrok osmih razredov osnovne šole in v nižjih razredih seveda več; v srednjih šolah še petino le-teh.⁷ Od začetka šestdesetih let je zajetje otrok v osnovnošolski verouk naraslo s 15 na 20%.

Te podatke navajam nekoliko podrobneje zato, ker želim pojasniti, da nereligioznost, zlasti pa religioznost, za mladino nista nekaj nenavadnega, nepoznanega, novega. Le 40% anketirancev živi v religiozno ali nereligiozno homogenih družinah, hkrati pa poročajo, da so le v enem odstotku pogosti spori, 23% da se to včasih dogaja, 69% družin ne pozna sporov zaradi religije.

Teh podatkov ne smemo prezreti spričo siceršnje *sekularizacije/laizacije javnega življenja* in javnih institucij v Sloveniji, ki je gotovo doslednejša v primerjavi z zahodnoevropskimi, pa tudi nekaterimi vzhodnoevropskimi socialističnimi družbami. Ta nadpoprečna sekularizacija je utemeljena s samoupravno socialistično organiziranostjo družbenega življenja, ki ne pozna verske delitve in povezanosti kot osnove za družbeno organiziranost; z nadpoprečno klerikalizacijo družbenega življenja v predvojni Sloveniji in s protisocialistično in protiosvobodilno usmeritvijo tako klerikalizirane vere in politike v najbolj kritičnem obdobju novejše slovenske zgodovine med leti vojne in NOB; pa tudi z razlogi, ki so povezani s tradicionalnim verskim pluralizmom v širšem jugoslovanskem prostoru.

Ni mogoče zanikati, da ni bilo prizadevanje za dosledno sekulariziranje javnega življenja pri organiziranih vodilnih socialističnih silah motivirano tudi s težnjo po izključitvi take katoliške cerkve od vpliva na oblast in na ideološko hegemonijo – kar je bilo spričo takratne prevladujoče usmerjenosti katoliške cerkve in njene dotedanje ideološke dominacije tudi razumljivo, z njenim medvojnim politično ideološkim in moralnim debaklom pa olajšano.

Vendar razlogi za dosledno sekularizacijo javnega življenja niso zgolj v tovrstnih motivih. Lahko sklepamo, da je načelo, naj se »cerkev ne vmešava v politiko«, že zgodaj dobilo soglasje tudi večjega dela vernikov. Le tako so se v kritičnem obdobju lahko izognili nevzdržni dilemi med prekinitvijo s cerkvijo in njeno vero ali sodelovanjem z okupatorjem in narodno izdajo, v katero jih je sililo klerikalno geslo: ali vera ali brezbožni komunizem, v razmerah, v katerih je bila KP glavni pobudnik in organizator narodnoosvobodilnega boja.

⁷ »Cerkev v sedanjem svetu« (Ljubljana) 1983/3–4, tematska številka o pastoraciji mladine, R. Lešnik, R. Valenčič, V. Potočnik, Mladinski verouk v očeh statistike, str. 37–38.

V *uradni socialistični ideologiji* je dolgo prevladovalo pojmovanje, da so napredek, znanost, *socializem v nasprotnem sorazmerju z religijo*. K takemu pojmovanju niso vodile le omenjene neposredne politične izkušnje, ampak tudi širša in dolgotrajnejša prosvetljska, liberalno svobodnjaška, marksistična in marksistično-leninistična tradicija. Boj za napredek, znanost, socializem naj bi vseboval tudi boj proti religiji ob siceršnjem stalnem poudarjanju, da to ne sme pomeniti boja proti vernikom, žalitve njihovih čustev ali njihove diskriminacije. Protireligiozne usmerjenosti pa ni zadrževalo in blažilo le poznano Leninovo načelo, da mora biti ta boj podrejen razrednemu boju in izgradnji socializma, in spoznanje, da v razmerah, kjer se je (leta 1954) 85% ljudi v popisu prebivalstva razglasilo za religiozne, drugače tudi ni mogoče. Tu je bilo tudi dejstvo, da so v NOB neposredno in posredno sodelovali tudi verujoči, a kljub nasprotnim klerikalnim pozivom v imenu vere; mnogi krščanski socialisti in krščanski intelektualci so se že od vsega začetka vključili v osvobodilno fronto in sodelovali v NOB.

Ob nihanjih pod vplivom različnih notranjih in zunanjih dejavnikov je tudi v uradni ideologiji prevladalo stališče, da *religija ni nikakršna ovira za enakopravno vključevanje človeka vernika v socialistično življenje družbe*« (Kardelj), da je treba »zavriniti vsako težnjo, ki postavlja religijo nasproti socializmu ali socializem nasproti religiji« (IX. kongres ZKS), da se mora spoštovati svoboda verskega interesa. Kljub temu pa sta opreznost in nezaupanje do religije – vsaj do njenega širjenja – ostala zlasti v ideološko ali politično najbolj občutljivih institucijah, pa čeprav ob poudarjanju, da ni problem v religiji, ampak v nevarnosti njene klerikalne zlorabe.

Poseben vidik tega je, da je *članstvo v ZKJ nezdržljivo z religioznostjo*, kar navsezadnje pomeni določen način politizacije verske oziroma neverške opredelitve in njene deprivatizacije. Članstvo v ZK vendarle pomeni določeno večjo možnost za politične aktivnosti in večjo možnost za promocijo v prej omenjenih politično in ideološko občutljivih institucijah – čeprav ni nujen, kaj šele zadosten pogoj za to in ima tudi dejansko vedno manjšo vlogo.

Vse povedano se kaže tudi v prepričanju znatnega dela mlade generacije, da *religiozni* po ustavi in zakonih sicer niso *zapostavljeni*, da pa se to v *praksi* pri nas vendarle dogaja (tako meni 44% anketiranih, čeprav jih 2/3 teh ne navaja nobenega primera, da bi potrdili to prepričanje).

V tesni zvezi z institucionalnim položajem cerkve in z dominantnim ideološkim odnosom do religije sta bila vedno tudi *položaj in vloga šole*. Ob nespornih in že dolgo neizpodbijanih načelih, da je cerkev ločena od šole (od leta 1949 verouk ni več v šoli, temveč le v cerkvah), da šolska vzgoja in izobraževanje temeljita na znanosti in sta še posebej marksistično zasnovani, ker šola izobražuje in vzgaja za življenje v socialistični družbi, je ob načelih, da mora biti svoboda verskega interesa spoštovana in da religija ni nikakršna ovira za enakopravno vključevanje človeka-vernika v socialistično življenje družbe, prodrlo tudi načelo, da šola ne

more imeti za svoj (delni) cilj boja proti religiji in religioznosti in da vsiljevanje ateističnega nazora ne more biti vzgojno-izobraževalni smoter šole. Lahko pa rečemo, da še prevladuje prepričanje, da šola z znanstvenim in kritičnim mišljenjem, s humanističnim in socialističnim sistemom vrednot dejansko učinkuje protireligiozno, saj da je znanost nezdržljiva z religijo, katoliška cerkev pa je bila predvsem protisocialistično in protihumanistično usmerjena. Od tod tudi razširjeno nezaupanje ali celo odpor do religioznih učiteljev kljub uradnim političnim stališčem, da religioznost kot taka ni ovira za opravljanje učiteljskega poklica, saj se od šole in učitelja pričakuje le, da je izobrazba znanstvena, vzgoja pa socialistična, ne pa protireligiozna in antiteistična.⁸

Kakorkoli je bilo ravno ob šoli največ sporov glede njene angažiranosti ali nevtralnosti glede na religijo in ateizem, le 2% anketirancev poroča, da se v šoli stalno ali večkrat počutijo zapostavljeni zaradi svoje vernosti, 6% jih navaja, da se je to le nekajkrat zgodilo, velika večina religioznih ali nereligioznih pa meni, da verni v šoli niso zapostavljeni, žaljeni ipd. Tudi med tistimi, ki se pritožujejo, so to v prvi vrsti pritožbe na račun sošolcev – 4% anketirancev, šele nato na račun učiteljev – 3% – in komaj da še na račun same vsebine učbenikov in pouka – 2%. Tudi sicer le 10% anketirancev očita pouku, da je neobjektiven v odnosu do religije; 17% je z njim v glavnem zadovoljnih, 44% meni, da posveča religiji premalo pozornosti. Kar 86% anketirancev je izrecno proti temu, da bi si pouk prizadeval pridobiti učence za ateistično (ali versko) prepričanje. V tem smislu vrednotijo tudi učitelje: zavračajo tiste nereligiozne in religiozne učitelje, ki si v šoli prizadevajo pridobiti učence za lastno prepričanje; hkrati pa zavračajo tudi tiste, ki svoje prepričanje skrivajo.

Vsaj nekaj besed še o širšem idejnem kontekstu, ki bi lahko bil pomemben za vprašanja o religiji.

Anketiranci so zrasi v *razmerah samoupravnega socializma šestdesetih in sedemdesetih let*. Ta je – v primerjavi z razmerami na Vzhodu in Zahodu – v tem času v Sloveniji nudil posameznikom in zlasti mladini veliko veliko socialno varnost (možnost šolanja, zaposlitve), pa tudi značilnosti tržno in potrošniško usmerjene družbe z naraščajočim materialnim blagostanjem, a tudi statusno razslojenostjo in z njo povezano konkurenco in napekostmi. Ob teh, na zunaj vidnih uspehih, je imel tudi močan ideološki naboj: zavest o slovenski/jugoslovanski alternativni nasproti kapitalističnim in državno socialističnim sistemom, zavest o samostojnosti, zasidrani neposredno v kritičnem obdobju jugoslovanske zgodovine (1941–1945, 1948); vse to utelešeno tudi v osebnosti Josipa Broza-Tita.

Ne smemo pozabiti, da je Jugoslavija in še posebej Slovenija ideološko vendarle zelo odprt prostor: filmi, televizija, turistična potovanja, izseljenci in začasni delavci v tujini, nadpovprečno razširjeno znanje tujih jezikov so omogočali dokaj diferencirano primerjalno podobo zahodnih

⁸ M. Kerševan, *Religija v samoupravni družbi*, Ljubljana 1984.

družb. Bolj – negativno – stereotipna je podoba vzhodnoevropskih državno socialističnih družb. Leta 1968 je na vprašanje o primerjavi s kapitalizmom in jugoslovanskim socializmom 57% anketiranih gimnazijcev odgovorilo brez zadržkov, da je socializem »boljši« in 36%, da je »teoretično boljši, praktično pa tega še ni dokazal«; da ni bistvenih razlik, so menili 3%, da je slabši, praktično nihče. Podobni so bili odgovori o možnosti večstrankarskega sistema v Jugoslaviji. Le 10% jih je menilo, da bi bil boljši, 13% je bilo neodločenih, drugi so ga zavračali ali jih je alternativa puščala ravnodušne.

Leta 1980–82 pomenijo začetek kriznih razmer. Ob zaustavitvi napredovanja življenjske ravni se začno nakazovati tudi razpoke v socialni varnosti in perspektivi. Na vprašanje, česa se poleg vojne najbolj boje, jih v sondažni anketi v novomeškem okrožju že 46% navaja strah, da se ne bi mogli zaposliti, 15% pa, da ne bi mogli študirati. Toda še vedno je pred tem »okupacija naše dežele« s 57%, »sprememba družbenopolitičnega sistema, zrušenje njegovih temeljev« pa z 42% takoj za tem. Tudi primerjava med »socializmom« in »kapitalizmom« je ostala v osnovi ista: da je socializem »boljši družbeni sistem«, meni brez zadržkov 72% anketiranih četrtošolcev tega območja. Lahko sklepamo, da tudi v kriznih pojavih ostaja in vztraja prepričanje, da sedanji jugoslovanski družbeni ureditvi v Jugoslaviji ni boljše globalne alternative.

Zaradi velikega pomena, ki ga ima ponekod v jugoslovanskem prostoru *povezanost med religiozno in nacionalno identiteto*, je treba reči, da za slovenske razmere to komajda velja. Katoliška vera na Slovenskem ni bila okvir nacionalnega povezovanja in razlikovanja; vera ni diferencirala Slovence od nobenega soseda; tudi cerkvena organiziranost Slovencev ni povezovala. Med 5 ali 6 škofijami, ki so v preteklosti vključevale Slovence, je bila le ena (ljubljska) bolj ali manj kompaktno slovenska. Katoliški duhovniki so sicer vseskozi imeli izredno pomembno pozitivno vlogo pri ohranjanju slovenske jezikovne avtonomnosti in narodne samozavesti. Toda že slovenski protestantizem in taka imena slovenske duhovne zgodovine, kot so Prešeren, Levstik, Cankar, Kosovel, pa meščansko-liberalna narodnjaška politika pričajo, da katoliška cerkev nikakor ni imela monopola pri tem. Katastrofalna politika najpomembnejšega dela cerkvene hierarhije (ljubljske škofije) med NOB – ne le simbolično izražena v tem, da je ljubljanski škof ob koncu vojne skupaj z nemško vojsko in domobranci pobegnil iz dežele (medtem ko so, razen enega, vsi drugi jugoslovanski škofje, s Stepincem vred, ostali v Jugoslaviji), je cerkvi vzela dobršen del moralnega kapitala pri zastopanju nacionalnih interesov.

III. »Psihološki« scenariji

Ko se obravnavajo mladi, še posebej v zvezi z religijo, so večkrat poudarjene transdružbene, univerzalne psihične značilnosti posameznih

starostnih obdobjih. Iste spremembe v odnosu do religije se pri tem pogosto razlagajo in vrednotijo v dveh različnih scenarijih, kot smo jih že opisali:⁹ po prvem so otroci pod vplivom ustrezne domače vzgoje in tako rekoč po naravi religiozni; z nastopom pubertete in z njo povezane krize zaupanja do starejših, odpora do tujih avtoritet ipd. pride tudi do krize religioznosti; taka kriza vodi bodisi k nereligioznosti ali indiferentnosti ali pa k oblikovanju zrelejše religioznosti na višji ravni; vsekakor je za življenjsko najaktivnejše obdobje od 25. leta dalje značilna odtujitev, če že ne od religije sploh, pa vsaj od cerkvenega življenja in intenzivnega religioznega doživljanja zaradi prevelike ujetosti v vsakdanje napetosti in naprežanja; s starejšimi leti pride zopet do »streznenja«, do jasnejšega pogleda v človekovo usodo, kar skupaj z »izpreženjem« iz družbenih obveznosti okrepi ali obudi religioznost. Skratka: religija naj bi bila za človeka nekaj naravnega in le razvojna kriza ter stalna ujetost v družbeno življenje začasno – čeprav lahko za zelo dolgo dobo – odtuji človeka od nje.

Isti tok sprememb pa srečamo razložen in ovrednoten tudi s povsem nasprotnim poudarkom: otrok je v svoji življenjski in miselni neobgljenosti nagnjen k religioznosti, hkrati z dozorevanjem osebnosti v puberteti nastopi osamosvajanje tudi v odnosu do religije, ki se kaže v večji ali manjši stopnji teoretičnega ali vsaj praktičnega zanikanja religije v vsej zreli dobi; v starosti, ko popusti ta človekova življenjska sila in racionalen odnos do sveta, se pogosto skupaj s strahom pred smrtjo okrepi tudi religioznost. V obeh primerih se očitno predpostavlja religiozna vzgoja otrok, kar precej tudi ustreza razmeram.

Mimo tega bi lahko za mlade po puberteti in v začetku zrelega obdobja (starosti okrog 18 let) poudarili dve značilnosti, ki naj bi bili posebej pomembni za odnos do religije: v tem obdobju naj bi imeli izostren občutek za vprašanja o smislu življenja in dela, za vprašanje smrti in posmrtnega življenja po naravi stvari tuje, oddaljeno, neaktualno. Glede na to, da naj bi bili obe vprašanji pozitivno povezani z vero, to mlade v odnosu do religije ne bi postavljalo niti v privilegiran niti v deprivilegiran položaj. Vsekakor že zato ni pričakovati – in to empirični podatki tudi potrebujejo – da bi bili najmanj religiozna starostna kategorija. Poblížji pogled tudi dokaj relativizirana teža »vprašanja smisla« in »vprašanja smrti«. Neposredno vprašanje o smislu in življenjskem cilju pokaže, da večina mladih vidi svoj cilj v »poklicnem delu« (51%), »življenju z ljubljenim človekom« (50%); ko so morali izbrati le eno vrednoto, je na prvem mestu poklic (27%) in družina (17%); slede vrednote, ki so povezane s humanim sožitjem ljudi. V ospredju torej niso vrednote, ki bi bile zajete v velike razprave o krizi smisla in vrednot in ki bi bile podvržene vrednostno ideološkim konjunkturam in hitrim spremembam. Odgovori o nesmiselnosti življenja, o nesmiselnosti iskanja smisla, o smislu v veri v Boga ali posmrtno življenje, so ostali na ravni nekaj

⁹ M. Kerševan, Anketne raziskave in religioznost mladih, »Problemi-Razprave« (Ljubljana), 1974/6–7.

odstotkov tudi pri več možnih odgovorih. Vmesne pozicije so zasedli odgovori z bolj družbeno naravnanimi cilji in vrednotami.

Sklenimo ta del z nekaj tabelami, ki prikazujejo različne starostne kategorije v odnosu do religije in s tem umestimo našo, posebej obravnavano mladinsko populacijo.

Religiozna opredelitev in starost (SJM 1978; v %, N = 2064)¹⁰

	STAROST						Skupaj
	61 let in več	51-64	41-50	31-40	25-30	18-25	
religiozni	63	51	49	40	35	35	45
neopredeljeni	8	11	11	12	14	15	12
nereligiozni	27	38	39	48	51	50	43
SKUPAJ + b.o.	100	100	100	100	100	100	100
V %	(10)	(16)	(25)	(23)	(14)	(12)	

Dodajmo še izjave o veri v Boga ali višjo silo iz leta 1980.

Vera v Boga ali višjo silo in starost (SJM 1980, v %)¹¹

	STAROST						Skupaj
	61 let in več	51-64	41-50	31-40	25-30	18-26	
veruje v boga	47	33	26	20	12	16	25
veruje v višjo silo	27	23	36	29	34	23	30
ne veruje	25	41	37	48	52	60	44
b.o.	1	3	1	3	2	1	1
SKUPAJ	100	100	100	100	100	100	100
N	197	401	453	468	312	200	2031

Obiskovanje obredov in starost (SJM 1978, N = 2064; v %)¹²

	STAROST						Skupaj
	61 let in več	51-64	41-50	31-40	25-30	18-25	
redno	25	23	17	15	11	12	17
občasno	35	29	31	27	27	25	28
nikoli	40	48	52	58	62	63	54
SKUPAJ	100	100	100	100	100	100	100

¹⁰ Vir: A. Ivančič, Samoupravljanje in tradicionalna religioznost, dipl. naloga ESPN 1979, str. 194.

¹¹ Vir: Z. Rotar, v: »Socialni preseki slovenske družbe«, posvetovanje Slovenskega sociološkega društva, FSPN 1981, str. 271.

¹² Vir: A. Ivančič, prav tam.

Iz podatkov se že da razbrati, da stari okrog 18 let niso najmanj religiozna kategorija, temveč se pri njih začne upadanje, ki doseže vrh med 25 in 30 leti, kot smo nakazali zgoraj.

IV. Slovenski srednješolci – četrtošolci in religija: nekatere osnovne značilnosti

Kje so v teh razmerjih naši anketiranci, reprezentativni vzorec učencev zaključnih razredov vseh štiriletnih srednjih šol v Sloveniji jeseni leta 1980 (Ljubljana) in leta 1981 (preostale slovenske šole)? Zaradi specifične raznolikosti ljubljanskih šol in socialne sestave njihovih učencev so rezultati obeh anket v vseh bistvenih vprašanih praktično enaki. Zato bomo navajali le ene ali druge.

Odnos do religije (v %)	1981	1968 gimnazijci četrtošolci
– prepričan katoliški vernik	8	8
– sem religiozen, čeprav ne sprejemam vsega, kar cerkev uči	18	16
– večkrat razmišljam, pa si nisem na jasnem ali verujem ali ne	15	13
– do verskih zadev sem bolj ali manj ravnodušen	7	5
– nisem religiozen, čeprav nisem nasprotnik religije	42	45
– nisem religiozen in sem proti religiji	5	12
– pripadnik nekatoliške religije	1	–
– drugo	3	–
– b.o.	1	1
SKUPAJ	100	100
N =	1576	643
Udeležba pri obredih (v %)	1981	1968
– redno ali pogosto maše	26	28
– le ob velikih praznikih	23	10
– se ne udeležuje	51	62
SKUPAJ	100	100
N =	1576	643

Številke niso docela primerljive: učenci v gimnazijah so glede na tip šole in socialno sestavo nekoliko drugače selekcionirana populacija; v poprečju so nekoliko manj religiozni. Toda ker je število religioznih leta 1981 rahlo višje kot med gimnazijci leta 1968, je možen osnovni sklep, da

ni bilo pomembnih sprememb v razmerjih. Izstopa le razpolovljeno število že tako manjšinske kategorije »nasprotnikov religije«. Morda bi lahko rekli, da se je povečala udeležba pri obredih in to na račun udeležbe ob velikih praznikih; rednejša udeležba je dejansko upadla. Tako glede izjave o vernosti kot glede obiskovanja obredov so naši srednješolci blizu poprečja svoje generacije, čeprav so njen bolj izobražen del. V primerjavi z rezultati starostne skupine od 19 do 25. let v slovenskem javnem mnenju, so 18–19-letni srednješolci nekoliko bolj neopredeljeni in manj religiozno opredeljeni; hkrati se bolj udeležujejo obredov kot njihovi starejši, od staršev neodvisnejši vrstniki, študenti in zaposleni. Obe razliki sta povsem pričakovani.

Dodajmo še izjave anketirancev o veri v boga.

Verovanje v boga	1981	1968
– trdno veruje	10	10
– veruje, a tudi dvomi	18	16
– ne veruje, čeprav ne izključuje možnosti, da bog je	16	15
– ne veruje	41	49
– se ne more opredeliti	12	8
– ni razmišljal, ga ne zanima	3	2
SKUPAJ	100	100
N =	1576	643

Podatki javnega mnenja in srednješolskih raziskav omogočajo tudi neke primerjave z drugimi okolji v Jugoslaviji. V zagrebški regiji je bilo med starimi od 19 do 27 let leta 1983 27% religioznih, 22% neopredeljenih, 52% nereligioznih.¹³ Med vojvodinskimi srednješolci-četrtšolci jih 8% izjavlja, da veruje v boga, 69% da ne veruje, 11% je neodločenih, 11% ne želi odgovoriti ipd.¹⁴ Slovenski srednješolci so torej po lastnih izjavah bolj religiozni kot vojvodinski; mladi Slovenci so tudi nekoliko bolj religiozno opredeljeni kot tisti iz zagrebške regije, s tem da so tu razlike zelo majhne. Posamezni zelo raznoliki podatki o religioznosti mladih iz drugih jugoslovanskih okolij (npr. iz Dalmacije oziroma splitske regije s 50% religioznih srednješolcev po zadnji raziskavi¹⁵ govori, da Slovenija gotovo ni skrajnost niti glede religiozne niti glede nereligiozne opredelitve. Vsekakor je v jugoslovanskem merilu prej nadpóprečno »religiozna«.

(Nadaljevanje v naslednji številki)

¹³ Š. Bahtijarevič, »Pitanja«, str. 28.

¹⁴ S. Flere, »Pitanja«, str. 12.

¹⁵ B. Vušković, v. NIN, 16. febr. 1985.

STANE VLAJ

Krajevna skupnost – pričakovanja in stvarnost

Stane Vlaj (roj. 1946) je magister pravno-političnih ved, predavatelj »Sistema socialističnega samoupravljanja« in od februarja 1984 tudi direktor Politične šole CK ZK Slovenije. Strokovno je delal na področju političnega sistema v skupščini SR Slovenije in tudi v RK SZDL Slovenije. V okviru strokovnega in raziskovalnega dela se je zlasti ukvarjal s samoupravnimi interesnimi skupnostmi, delegatskim sistemom in krajevno skupnostjo.

Bibliografija mag. Staneta Vlaja obsega več kot 80 objavljenih člankov, razprav, analiz in komentarjev s področja političnega sistema, kot avtor ali soavtor pa je pripravil tudi več priročnikov za potrebe idejnopolitičnega usposabljanja. Sodeloval je v več raziskavah delegatskega sistema, SIS, komunalnega sistema, krajevne skupnosti in zborov krajevnih skupnosti v občinskih skupščinah. Obsežnejša samostojna

avtorjeva dela so: Sistem socialistične samoupravne demokracije v SFRJ (Komunist 1979, 1982); Od ideje do prakse samoupravljanja (Komunist 1978, 1980); Položaj in delovanje zborov krajevne skupnosti (v Občina kot komuna, št. 6, SSO, Ljubljana 1982); Krajevna skupnost v sistemu socialističnega samoupravljanja (Komunist in SSO 1984).

Od izida tvojega temeljnega dela o krajevni skupnosti je minilo manj kot leto dni. V tem času se približujemo vrhu razprav o nadaljnjem razvoju krajevnih skupnosti v Jugoslaviji. Želimo, da bi krajevna samouprava zaživela v večji medsebojni odvisnosti z razvojem organizacij združenega dela in interesnimi skupnostmi, s tem pa seveda v svoji ustavni funkciji. Katere so značilnosti dosedanjih razprav o krajevni skupnosti in od česa so odvisne? Še pred tem odgovorom pa nas zanimajo ključne teme, o katerih poteka sedanja razprava.

S. VLAJ: Skupaj s kritično analizo delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja je bilo pripravljeno tudi posebno gradivo o delovanju krajevnih skupnosti. V tem gradivu in v razpravah pred in med njegovim nastajanjem, še zlasti pa zdaj, na primer na Zveznem družbenem svetu za vprašanja družbene ureditve Jugoslavije, v našem republiškem

družbenem svetu, v socialistični zvezi, v Skupnosti slovenskih občin in drugod, so bila obravnavana tako rekoč vsa najpomembnejša vprašanja, ki se nanašajo na uresničevanje ustavne zasnove krajevne skupnosti v sistemu družbenoekonomskih odnosov in v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja. Mislim, da je razprava najprej in predvsem postavila v ospredje položaj krajevne skupnosti v samoupravnih družbenoekonomskih odnosih, zlasti vprašanje samoupravnega povezovanja z organizacijami združenega dela ter uresničevanjem položaja krajevne skupnosti v samoupravnem interesnem sistemu.

Drugo, tudi zelo pomembno vprašanje je, kako so številni zakoni opredelili krajevno skupnost oziroma različne njene naloge, njeno samoupravno organiziranost in druga vprašanja. Ugotovljeno je bilo, da so številni zakoni ustavno koncepcijo krajevne skupnosti precej popačili in da lahko govorimo o pretirani institucionalizaciji odnosov v krajevni skupnosti in pretiranem, prepodrobnem normiranju odnosov v njej.

Tretji sklop vprašanj so vprašanja, povezana z velikostjo krajevne skupnosti in njeno samoupravno organiziranostjo. Obe vprašanji nista zadovoljivo rešeni v različnih okoljih v Jugoslaviji, tudi v Sloveniji ne.

Četrti sklop vprašanj se nanaša na položaj krajevne skupnosti v političnem sistemu in še zlasti v skupščinskem.

Peti je uresničevanje odprtosti krajevne skupnosti oziroma njenega samoupravnega povezovanja z različnimi samoupravnimi organizacijami in skupnostmi na njenem območju in zunaj njega.

Šesti je uresničevanje vloge subjektivnih sil, še zlasti družbenopolitičnih organizacij, v krajevnih skupnostih. Posebno vprašanje je uresničevanje vloge organiziranih potrošnikov v krajevni skupnosti, dalje vprašanje hišne samouprave, posebna pozornost je posvečena odnosom med občino in krajevno skupnostjo. V razpravi o teh in drugih vprašanjih pa je bilo zastavljeno tudi vprašanje, ali niso potrebne spremembe nekaterih členov v zvezni ustavi, na primer 114. in 115. člena, ter sprejem posebnega sistemskega zveznega zakona, ki bi urejal nekatere temelje družbenoekonomskih odnosov v krajevni skupnosti in njenega položaja v političnem sistemu.

Dosedanja razprava o krajevni skupnosti je bila pestra, vendar še ne dovolj celovita. Zlasti se mi zdi, da se v nekaterih razpravah izgublja osnovni cilj ustavne koncepcije krajevne skupnosti, tj., da je krajevna skupnost predvsem humana skupnost. Včasih namreč v teh razpravah pozabljamo na človeka krajana. Nekatero razpravo so tudi preveč akademske, nekatere ne priznavajo dosedanjih rezultatov pri uresničevanju ustavne vloge krajevne skupnosti, zlasti od sprejema ustave v letu 1974. Prav imajo tisti razpravljalci, ki opozarjajo, da je treba pri teh razpravljanih upoštevati tudi razvoj krajevne skupnosti, kajti ta nam pokaže mnogo materialnih in drugih rezultatov. Prenekatero razpravo tudi ne obravnavajo krajevne skupnosti kot temelja celotnega sistema socialističnega samoupravljanja in jo zožujejo v neko vrsto omejene lokalne samouprave.

Mislím tudi, da ne sodelujejo dovolj različne znanstvene in strokovne sile, zato je obravnava teh vprašanj čestokrat precej enostranska in se na primer pogosto usmeri na organizacijsko pravna vprašanja.

UREDNIŠTVO: Dosedanja razprava o razvoju krajevne samouprave je razgrnila zelo bogate in raznovrstne izkušnje. Katerim izkušnjam dati poseben poudarek in jih pomagati utrjevati?

S. VLAJ: Čeprav so na uresničevanje ustavnega položaja delovnih ljudi v krajevni skupnosti vplivali številni dejavniki in to precej omejevalno, kot na primer družbenoekonomske in politične razmere, razmerje družbenih sil v posameznem ožjem in širšem okolju, konkurenca tehnokratskih in birokratskih sil samoupravnemu delegatskemu načinu odločanja, krepitev izvršnih, upravnih in strokovnih organov in etatiziranega in centraliziranega odločanja o družbeni reprodukciji in drugih zadevah v družbi, podcenjevanje vloge krajevne skupnosti, nezadostno uresničevanje usmerjevalne vloge družbenopolitičnih organizacij v samih krajevnih skupnostih, nedovoljna zainteresiranost in skrb delovnih ljudi samih za razvoj krajevne skupnosti itd., so bili v razvoju krajevnih skupnosti v Sloveniji kot v Jugoslaviji doseženi pomembni rezultati in bogate izkušnje. Mislim, da morajo biti na prvem mestu izkušnje, pridobljene pri prostovoljnem prispevanju delovnih ljudi in občanov v krajevni skupnosti v različnih oblikah za hitrejšo zadovoljevanje nekaterih njihovih skupnih potreb in interesov v kraju bivanja. To je gotovo stalnica tudi za naprej.

Posebno je, po moje, treba popularizirati in podpreti tiste izkušnje, ki se nanašajo na uresničevanje krajevne skupnosti kot v bistvu sestavnega dela združenega dela. Znano je, da ni uresničen ustavni položaj delavca, da v celoti odloča o rezultatih svojega dela, če ne odloča tudi o potrebah in zagotavljanju materialnih sredstev zanje v krajevni skupnosti, kjer živi. Odsotnost tega onemogoča delavcu, da dejansko odloča o temeljnih vprašanjih svoje družbene eksistence in razvoja družbe v celoti. Po moje to tudi onemogoča preraščanje občine v komuno. Večinoma so krajevne skupnosti in organizacije združenega dela medsebojno še nepovezane. Več kot polovica organizacij združenega dela v svojih samoupravnih splošnih aktih sploh ne opredeljuje družbenoekonomskih in drugih odnosov s krajevnimi skupnostmi.

Pri samoupravnem organiziranju je treba terjati in podpreti racionalne, enostavne rešitve, usklajene s socialnimi, ekonomskimi, prostorskimi in drugimi značilnostmi posamezne krajevne skupnosti. V tem vidim še poseben pomen – v mestnih krajevnih skupnostih – v utrjevanju hišne samouprave tudi kot sestavnega dela krajevne skupnosti oziroma uresničevanja njenih funkcij. V različnih organih in oblikah samoupravljanja v krajevni skupnosti ima poseben, rekel bi odločilen, pomen uresničevanje vloge skupščine krajevne skupnosti kot tistega središča v njej, v katerem se izražajo vsi posebni interesi določenega kraja oziroma krajevne skupno-

sti, se soočajo in usklajujejo v skupni interes. Skupščina je pomembna za utrjevanje samoupravljanja v krajevni skupnosti, kot je potrebno utrjevanje njenega položaja tudi v skupščinskem sistemu in v samoupravnih interesnih skupnostih. V praksi še ni dosežen odločilen položaj skupščine krajevne skupnosti.

Zaskrbljujoče je, da med oblikami osebnega izjavljanja vse bolj izgublja pomen vloga zbora delovnih ljudi in občanov, kar je treba odločno preprečiti. Mislim, da je tudi zelo važno, da poznamo in podpremo tiste izkušnje iz samoupravnega življenja in dela v krajevni skupnosti, ki se nanašajo na utrjevanje boljših medčloveških odnosov, pomoč ljudem, ki so je potrebni, zlasti ostarelim, bolnim ali ljudem, ki imajo težave. Čeprav je krajevna skupnost temelj celotnega sistema in se na različne načine vključuje v ožji in širši družbeni prostor, je pa predvsem tudi skupnost, v kateri se ali pa ne uresničujejo odnosi, zelo pomembni za ustvarjanje tudi globalnih ciljev socialistične družbe. To so odnosi tovarištva, solidarnosti in pripravljenosti delovnih ljudi in občanov za medsebojno pomoč, odpiranje, obravnavanje in učinkovito urejanje žgočih socialnih in drugih vprašanj v skupnostih stanovalcev in v krajevnih skupnostih, skrb za ustvarjanje razmer za delovanje mladih na različnih področjih dejavnosti itd.

UREDNIŠTVO: Ali lahko govorimo o kontinuiteti med sedanjo fazo v razvoju krajevne samouprave ter s prevladujočo naravnostjo v preteklih štiridesetih letih, zlasti pa med NOB? Še več. Ali lahko govorimo o bistvu enotnem teoretskem pogledu na razvoj krajevne samouprave v praksi in v teoriji? Katere faze in katere značilnosti (rešitve) v razvoju krajevne samouprave kaže posebej osvetliti?

S. VLAJ: Vsekakor razvoj krajevne skupnosti sega tudi od vaških oziroma terenskih narodnoosvobodilnih odborov in odborov OF v Sloveniji, ki so nastali že med NOB, do krajevnih ljudskih odborov in stanovanjskih skupnosti, ki so eni na podeželju, drugi v mestu opravljali enake zadeve. Z ustavo leta 1963 pa je bila potrjena enakost po položaju, funkcijah in naravi teh samoupravnih skupnosti, zanje pa uporabljen enoten pojem krajevne skupnosti.

Narodnoosvobodilni odbori oziroma odbori OF kot institucionalizirane oblike nove ljudske oblasti so bili hkrati tudi oblike samoupravljanja. Oba elementa, oblast in samoupravljanje, sta se tedaj med seboj prepletala glede na možnosti delovanja teh organov. Bolj pa je bila poudarjena njihova oblastna sestavina. To je povsem razumljivo glede na cilje NOB, tj. osvoboditev domovine in novo ljudsko oblast, ki naj v revoluciji zamenja stari državni aparat. Narodnoosvobodilni odbori so uvedli za takratne razmere zelo pogumne in razvite vsebine ter prvine samoupravljanja v obliki prostovoljnega odločanja, dajanja in sodelovanja ljudstva, prebivalcev posameznih naselij, njihovega dogovarjanja in usklajevanja različnih stališč. Zlasti v začetku so bili krajevni narodnoosvobodilni

odbori precej samoupravni. Postali so prve celice samostojnega upravljanja delovnega ljudstva. Ljudstvo je vzelo usodo v svoje roke. Med NOB je bilo od 25 do 30.000 naselij in prav toliko narodnoosvobodilnih odborov kot organov oblasti in organov samoupravnega odločanja. Med vojno in takoj po njej je bila vsaka najnižja enota naseljenosti prebivalstva vas, mesto, naselje, soseska, organizirana tudi kot politično samoupravna enota, katere institucionalna oblika je bil odbor. Krajevna samouprava se je skoraj popolnoma ujemala s teritorialno razporeditvijo prebivalstva.

Zasnova ljudskih odborov po vojni je precej posnemala sovjetski vzorec. Krajevni ljudski odbori so bili lokalni organi ljudske oblasti v kraju, vasi in manjših mestih. Ljudski odbori so bili nosilci obnove in planske graditve, lokalne pobude in samouprave. Predvsem pa so uresničevali oblast in predpise višjih organov. Njihova najpomembnejša funkcija je bila, da zagotovijo povezanost ljudskih množic z višjimi oziroma centralnimi organi oblasti. Leta 1946 smo imeli okrog 11.600 teh odborov.

Krajevni odbori so bili posebne institucije v sistemu občinske samouprave, določeni z zveznim zakonom o ureditvi občin in okrajev iz leta 1955, za zagotovitev čim širšega sodelovanja občanov v samoupravi. Krajevni odbori so postajali splošni organi samoupravljanja v naselju, v katerih so občani sami urejali vse, kar je bilo mogoče v skladu z njihovimi potrebami, interesi in materialnimi možnostmi. Krajevni odbori se uveljavijo kot nova oblika pritegovanja državljanov k upravljanju družbenih zadev, ki so v splošnem interesu in neposredno pomembne za njihov kraj in občino, čeprav so bili tedaj hkrati še tudi pomožni organi občinskega ljudskega odbora. V krajevnih odborih in v stanovanjskih skupnostih v mestih so občani samoupravno opravljali komunalne, socialne, vzgojne in kulturne, zdravstvene in druge dejavnosti, bolj ali manj uspešno spričo neugodnega finančnega in materialnega položaja, ki vse do danes spremlja razvoj krajevnih skupnosti. Leta 1960 je 12.000 krajevnih odborov pokrivalo 36.000 naseljenih enot. Obstajalo je navzkrižje med stvarno socialno in teritorialno ter formalno strukturo, občine pa so bile prostorsko zelo oddaljene od naselij. Leta 1961 je prišlo v povprečju na eno občino 37 naselij. Že takrat se je pojavilo v zvezni podkomisiji za občinske statute načelo, eno naselje en krajevni odbor, vendar se je proces povečevanja ozemlja enega krajevnega odbora nadaljeval.

Z ustavo iz leta 1963 so bile krajevne skupnosti prvič vključene v ustavni sistem kot neobvezne samoupravne skupnosti občanov. Po slovenski ustavi iz leta 1963 so občani v krajevni skupnosti organizirali komunalne, stanovanjske, gospodarske, socialne, zdravstvene, kulturne, prosvetne, vzgojne in druge dejavnosti za zadovoljevanje svojih potreb ter potreb družin in gospodinjstev kakor tudi za razvoj naselja. Tako že ustava iz leta 1963 poudarja skupne interese in potrebe ljudi kot temelj za združevanje ljudi v krajevno skupnost oziroma temeljno merilo za njeno oblikovanje. Krajevne skupnosti so se v začetku in marsikje tudi danes ukvarjale predvsem z urejanjem komunalnih vprašanj oziroma so bile

predvsem komunalno potrošniške skupnosti, v katerih so delovni ljudje in občani upravljali na dokaj omejenem področju zadovoljevanja nekaterih skupnih življenjskih potreb v krajevni skupnosti. Vendar so pri svojem samoupravnem delovanju vse bolj preraščale komunalno-potrošniško naravo in širile področje svojega delovanja tudi na širša družbena vprašanja, kot so na primer urbanizem, ljudska obramba, varstvo okolja itd. Hrati pa so se zlasti v družbenopolitičnih organizacijah, skupščinah in drugih družbenih dejavnostih krepila prizadevanja za uveljavitev krajevne skupnosti kot ene izmed temeljnih samoupravnih celic v družbi z mnogo večjim področjem samoupravnega delovanja. Vse to je prispevalo, da se krajevna skupnost vse bolj vključuje v celotni splet družbenoekonomskih in družbenopolitičnih odnosov v občini in družbi ter postaja vse bolj humana človeška skupnost, skupnost neposrednih človeških stikov, »ki v nasprotju s tendencami odtujenosti in osamljenosti, značilnimi za sodobno civilizacijo, postaja oblika humane integracije ljudi in solidarnega povezovanja in sodelovanja delovnih ljudi in občanov v kraju, kjer prebivajo« (Kardelj).

Po mojem mnenju je ustava 1974 bistveno dopolnila koncepcijo krajevne skupnosti in njenega položaja v sistemu socialističnega samoupravljanja in pomeni v nekem smislu prelomni mejnik o razvoju krajevne samouprave. Čeprav še obstajajo določene razlike v teoretičnih pogledih, večinsko stališče vendarle gleda na krajevno skupnost in njeno ustavno koncepcijo kot na temeljno samoupravno skupnost delavcev ter drugih delovnih ljudi in občanov v krajevni skupnosti oziroma neločljivo povezano skupnost z organizacijo združenega dela. Po Kardelju »krajevna skupnost ni zbor občanov, temveč predvsem specifična interesna skupnost vseh organizacij združenega dela z vseh področij dela, se pravi, iz materialne proizvodnje in iz družbenih dejavnosti, katerih delavci in njihove družine živijo na področju krajevne skupnosti, vseh samoupravnih interesnih skupnostih, ki opravljajo svojo dejavnost na območju krajevne skupnosti in vseh organizacij združenega dela, ki poslujejo na območju te krajevne skupnosti, nadalje organov občine, ki na območju te krajevne skupnosti opravljajo določene komunalne zadeve, kakor tudi stanovanjskih organizacij in drugih samoupravnih organizacij in skupnosti in občanov.« Vzpostavlja se integralni odnos med delom in eksistenco, organizacijo združenega dela in teritorialno organizacijo družbe. Krajevne skupnosti so tudi bistveni element neposredne demokracije, ki mora omogočiti občanom, da vplivajo na samoupravno ureditev občin in širših družbenopolitičnih skupnosti.

UREDNIŠTVO: Koliko je krajevna skupnost že avtentična samoorganizacija krajanov, koliko pa še vedno podaljšek občine? Izkušnje kažejo, da pokroviteljski odnos do krajevnih skupnosti še daleč ni premagan. V mnogočem ga krepí tudi miselnost ljudi, češ da naj čimveč rešitev ponudi država, odloki različnih občinskih organov in služb in raznovrstna zakono-

daja. V čem je to posebej izrazito? Koliko in kako uspevajo delovni ljudje in občani premagovati vse te utesnitve in graditi krajevno samoupravo na avtonomnih temeljih?

S. VLAJ: V poustavnem razdobju so številni zakoni, statuti krajevnih skupnosti in občin, splošni akti samoupravnih organizacij in skupnosti, dokumenti družbenopolitičnih organizacij in drugih določili zelo podrobno in preveč nalog krajevnim skupnostim ter jim pustili premalo možnosti za prilagajanje vsebine življenjskemu okolju. Poenotilo se je samoupravljanje v krajevnih skupnostih. Čeprav ustava ne predpisuje enotipske organiziranosti krajevne skupnosti, marveč spoštuje načelo, da se delovni ljudje in občani na podlagi pravice do samoorganizacije vključujejo v različne oblike, organe in skupnosti interesnega povezovanja. To načelo je kršeno. Krajevna skupnost je danes marsikje preorganizirana. Tudi zato je bila v kritični analizi delovanja političnega sistema posebna pozornost posvečena tudi krajevni skupnosti.

V analizi, ki smo jo pripravili, smo temu vprašanju popačenja ustavne koncepcije krajevne skupnosti z zakonodajo posvetili veliko pozornosti. Treba bi bilo bolj okvirno urediti odnose na posameznih področjih samoupravljanja, poenostaviti organizacijo samoupravljanja v njej, upoštevati razlike, še zlasti med mestnimi in vaškimi krajevnimi skupnostmi. Po mojem mnenju še posebej nismo dovolj naredili za poživitev delovanja mestnih krajevnih skupnosti. Delovanje teh skupnosti bi moralo oživljati stike, različne oblike sodelovanja in zблиževanja med stanovalci, njihove medsebojne pomoči, oziroma solidarnosti ter njihovega kulturnega in družabnega življenja v prostem času. Samoupravljanje v teh krajevnih skupnostih bi bilo s tem manj poenoteno, zanimanje za udeležbo občanov v njem pa najbrž večje.

UREDNIŠTVO: Koliko so delavci iz različnih delovnih organizacij in njihove skupnosti že povezani z delom krajevnih skupnosti? Kako utrjevati njihov položaj v krajevnih skupnostih? Kako premagati različne interese ter negativne oblike partnerstva?

S. VLAJ: Tovariš Kardelj je že med ustavno razpravo v sedemdesetih letih poudarjal, da bi morali »delovne organizacije bolj usmerjati, da bi prek svojih delavcev sodelovale pri financiranju tistih krajevnih skupnosti, v katerih le-ti živijo. S tem bi se delavski sveti, hkrati pa tudi delavski razred po svojih delavcih čutili odgovorne za delo v krajevnih skupnostih in komunah, kjer delavec živi, tj. za vsa področja družbenega in kulturnega življenja delovnega človeka. S tem bi delavski sveti in delovni kolektivi, pa tudi delavski razred ne bili več odmaknjeni, usmerjeni samo k proizvodnji, temveč bi se odprli tudi drugim področjem družbenega dela in življenja, ki so nedvomno povezana z interesi delavca in njegove delovne organizacije.« Delavci v združenem delu po ustavi v celoti odločajo o pogojih in

sadovih svojega dela in življenja v združenem delu in na kraju svojega prebivanja, kjer skupaj z drugimi delovnimi ljudmi in občani uresničujejo velik del svojih družbenoekonomskih in drugih interesov ter življenjskih potreb. Tako (v idejnoteoretskem modelu, ne pa v praksi) ni več umetnega ločevanja med položajem in interesi človeka kot proizvajalca in prebivalca oziroma občana potrošnika v krajevni skupnosti.

Položaj, v katerem delavci ob odločanju o celotnem dohodku neposredno odločajo tudi o zadovoljevanju svojih osebnih in skupnih potreb, ki jih uresničujejo v krajevni skupnosti, ter njihova zavest o nujni povezanosti s krajevno skupnostjo, v kateri živijo, sta tako temeljnega pomena za samoupravno preobrazbo naših krajevnih skupnosti.

Življenjske razmere delavcev in njihovih družin v krajevni skupnosti posredno vplivajo tudi na storilnost njihovega dela in rezultate gospodarjenja v združenem delu. Pri določanju temeljnih nalog, vrstnega reda, njihovega uresničevanja ter urejanja vseh odnosov v krajevni skupnosti je zato treba zagotoviti dejavno in prizadeto vključevanje delavcev v temeljnih organizacijah združenega dela in v vseh drugih oblikah združevanja njihovega dela in sredstev.

Čeprav številne pozitivne spremembe že dajejo otipljive rezultate, pa v večini krajevnih skupnosti ugotavljajo, da je nujna še trdnejša povezanost delavcev v združenem delu s krajevno skupnostjo, še posebej pa vsakdanja povezava obojestranskih interesov. Poseben problem v tem povezovanju so tiste organizacije združenega dela, ki imajo sedež zunaj krajevnih skupnosti ali v drugih občinah. Podatki kažejo vrsto objektivnih in subjektivnih ovir, ki preprečujejo, da bi ta horizontalna samoupravna povezava res zaživela na ustavni podlagi. Omenili smo že pomanjkljivost samoupravnih splošnih aktov temeljnih organizacij združenega dela glede opredeljevanja odnosov do krajevnih skupnosti. Dalje, delegati temeljnih organizacij v skupščinah krajevnih skupnosti ne prinašajo vanje interesov združenega dela in nasprotno. Pogosto še vedno zadeve (pisma) krajevnih skupnosti obravnavajo v ozkih krogih temeljnih organizacij združenega dela. Sodelovanje med krajevno skupnostjo in organizacijo združenega dela je predvsem občasno, sindikati v organizacijah združenega dela pa tudi v družbenopolitični skupnosti niso dovolj napravili za to povezovanje, odpravo glavarine nismo nadomestili z drugo, z ustavo skladnejšo rešitvijo vprašanja zagotavljanja materialne podlage za delo KS itd.

Za uresničevanje krajevnih skupnosti kot »sestavnega dela združenega dela« sta bistvena samoupravno planiranje TOZD, krajevnih skupnosti in SIS ter na tej podlagi samoupravno združevanje dela in sredstev za uresničevanje skupnih potreb delovnih ljudi in občanov v krajevni skupnosti. Samo časovno in vsebinsko usklajeno in kontinuirano ter stvarno planiranje v temeljnih organizacijah in samoupravnih interesnih skupnostih s planiranjem v krajevnih skupnostih je lahko podlaga za odpravljanje sedanjega stanja, ko so plani krajevnih skupnosti večkrat neuresničljiva zbirka sicer stvarnih potreb in interesov delovnih ljudi in občanov.

Mnogoternost življenjskih interesov in potreb prebivalcev in delavcev v temeljnih organizacijah, ki delujejo v krajevni skupnosti, in tudi v vseh drugih, v katerih so prebivalci zaposleni, ter njihovo samoupravno demokratično usklajevanje morata postati temelj in vsebina programov dela in razvoja krajevne skupnosti ter podlaga za samoupravno združevanje dela in sredstev. Na ta način bomo tudi izvili krajevno skupnost iz občinskega proračuna in administrativne logike glede zagotavljanja sredstev za potrebe krajevnih skupnosti.

Dokler delavci v združenem delu v celoti ne odločajo o pogojih in sadovih svojega dela in življenja v združenem delu in v kraju svojega prebivanja, niso in ne bodo uresničili svojega ustavnega položaja. O tem veliko govori že omenjeni separat Zveznega sveta za vprašanja družbene ureditve. V njem je večji del analize in usmeritev za naprej namenjen samoupravnim družbenoekonomskim odnosom in položaju krajevne skupnosti v njih. Tam postavljeni model financiranja potreb delavcev in drugih delovnih ljudi v krajevni skupnosti terja realizacijo načela bruto osebnega dohodka, kot je zastavljen v dolgoročnem programu gospodarske stabilizacije, in mnogo večji poudarek neposredni svobodni menjavi dela oziroma ukinitvi sistema prispevnih stopenj za posamezne družbene dejavnosti, kot je vzpostavljen danes.

UREDNIŠTVO: Ali ni tudi pretirana institucionalizacija krajevnih skupnosti ovirala njihovega razvoja kot odprtih skupnosti? Kako se oblikujejo in izražajo interesi krajanov v krajevni skupnosti? Kje se najbolj neposredno izražajo in uveljavljajo? Kako na to vpliva velikost krajevne skupnosti?

S. VLAJ: Oblike samoorganiziranosti krajevne skupnosti naj bi bile čim bolj preproste, funkcionalne in fleksibilne – glede na socialno-ekonomske okoliščine, čas in zahteve določenega okolja. Kljub ustavnemu načelu samoorganiziranja krajevne skupnosti pa so nujne določene oblike in organi samoupravnega in družbenopolitičnega organiziranja ljudi v krajevni skupnosti. Gre zlasti za organiziranje na področjih delegatskega sistema, mirnega poravnavanja sporov, ljudske obrambe in družbene samozaščite, stanovanjske samouprave itd. Te organe kot obvezne ali zaželjene v vseh krajevnih skupnostih zahtevajo zlasti po ustavi sprejeti zakoni. Kljub temu je moje mnenje, da je organizacija samoupravljanja v krajevni skupnosti, ki se tako zelo razlikujejo, preveč poenotena.

Interesi krajanov se najbolj neposredno izražajo v skupnosti stanovalcev, zlasti na zborih stanovalcev, na zborih delovnih ljudi in občanov, še zlasti tam, kjer so manjši oziroma kjer jih sklicujejo za ožja območja v krajevni skupnosti in na interesnih zborih, ki jih še nismo uveljavili. Te oblike osebnega izjavljanja, zlasti v mestnih krajevnih skupnostih, premalo uporabljamo. Ljudje v teh oblikah izražajo svoje interese, pobude in predloge, ki so ravno v teh oblikah izraženi najbolj neposredno in vsebin-

sko bogato. Zato bi se morali odločno upreti poskusom formaliziranja teh oblik ter neodgovornem vedenju organov krajevne skupnosti in širših organov do pobud in predlogov ter stališč ljudi.

Še zlasti se mi zdi pomembno opozoriti na samoupravljanje stanovalcev kot sestavni del samoupravljanja v krajevni skupnosti. Že doslej so marsikje zbori stanovalcev in hišni sveti razen pravic in obveznosti, ki so jih imeli pri samoupravnem gospodarjenju s stanovanjskimi hišami, opravljali tudi naloge, povezane z uresničevanjem drugih pravic in dolžnosti delovnih ljudi in občanov v krajevni skupnosti, na primer naloge, povezane z ljudsko obrambo in družbeno samozaščito, civilno zaščito, organiziranje medsebojne pomoči stanovalcev itd. Samoupravno organiziranje v stanovanjskih hišah (blokkih, stolpnicahtd.) je organiziranje ljudi v ožje samoupravne skupine, ki so življenju bolj približane; to omogoča večje sproščanje in zajemanje njihovih pobud ter interesov za urejanje posameznih vprašanj na tej ravni, na ravni krajevne skupnosti in v širši družbeni skupnosti. Humanizacija odnosov med ljudmi v krajevni skupnosti poteka predvsem v tem okolju (stanovanjski hiši), prav tako mnoge druge dejavnosti, na primer socialno varstvo, varstvo okolja itd. V krajevni skupnosti jih ne morejo uspešno organizirati in uresničevati, če jih ne presade prav v te najožje enote samoupravno organiziranih stanovalcev.

UREDNIŠTVO: Novejše izkušnje govore o tem, da komunalno stanovanjsko gospodarstvo nima dovolj tesne povezave z življenjem ljudi v krajevni skupnosti. Tudi kot potrošniki nismo zadovoljivo organizirani. Od tega pa veliko pričakujemo. Možnosti so, da prenašamo na samoorganizacijo občanov veliko pristojnosti, ne pa tudi materialnih sredstev. Ali je zakonodaja ustvarila temelje za učinkovito delo na teh področjih?

S. VLAJ: Težave v komunalnem in stanovanjskem gospodarstvu ne dvomno povzročajo veliko razmišljanj in interesov ter kritiko delovnih ljudi in občanov v krajevnih skupnostih. S svojim samoupravnim vplivom na ta področja gotovo niso zadovoljni. Na to kaže tudi na primer analiza delovanja zborov krajevnih skupnosti v občinskih skupščinah, ki so med najbolj aktivnimi zbori. V njih se pojavljajo zlasti tudi omenjena vprašanja. V tej analizi smo ugotovili, da se med zadevami, ki se v občinah ne rešujejo učinkovito, navajajo zlasti preskrba, prometne zadeve, PTT potrebe, urbanistična politika, pomoč manj razvitim območjem, komunalne zadeve, financiranje krajevnih skupnosti idr. Največ je tudi razhajanj in usklajevanja stališč med zborom krajevne skupnosti in zborom združenega dela pri vprašanjih, kot so na primer cene komunalnih storitev ter pri urbanističnih in komunalnih zadevah.

V stanovanjski politiki ter upravljanju, gospodarjenja s stanovanji in stanovanjskimi hišami v družbeni lastnini so stanovalcem dane preštevilne naloge. Tudi takšne, ki so stvar strokovnih služb in organov oblasti. V stanovanjskih in komunalnih skupnostih delovni ljudje in občani krajevnih

skupnosti niso ustrezno močni oziroma enakopravni z izvajalskimi organizacijami. Ta in druga vprašanja bodo obravnavana tudi na eni izmed bližnjih sej CK ZKS.

Pri varstvu interesov potrošnikov je treba vsem potrošnikom v SFRJ zagotoviti enakopravnejše možnosti pri preskrbi z blagom v prodaji na drobno, razvijati čimbolj dosledno uporabo načela solidarnosti, odgovornosti in socialistične poslovne morale v razmerjih med prodajalci in potrošniki, kakor tudi lojalno vedenje prodajalca do partnerjev pri istem poslu, organizacijo združenega dela pri prometu blaga na drobno spodbujati k sodelovanju z organizacijami potrošnikov itd. Kakšna večja sprememba, da bi občani kot potrošniki blaga in uporabniki storitev vplivali tudi na razvoj proizvodnje in storitvenih dejavnosti, ki zadovoljujejo njihove potrebe, preprečevali monopol, sklepali samoupravne sporazume s proizvodnimi organizacijami itd., še ni dosežena. Organiziranost potrošnikov tudi še ni do kraja speljana. Mislim tudi, da ni razčiščeno vprašanje o odnosu in komplementarnosti med teritorialno in funkcionalno organiziranostjo potrošnikov. Zakonadaja ni ustvarila dovolj domišljenih temeljev za učinkovito delo na obravnavanih področjih.

UREDNIŠTVO: Govorimo, da odločamo s kvalificirano večino. Kako izboljšati oblike neposrednega izjavljanja, zlasti še ker opažamo, da mnoge družbene organizacije in društva zelo uspešno delujejo? Ali ne kaže iskati manj konvencionalnih, toda pristnejših oblik izjavljanja?

S. VLAJ: Vsekakor. Iz številnih kazalnikov o sestavi organov in teles v krajevnih skupnostih je mogoče ugotoviti, da se je po ustavi leta 1974 precej povečalo število delovnih ljudi in občanov, ki se aktivno vključujejo v samoupravne in družbenopolitične dejavnosti, ki jih opravljajo krajevne skupnosti v različnih oblikah svojega organiziranja. Kljub tem spodbudnim podatkom pa v krajevnih skupnostih samih menijo, da se jim še ni dovolj posrečilo pritegniti krajanov v raznovrstne procese in dogajanje v krajevni skupnosti, še zlasti ne dovolj mladih in proizvodno še aktivnih delovnih ljudi in občanov, zlasti delavcev. Oblike osebnega izjavljanja o vprašanjih, ki so v skupnem interesu za delovne ljudi in občane, so dejansko zapostavljene. Še zlasti to velja za mestne krajevne skupnosti. Vzroki so preštevilne naloge krajevnih skupnosti, nerešena vprašanja materialnih temeljev samoupravljanja v krajevni skupnosti, počasno uresničevanje pravic delavcev, da upravljajo s pogoji, sredstvi in rezultati svojega dela ter celoto odnosov v družbeni reprodukciji, pretirani formalizem pri odločanju, pojavi pretirane institucionalizacije, težnje po odločanju v ozkih krogih in neformalnih skupinah, premajhna informiranost, forumsko delo družbenopolitičnih organizacij idr.

Z referendumom odločamo o preoblikovanju krajevne skupnosti in uvedbi samopriskpevka. Nekateri menijo, da bi morali po tej poti odločati tudi o samoupravnem sporazumu o temeljih plana krajevne skupnosti.

Mislim, da referendumu ne bi kazalo širiti še na druga vprašanja. Mnogo premalo pa je uveljavljena vloga zborov delovnih ljudi in občanov. Mislim, da bi jim morali dati vsebino, to je, o nekaterih stvareh v organih krajevnih skupnosti in širših skupnosti ne bi smeli odločati prej, preden ne bi bilo o njih razprave tudi na za to sklicanih zborih delovnih ljudi in občanov. Uvesti bi morali delne zборе, to je po delih krajevne skupnosti, in pa odločno poudariti usmeritev tudi k odločanju specializiranih (interesnih) zborov – na primer zborov potrošnikov, zborov zavarovancev v različnih oblikah zavarovanja itd. V praksi prav tako ni dovolj uporabljena možnost za izjavljanje delovnih ljudi in občanov z dajanjem pismenih izjav kot posebne oblike osebne izjavljanja, prav tako ne osebno izjavljanje s podpisovanjem. Mislim, da je posebej treba, da se v delih krajevne skupnosti, v mestih bodo to zlasti skupnosti stanovalcev, na podeželju pa vasi, zaselki idr., organizirajo stalne oblike samoupravne in družbenopolitične dejavnosti, kot so že omenjeni zbori, podružnice in odbori SZDL, mladinski aktivni, aktivni komunistov idr. Tako samoupravno in politično organizirani deli krajevne skupnosti naj bi bili delegatska baza za organe samoupravljanja v krajevnih skupnostih. Seveda moramo biti pri iskanju najustrežnejših oblik organiziranja ljudi za osebno izjavljanje racionalni in teh oblik nikakor ne bi smeli fetišizirati. Enako teže kot oblikam osebne izjavljanja dajem v mestih skupščini krajevne skupnosti, če je razvita v resnično središče, v katerem se neposredno kažejo mnogoteri interesi delovnih ljudi, organiziranih v hišne svete, zборе stanovalcev, zборе in svete potrošnikov in uporabnikov, vaške in ulične skupnosti oziroma enote samoupravnih interesnih skupnosti, družbene organizacije in društva itd. Taka skupščina je odprto središče samoupravnega soočanja in usklajevanja potreb, interesov ter sprejemanja odločitev o vrstnem redu njihovega uresničevanja, predvsem iz navedenih oblik organiziranja krajanov, ne pa le organov odločanja, ki delujejo predvsem na pobudo in predlog sveta krajevne skupnosti in občinskih organov. Če sestava skupščine na delegatski podlagi izraža vse bistvene dejavnike, ki tvorijo krajevno skupnost, oziroma se trajno vključujejo v uresničevanje njenih skupnih nalog, potem lahko o številnih vprašanjih o krajevni skupnosti odloča kvalificirano in samostojno.

Mislim še, da je pri številnih oblikah in organih samoupravnega odločanja v krajevni samoupravi velik problem sklepčnost in potrebna večina za sprejem določene odločitve. Mislim, da smo pri zborih stanovalcev in zborih delovnih ljudi in občanov v mestih nerealni, ko jemljemo za sklepčnost najmanj polovico udeležencev in veljavno odločanje z navadno večino.

UREDNIŠTVO: Obstoje težnje po pretiranem normiranju, ki bolj utesnjuje kot utrjuje razvoj samoupravnih odnosov. Kako je z uveljavljanjem enotnih rešitev, nujnih za razvoj krajevne samouprave? Koliko normative prenese krajevna samouprava?

S. VLAJ: Toliko kot danes gotovo ne. V teoriji in praksi se je dlje časa postavljalo vprašanje o obsegu normiranja oziroma urejanju odnosov in dejavnosti v krajevni skupnosti. Bili sta v glavnem dve stališči. S prvim so zagovarjali tezo, da je treba z zveznimi, republiški in občinskimi predpisi podrobneje urejati materijo o krajevni skupnosti, po drugem stališču pa je vsako pravno urejanje neke problematike nepotrebno in praviloma škodljivo. Obe tezi sta skrajni. Prva nagiba k povečevanju moči in vloge prava in podcenjuje stvarne odnose v družbi, druga pa kot različica teorije spontanosti zanikuje potrebo po kakršnemkoli usmerjanju in organiziranju odnosov v sicer zelo različnih krajevnih skupnostih. Vsekakor normativni posegi družbenopolitičnih skupnosti (občine, republike, federacije) niso vedno ustrezni oziroma ne upoštevajo dovolj načela, da so »samoupravni položaj in pravice delovnega človeka . . . v krajevnih skupnosti . . . svobodno samoupravno združevanje . . . pravice in dolžnosti človeka in občana določene z ustavo temelj, meja in smer uresničevanja pravic in dolžnosti družbenopolitičnih skupnosti pri upravljanju funkcij oblasti«. Pogosto so z zakoni predpisane določene obveznosti in naloge za krajevne skupnosti, kar jih v praksi spreminja v »podaljšane roke« upravnih organov in strokovnih služb.

Ob vseh zakonodajalčevih zahtevah, mnogih usmeritvah iz dokumentov družbenopolitičnih organizacij, normativnih zahtevah občinskih statutov in aktov in drugem krajevne skupnosti do svoje »osebne legitimacije« niti priti ne morejo. Na tak način so pogosto originarne funkcije krajevne skupnosti omejevane; v prepodrobnem predpisovanju, kaj naj ljudje v krajevnih skupnostih počno in kako naj se za to organizirajo, pa se kaže svojevrstni birokratski voluntarizem. Bolj okvirno urejanje odnosov na področjih samoupravljanja v krajevni skupnosti bo mogoče doseči z zares demokratičnimi postopki sprejemanja predpisov in drugih usmeritev, v katerih bodo bolj kot doslej sodelovale in vplivale krajevne skupnosti same, bolj pa bi se morale tudi v to delo vključevati ustavnopravne, sociološke, politološke in druge vede.

UREDNIŠTVO: Na katere izkušnje bi kazalo opozoriti pri razvoju krajevne samouprave pri povezovanju več krajevnih skupnosti v občini ali pa ne glede na občinske meje v povezavi z interesnimi skupnostmi in v sistemu oblasti?

S. VLAJ: Iz opredelitve, da je krajevna skupnost specifična interesna skupnost, izhaja, da je to nujno odprta skupnost. V krajevni skupnosti delovni ljudje in občani ne morejo uresničevati svojih interesov in potreb kot izolirani in abstraktni prebivalci določenega ozemlja, marveč v povezavi z vsemi institucijami v krajevni skupnosti in zunaj nje. Krajevna skupnost je sestavljena iz samoupravno, družbenopolitično, in interesno ter delovno proizvodno organiziranih delovnih ljudi in občanov, ki se samoupravno povezujejo in dogovarjajo v krajevni skupnosti in navzven.

Odpira se proti sebi in drugim skupnostim, organizacijam kakor tudi proti družbi. Namesto podrejanja krajevne skupnosti enemu centru, se vzpostavlja nov sistem odnosov in povezav na popolnoma demokratični podlagi. S krepitvijo teh procesov postaja KS dejavnik socialne integracije družbe in njen integralni del na družbenoekonomskih temeljih zasnove socialističnega samoupravljanja. Brez odprtosti in vsestranskega povezovanja krajevna skupnost ne more uresničiti svoje vloge.

Krajevna skupnost se samoupravno povezuje s temeljnimi in drugimi organizacijami združenega dela, s sosednjimi in drugimi krajevnimi skupnostmi, s samoupravnimi interesnimi skupnostmi, z občinsko skupščino itd. To povezovanje poteka tudi prek občinskih in republiških meja, v skladu z načeli zunanje politike SFRJ pa tudi prek državnih meja. Omenili smo že slabo sodelovanje krajevne skupnosti s temeljnimi in drugimi organizacijami združenega dela. Tudi povezovanje in sodelovanje krajevnih skupnosti med seboj ni najboljšo. Podlaga za medsebojno sodelovanje krajevnih skupnosti morajo biti skupni interesi in potrebe krajevnih skupnosti, ki izhajajo iz njihovih programov in načrtov dela in razvoja. Sodelujejo predvsem zaradi združevanja sredstev, skupnega urejanja komunalnih zadev, usklajevanja delovnih programov, urbanističnih načrtov, varstva okolja, ljudske obrambe in družbene samozaščite, skupnih strokovnih kadrov in administrativne pomoči, obveščanja ter drugih vprašanj. Slovenska ustava predvideva tudi možnost za oblikovanje skupnosti krajevnih skupnosti. Združevanje v takšno trdnejšo in stalnejšo obliko sodelovanja med krajevnimi skupnostmi je šele v povojih. V Ljubljani nimamo nobene takšne skupnosti, čeprav bi v nekaterih primerih bila po mojem koristna.

Do samoupravnih interesnih skupnosti so krajevne skupnosti organizirane skupnosti neposrednih uporabnikov, ki po svojih delegatih in delegacijah sodelujejo pri upravljanju vseh funkcij teh skupnosti, kjer mora biti zraven tudi interes uporabnikov. Temeljna vez med samoupravnimi interesnimi skupnostmi in krajevno skupnostjo poteka po delegatskih kanalih.

Temelj odnosov med krajevno skupnostjo ter občinsko skupščino in njenimi organi sta njena samoupravnost in enakopravnost z drugimi temeljnimi samoupravnimi in skupnostmi v občini. Medsebojni odnosi ne morejo biti hierarhični, temveč odnosi sodelovanja. Občinska skupščina pa lahko intervenira kot oblast, kadar je to zakonsko določeno. To bo ob nezakonitostih pri delovanju posamezne krajevne skupnosti.

Takrat ima občinska skupščina pravice in dolžnosti do krajevne skupnosti, kot jih ima do drugih samoupravnih subjektov v občini. Z uvedbo zborov krajevnih skupnosti v občinske skupščine so se nedvomno izboljšale možnosti za enakopravnejše uveljavljanje krajevnih skupnosti v občini in v celotnem sistemu oblasti. Bolj uveljavljena vloga teh zborov tudi kot organov družbenega samoupravljanja, ki bi se bolj posvetil določenim problemom krajevne skupnosti, bi sedanje stanje še izboljšala. Krajevne skupnosti tudi pričakujejo več pomoči od občinske skupščine,

izvršnega sveta, upravnih organov in strokovnih služb pri urejanju njihovih problemov ter tudi pri izpolnjevanju številnih nalog. Ob tem je zanimivo, hkrati pa zbuja skrb, da še vedno veliko ljudi meni, da je odnos občinskih organov do krajevnih skupnosti pogosto nadrejen, do urejanja njihovih vprašanj pa večkrat monopolen. Sredstvo zoper to je poglobljanje samoupravnih odnosov v krajevni skupnosti in v drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih ter med njimi, kakor tudi uveljavitev ustavne vloge občinske skupščine in njenih zborov.

UREDNIŠTVO: Kakšno vlogo ima lahko zvezna zakonodaja pri razvoju krajevnih skupnosti? Ali niso utemeljeni razlogi le za morebitne ustavne spremembe, ne pa za oblikovanje novih zveznih zakonov?

S. VLAJ: Spodbujevalno ali pa zaviralno. Zato je treba zvezne in druge zakone s tega vidika kritično pregledati. Zdaj se na primer pripravljajo spremembe in dopolnitve zveznega zakona o sistemu družbenega planiranja, ki naj, kar se tiče krajevnih skupnosti, prinese določene postopkovne poenostavitve pri pripravi planskih dokumentov krajevnih skupnosti in njihovem usklajevanju z drugimi nosilci sistema planiranja.

Obstajata dva predloga, ki merita na dopolnitve 114. in 115. člena ustave SFRJ in na sprejem zveznega zakona, ki bi uredil temelje družbenoekonomskih odnosov v krajevni skupnosti, načela in temelje uresničevanja samoupravnih pravic delavcev in delovnih ljudi v krajevni skupnosti ter njenega samoupravnega organiziranja. Omenjenima členoma ustave očitajo, da nista dovolj jasno postavila koncepcije krajevnih skupnosti, zlasti ne tega, da je krajevna skupnost tudi skupnost delavcev in njihovih organizacij združenega dela. Menijo, da je v teh opredelitvah teritorialna sestavina, ki je sicer drugotnega pomena, preveč v ospredju. Zavrlo tega je v praksi čestokrat krajevna skupnost »teritorialni aneks« organizacij združenega dela. Zvezni zakon naj bi bil potreben zato, da zagotovi sistem socialističnih samoupravnih in družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema.

Na osnovi analize več kot 60 zakonov, zveznih, republiških in pokrajinskih so ugotovili, da so v njih in nato v praksi tolikšne razlike v koncepciji krajevnih skupnosti, da te pomenijo že rušenje enotnih temeljev družbene ureditve Jugoslavije; zato naj bi poseben zvezni (sistemski) zakon prispeval k poenotenju in k hitrejšemu razvoju krajevnih skupnosti, ki naj bi bil tak, kot je predviden v ustavi. Zakon bi bil načelen.

Nekateri menijo, da ni potrebno ne eno ne drugo, drugi se zavzemajo za dopolnitve omenjenih členov, če bi to prispevalo k poenotenju oziroma, kot pravi separat, odpravi neutemeljenih razlik v razumevanju zasnove krajevnih skupnosti v praksi in njene neustrezne razčlenitve v normativnih aktih posameznih družbenopolitičnih skupnosti; tretji se zavzemajo za sprejem zveznega zakona. Obstaja tudi stališče, naj bi vztrajali pri uresnitvi resolucije skupščine SFRJ iz leta 1979 o delovanju

krajevnih skupnosti v Jugoslaviji, ki je dovolj trdna podlaga za odpravo neustreznih razlik. Naše slovensko stališče ni preveč naklonjeno sprejemu posebnega zveznega zakona. Smo tudi edina republika, ki nima posebnega republiškega zakona o krajevnih skupnostih. Imamo pa vrsto veljavnih dokumentov in usmeritev skupščine SR Slovenije in drugih, ki so dobra razčlenitev ustavne zasnove krajevnih skupnosti. Kritika pa seveda velja za druge republiške zakone, ki niso vsi dovolj ustrezno opredelili vloge in položaje krajevnih skupnosti na posameznih področjih samoupravljanja. Čeprav odločitve o takšnih ali drugačnih normativnih in ustavnih spremembah še ni, mislim, da bodo nekatere spremembe potrebne zaradi ugotovljenih razlik v zasnovi in razvoju krajevnih skupnosti v posameznih delih Jugoslavije. Ker so predlogi naravnani h krepitvi položaja delavca in delovnega človeka v krajevni skupnosti – v skladu z njegovimi ustavnimi pravicami in dolžnostmi – sem zanje, bolj pa se nagibam k dopolnitvam ustavnih določil, kot sem že povedal.

O nekaterih primerjalno teoretičnih – sistemskih vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije (1)

De omnibus dubitandum
(Marxov priljubljen moto)

I

Stanje, v katerem je Jugoslavija ● Jugoslavija je ena od držav, ki se že četrto leto ostro bojuje ne le z inflacijo, ampak tudi s stagnacijo (s skupnim imenom: stagflacijo). Stanje oziroma *položaj*, v katerem smo, ni le zelo (notranje in mednarodno) *zapleten*, ampak tudi *težak* in *protisloven*. Nekaj plamenčkov kratkotrajne oživitve gospodarske dejavnosti je še vedno pod močnim pritiskom zunanjega dolga, nezadovoljivih izvoznih rezultatov (celo s težnjo k poslabšanju), nadaljnjega zmanjševanja vrednosti dinarja, nizke produktivnosti oziroma ekonomičnosti vsega našega gospodarskega in negospodarskega delovanja, nadaljnjega naraščanja cen (inflacije), nizke, celo ničelne stopnje gospodarske rasti, naraščanja stopnje brezposelnosti, upadanja realnih osebnih dohodkov, upadanja investiranja pa celo skupne in splošne porabe. Tem kvantitativnim kazalcem stanja moramo dodati še nekatere *kvalitativne kazalce*, ki prav tako govorijo o težkem stanju; to so: kriza zaupanja, širjenje poslovne in druge nemorale, korupcije, nedelavnosti ter drugih socialnih parazitizmov.

Jasno je, da se vsakomur takoj vsiljuje vprašanje, *kako je z uresničevanjem dolgoročnega programa stabilizacije oziroma s protiinflacijskim programom?* Zakaj ga uspešno ne uresničujemo? Ali sploh še velja? Ali se ni v svoji kvantitativni in kvalitativni analizi stanja v čemerkoli zmotil oziroma, ali smo si sploh pravilno zastavili program dezinflacije? Naj torej tudi njega »reprogramiramo«? Kaj so tačas počele naše vodilne politične strukture? Ali so bili dosedANJI ukrepi pravilni in pravočasni, in kaj je z novimi, ki so že na obzorju?

Moja izhodiščna (hipo)teza je, 1. da ni dovolj zapisati, da moramo bolj upoštevati, spoštovati tržne zakonitosti in hkrati zahtevati, da družbeno-ekonomskega ter političnega sistema ni potrebno v ničemer spremeniti, 2., da je bila *po ustavi* (iz l. 1974) družbenopolitična in gospodarska

ureditev ideološko zasnovana in normativno institucionalizirana kot *prva oblika Marxove neblagovne asociacije svobodnih proizvajalcev*, da pa *spoštovanje tržnih zakonov* pomeni spoštovanje blagovnih oziroma tržnih kategorij – institucij, kot so tržno obnašanje, konkurenca, podjetništvo, podjetniški dobiček, kupoprodajne pogodbe itd.; da spoštovanje tržnih zakonov pomeni spoštovanje nagiba posameznikov in kolektivov k maksimizaciji lastnega čistega dohodka ali dobička v prid produkciji, porabi, varčevanju, investiranju, izvozu in uvozu itd., kar potem zopet pomeni svobodo (suverenost) posameznika in posameznih skupin pri proizvajanju in pridobivanju (prisvajanju) dohodka, pri prelivanju sredstev, migraciji dela itd. kamor koli in v kakršnikoli obliki, po kriteriju oportunitetnih stroškov.

V temeljih tržnega gospodarstva so tako zapisani: konkurenca in dobiček, diferenciacija in selekcija na podlagi trga, delitev po tržnih cenah in ne po delu, ne po vzajemnosti, socialnosti, solidarnosti itd. (vsaj ne v smislu prevladujočih odnosov).

Vse te kategorije načrtno in ostro izpostavljam zato, da bi uvideli, da morajo biti v razvitem blagovnem oziroma tržnem gospodarstvu prve bazične in ne obratno.¹

To pa je tudi *eno od temeljnih protislovij* tako v samem programu stabilizacije kot v protiinflacijskem programu. V tem pogledu gre torej načeloma za alternativo in za spopad dveh teoretičnih in institucionalnih sistemov, ne glede na to, da jih skušamo (verbalno) spojiti v en naziv: »samoupravni (včasih še socialistični) tržni sistem«, ali pa tudi ne.

Zasnova same razprave. ● V razpravi, ki sledi, *skušam*, 1., primerjalno predstaviti različne teoretične razlage prostotržne ali cenovne ekonomije (gospodarstva) oziroma njene institucionalne osnove ter implikacije, še posebej prostotržni sistem cen produkcijskih faktorjev – v Marxovi verziji kritične politične ekonomije blaga in kapitala ter v Keynesovi makroteoretični verziji ter v zgoščeno poenostavljeni alternativni verziji, s tem pa tudi, 2., primerjalno kritično predstaviti različna gospodarsko politična in teoretična izhodišča za reševanje inflacije oziroma nestabilnosti.

Danes o tem *razpravljamo* (da ne rečem polemiziramo) *na mnogih ravneh*: na politični in čisto strokovni. Teoretično in gospodarsko-politično se je bitka zlasti osredotočila na vprašanja oblikovanja parametrov kot objektivnih kriterijev – tako za decentralizirano ekonomsko odločanje kot za vodenje gospodarske politike. Ože, *bitka poteka v zvezi s cenami proizvodjalnih faktorjev*, trgov gospodarskih virov (kapitala oziroma denarja, deviz, dela), z obrestno mero, deviznim tečajem dinarja, osebnimi dohodki ter v tem smislu v zvezi z denarno, devizno ter ustrezno dohodkovno politiko.

¹ Glej podrobno analizo tega problema v moji razpravi pod naslovom »Problemi operacionalizacije privrednog sistema nasuprot teorijsko nedograđenog (društveno) ekonomskog sistema«. – Beograd, Srbska Akademija nauke i umetnosti, 1985, 27 str.

Ker *večjih rezultatov* »večjega spoštovanja tržnih zakonitosti« še ni – kljub uvajanju prvih »realnejših« cen produkcijskih faktorjev, čeprav bi že morali biti, če bi šlo le za kratkoročni in edini pojav inflacije pri nas (vsaj nekako podobno kot na Zahodu, kjer jim je uspelo v dobrem letu vidno zmanjšati inflacijo), sta *dve možnosti*: 1., ali dosedanja zdravila (ukrepi) niso prišla – bodisi da so napačna za naše institucionalne razmere ali pa da so nepravilno, nepopolno dozirana, 2., ali pa je samo stanje precej drugačno kot le »cenovna« inflacija (to je hitro naraščanje splošne ravni cen). Upravičeno je namreč vprašanje, ali ne gre za nekakšno dolgoročno nestabilno, kumulirano strukturno negativno stanje s številnimi globokimi protislovji, ne pa preprosto le za kratkoročno neskladnost blagovnih in kupnih skladov oziroma ponudbe in povpraševanja na trgu.

Če je druga ugotovitev točna, potem seveda *problem ni kratkoročen, tržni fenomen*, ampak *sistemski problem* celotnega našega načina gospodarjenja, povezanega s slepo ulico naše dolgoročne strategije gospodarskega in družbenega razvoja države. To seveda kratkoročna terapijska sredstva zavrača kot sterilna. Potem bi le veljalo, po Marxu, da zganjamo fetiško analizo in politiko, da manipuliramo s površinskimi pojavi ter ukrepi, ki se ne ujemajo s samo vsebino. Na drugi strani pa so vsa bolj ali manj *znana teoretična izhodišča (modeli)* za reševanje inflacije, *prevzeta z Zahoda*, izdelana za drugačne sistemske institucionalne razmere, kot pa so naše, kot so, na primer, neoklasična, monetaristična tržna teorija, teorija »uravnavanja povpraševanja« (Keynesova), teorija racionalnega pričakovanja, strukturalistična (strato) teorija, MAP teorija itd., postavljena pod vprašaj. Vprašljiva je tudi delitev inflacije na: povpraševalno, stroškovno, strukturno, institucionalno, segmentirano, tekmovalno ipd.

Grem še dalje in se sprašujem, ali ni »*tržni socialistični sistem*« nasploh *sistem življenja z inflacijo*. Da bi bil torej sam sistem generator inflacije zaradi inflacijskega sistemskega obnašanja ljudi, torej sam prvi nasprotnik stabilizacijskega programa? Iz tega sledi, da postaja vse pomembnejši problem pri reševanju naših težkih gospodarskih vprašanj in nadaljnega razvoja prenehanje programiranja protiinflacijskih razmišljanj v obliki besedi in besedil, da je problem – stabilizacija naše ideologije, naše politične ureditve družbe in naše politike, vedno *s pogledom na svet kot celoto*, v protislovjih v kakršnih je in kamor se razvija (avtarkičnost razmišljanja o naših problemih je »lahko« nevarno slepilo za ne-videnje pravega izhoda iz zagat in težav, pa tudi ovira za pravo politično in ideološko moralno prenovo našega snovanja in delovanja). Le tako bi ekonomisti dobili tudi dovolj trdna izhodišča, brez katerih ne morejo izoblikovati logičnega gospodarskega sistema.²

Da pa bi vedeli, kako iziti iz takšnih težav, moramo seveda vedeti, kako smo v njih zašli.

² Ne morem se otresti vtisa, kot da se v Jugoslaviji znova in znova vračamo na začetek – k temeljnemu vprašanju, kako naj bo urejeno socialistično gospodarstvo (ki naj ne bi bilo centralnoplansko), ki so ga med obema vojnama postavili na dnevni red veliki in znani nasprotniki socializma, kot so Brutzkus, Mises, Hayek, Robbins, Hall, Hoff in drugi (glej moje delo: »Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma«. – Ljubljana, CZ, 1961).

Označitev stanja, v katerega smo zašli ● Problemi, protislovja, s katerimi se soočamo, so nas takorekoč spremljali ves povojni čas, toda z osemdesetimi leti smo pričeli najprej govoriti o velikih težavah, potem o velikih neskladnostih, o zastoju, šele na koncu smo stanje imenovali kot resno, splošno, ne le gospodarsko krizo.

Da se je stanje resnično dolgoročno poslabšalo, nam povedo tile podatki (v%):

	Obdobje 1948–1952	1953–1956	1957–1960	1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1983
1. Letna rast družbenega proizvoda na preb. (v cenah 1972)	0,6	5,2	10,2	5,7	5,9	5,1	4,3	–0,6
2. Letna rast cen na drobno	...	2,3	3,0	11,1	10,0	20,2	17,7	37,8
3. Letna rast realnih osebnih dohodkov delavcev	...	1,3	9,2	5,4	7,2	1,5	0,9	–5,9

Statistični godišnjak, 1984

Po eni strani je vse večja inflacija, na drugi strani pa se večja stagnacija, znižuje se stopnja gospodarske rasti, pada standard, narašča stopnja brezposelnosti itd. (medtem ko se je v obdobju 1965–1984 prebivalstvo povečalo za okrog 18%, se je število oseb, ki išče zaposlitev, povečalo kar za 275%).

V tem dolgoročnem upadanju stopnje gospodarske rasti kot kazalca zmanjševanja učinkovitosti gospodarjenja s šestdesetimi leti, ko se je hkrati pričelo hitro naraščanje cen oziroma se je pojavila inflacija, vidimo dokaz, da ne gre preprosto za klasični primer inflacije, kot jo poznajo na Zahodu, ampak za *splošno stagniranje razvoja produktivnih sil* (s tem pa tudi družbeno ekonomskih odnosov). To naj bi bil dokaz za to, da v našem gospodarstvu oziroma družbi kumulativno sovpadajo različni, vendar najpomembnejši negativni procesi. Gre dejansko za krizo, ki ni le gospodarska, ki ni le kratkoročna, faza v kratkoročnem gospodarskem ciklu, ampak kratkoročna, srednjeročna in dolgoročna kriza; kriza v gospodarskih procesih in kriza v razvoju produkcijskih – in širše, družbenih – odnosov.³

O današnjem kumuliranem sovpadanju negativnih trendov večjega števila ciklov. ● V družboslovju, ože, v ekonomski teoriji, je še vedno sporno, ali obstoje regularni cikli – nihanja, valovitost v družbenem, ože, v gospodarskem delovanju.

³ Glej podrobnejšo analizo nakopičenih protislovij v naši družbi v moji razpravi: »Družbeno ekonomska protislovja v naši družbi«. – Teorija in praksa, 1983, št. 1. str. 31–42.

Klasiki marksizma so *cikličnost razvoja* pripisovali *kapitalistični naravi gospodarstva* ter njegovim lastnim protislovjem, zaradi česar naj bi ga – med drugim – zamenjal komunistični produkcijski način, v prvi fazi kot socializem.

Ne glede na to, koliko je mogoče znanstveno imenovati kolektivistične družbene ureditve Vzhodne Evrope pa tudi našo že socialistično ureditev, smo vsekakor priča empiričnim podatkom o obstoju regularnih nihanj (valovanj) v gospodarski dejavnosti oziroma v rasti *tako v državah s centralno planskim sistemom kot tudi pri nas*.

Ekonomska teorija, nekako podobno biološkim obdobjem (tri leta in pol, sedem let, štirinajst let itd.) *deli cikle*: 1. v kratkoročne (Kitchinove) cikle (3 ½–5 let), 2. v srednjeročne (Juglarjeve) cikle ali investicijske cikle (7–11 let), 3. v dolgoročne (Kuznetsove) cikle ali gradbeniške cikle (15–25 let) ter 4. v zelo dolge (Kondratieffove) cikle ali v dolge zgodovinske valove (40–60 let), ki naj bi jih povzročale dolgoročne demografske spremembe, tehnične – tehnološke spremembe pa tudi družbenoekonomске (institucionalne) spremembe (glej tudi teorijo J. Schumpetra in W. Rostowa).

Naša podmena je, da so se v *našem povojnem obdobju* (po l. 1950) javljali takorekoč vsi ti cikli; recimo, kratkoročnejši cikli v šestih ciklih, možno je odkriti tudi gradbeniški cikel, z začetkom osemdesetih let pa se pojavlja, imenujmo ga Kondratieffov spodnji del dolgega vala, ki pa sovпада tudi z drugimi cikli v njihovi spodnji fazi razvoja.

Iz povedanega sledita *dve »heretični« misli*: 1. da je inflacija pravzaprav v prvi vrsti produkt razvojno – sistemske krize pri nas in 2. da programiranje izhoda iz krize ne more biti program umirjanja dosedanjega stanja, ampak dejansko »program destabilizacije«, reforma dosedanjih procesov oziroma njihova prenova. Pomanjkljivost dolgoročnega programa stabilizacije je prav v tem, da je njegova analiza dosedanjega razvoja in njegovih protislovij nepopolna.

Poskus razlage ciklične valovitosti ali upadanja gospodarskega delovanja pri nas ● Kratkoročni cikli (3 ½–5 let), so pri nas na eni strani podobni tistim v sodobnem kapitalističnem tržnem gospodarstvu, na drugi strani pa so svojevrstno naši (saj do sedaj še nismo imeli razvitega tržnega gospodarstva, kot je to na Zahodu; še manj klasično kapitalistično gospodarstvo). Poglavitni znaki teh ciklov so regularno valovanje celokupne gospodarske dejavnosti, regularno lomljenje stopnje gospodarske rasti pa tudi gibanje cen, zalog, količine denarja, gibanje osebnih dohodkov itd. navzgor in navzdol. Njih razlagamo na eni strani z vplivi svetovnih recesij (še posebej Zahodne Evrope), na drugi strani pa s t. i. *cikličnim protireagiranjem naše gospodarske politike* (s cikličnim spreminjanjem paketa gospodarskopoličnih ukrepov) v smeri pospeševanja ali pa upočasnjenja ritma produkcije in porabe oziroma rasti kot politike ohlajanja (»cool off«) gospodarskega stanja, ko le-ta oceni, da se je gospodarski stroj pregrel; in obratno, kot politike pospeševanja gospodarskega stroja, ko

gospodarska politika meni, da se je le-ta preveč ohladil, upočasnili. Indikatorji za gospodarsko politično ukrepanje so poglavitne omejitve, ki nastanejo po oceni gospodarske politike v obliki izvozne oziroma plačilne bilance, v porabi, v povpraševanju, v energetski bilanci, v skokovitem naraščanju osebnih dohodkov, cen itd.

Bistvo tega gospodarsko-političnega mehanizma uravnavanja gospodarske dejavnosti je v tem, da so vsakokratni (zaviralni ali pospeševalni) ukrepi (z akceleracijskim, multiplikacijskim ali deceleracijskim učinkom) gospodarstvo ali preveč pospeševali ali pa preveč zavrlji (podobno kot vozi voznik avto nenormalno – zdaj ga pospešuje zdaj ga zavira, povprečna hitrost pa je ista, kot če bi vozil povprečno normalno).

Vedeti namreč moramo, da v našem gospodarstvu praktično ves *povojni čas nismo imeli zgrajenega stabilnega gospodarskega sistema* (za katerega je značilna dolgoročnejša stabilnost institucij in parametrov za odločanje), po katerem bi gospodarstvo funkcioniralo relativno avtonomno, ampak je bila gospodarska politika (planska, resolucijska ali ad hoc) tista, ki je usmerjala in preusmerjala gospodarska gibanja (praviloma *ex post*). Večina ukrepov je bila tako kratkoročne narave, neredko psevdokeynesijanskega tipa »uravnavanja povpraševanja«, tako da gospodarsko-politično ukrepanje praktično ni bilo nikoli v skladu z ustavno deklariranim gospodarskim sistemom, ali še širše, z njegovimi družbeno-ekonomskimi temelji. Dejansko pa bi moralo prav *gospodarstvo samoupravnega tipa* (kar že sama beseda pove) *kot sistem, delovati* na podlagi samoupravnih povratnih zvez (v kibernetškem pomenu) – seveda ob ustrezno vgrajeni potrebni politiki, ki bi kot urejen informacijsko-komunikacijski sistem v prvi vrsti sam razvijal pospeševalni in zaviralni servomehanizem.⁴

Nekako podobna razlaga velja tudi za t. i. srednjeročni cikel; na eni strani, ker je ta »pomnožen« kratkoročni cikel ($2 \times 3 \frac{1}{2}$ oziroma 2×5 je 7 oziroma 10 let), na drugi strani pa obstajajo za ta cikel še drugi viri, kot npr. spremenjena investicijska, tehnično-tehnološka gibanja, pa tudi nekatere institucionalno sistemske spremembe, ki so se pri nas dogajale približno vsakih deset let (dejansko v začetku vsakega desetletja).

Od začetka osemdesetih let naprej pa se soočamo tudi s t. i. štiridesetletno stagnantno (v l. 1983 celo negativno) stopnjo rasti družbenega produkta; visoki inflaciji (kot veliki tržni nestabilnosti) so se pridružili še visoka zunanja zadolžitev in stagnacija v številnih gospodarskih dejavnostih (glej podatke), večanje brezposelnosti (okrog 1,3 milijona), le okrog 60-odstotna izraba zmogljivosti, nizka stopnja izrabe sklada delovnega časa (okrog 5 ur na dan), z visokim absentizmom pri delu itd.

Očitno je, da to že ni več običajni regularno-ciklični gospodarski zastoj

⁴ Ali takšnega sistema nismo imeli zaradi neznanja, ker nam ni uspelo najti sistemsko ustreznih institucij, ali se je to zgodilo zaradi še nerazvitega samoupravljanja kot temeljne institucije (odnosa), ali pa je bila v ozadju že izoblikovana (zvezna, republiško-pokrajinska in občinska) birokracija, ki se je bala za svojo oblast oziroma za njen vpliv na gospodarstvo, je težko reči. Vsekakor je bilo sčasoma vse več dokazov, da je zadnja teza točna.

(recesija, depresija, kriza), ampak da gre za *gospodarsko in družbeno sistemsko, dolgoročno strukturalno neravnotežje, nestabilnost, zastoj* (inflacija je v tem primeru samo ena od pojavnih oblik tega stanja), ki zahteva globljo, celo interdisciplinarno razlago.

Modificiran Marxov-Schumpetrov način razlage dolgoročnega zastoja (krize) ● *Prvi poizkus razlage* našega dolgoročnega zastoja, na katerega naletimo zlasti pogosto med politikami, je *uporaba poenostavljenega Marxovega (determinističnega) sistemsko-razvojnega* (nekateri pravijo: zgodovinsko materialističnega) *modela*, po katerem, kot nam je znano, proizvajalne sile določajo proizvajalne odnose, ti pa družbeno nadstavbo. Čeprav na določeno odvisnost družbenih oblik od razvitosti produktivnih sil prav gotovo naletimo tudi pri nas (zlasti pa v svetovnem merilu), je vendar vprašljivo, kako, na primer, razložiti, da smo že leta 1945 razvili – po Marxovi periodizaciji – naprednejši družbenopolitični sistem od kapitalističnega, da smo v začetku petdesetih let pričeli razvijati novi, pokapitalistični asociativni samoupravni sistem, ko so bile naše produktivne sile še silno nizko razvite.

Tako bi lahko dejali, da velja za kratkoročno zgodovinsko obdobje in za posamezne družbe, zlasti v porevolucionarnem obdobju (če sklepamo po našem, pa tudi drugih primerih), *pravzaprav »obrnjen« Marxov razvojno-sistemski model*: da se (najprej) spreminja družbenopolitična, ideološka (tudi državna) nadstavba, ki spreminja (tudi pravno-normativno) ureditveno obliko produkcijskih (ekonomskih) odnosov, ta pa potem – če je zgodovinsko ustrezna – stimulatívna oblika – spodbuja (hitrejši) razvoj produktivnih sil.

Aplicirajoč ta »obrnjeni« Marxov model razvoja na osemdeseta leta pri nas *bi se lahko vprašali*, ali je nova družbenopolitično ideološka nadstavba skonstruirala in normativno institucionalizirala ureditveno obliko ekonomskih odnosov (kot sistem), ki je v svetovni razsežnosti, še posebej pa za naše razmere, najustreznejša, najspodbudnejša možnost za hiter in učinkovit razvoj produktivnih sil; ali niso prišli nekateri družbenopolitični ódnosi (institucije) v nasprotje z naravo in naravnostjo razvoja produktivnih sil? Odgovor seveda ni in ne more biti odločen in določen: da ali ne, ker ne moremo odstraniti vpliva nekaterih drugih dejavnikov; kazalci o nekaterih negativnih gospodarskih in družbenih procesih pa vsekakor nakazujejo v neki meri pozitivnost odgovora.

Toda *Marx ima še drug »determinističen« razvojnosistemski model*, izražen v obliki *treh načel*: 1. da mora vsaka nova družbena oblika (odnos) dozoreti vsaj kot embrio v »maternici« stare družbene oblike, 2. da nobenih večjih, pomembnejših faz v razvoju posamezne družbe ni mogoče preskočiti ali odpraviti z dekreti; možno je le skrajšati in zmanjšati muke porajanju novega, oziroma 3. da se je možno le izogniti nekaterim nepotrebnim razvojnim oblikam, prek katerih so šle industrijsko bolj razvite družbe, ki manj razvitim nakazujejo razvojno smer, v katero bodo

morale iti (s tem je Marx pravzaprav vzpostavil določen antropološki, biotehnološki, genetski zakon razvoja).⁵

Marx potem v 3. knjigi »Kapitala« ta svoj razvojni zakon, ki se po njegovem mnenju uveljavlja »z železno nujnostjo« (»Kapital«, 1. knj., str. 10), ponazori na primeru razvoja privatnega kapitala v delniški kapital ter nadalje v zadružno delavsko-podjetniški »kapital«, ki sta po njegovem mnenju »prehodna točka k novi produkcijski obliki« (»Kapital«, 3. knj., str. 496). Po tej logiki bi morali po Marxovem mnenju (»nasvetu«) v Jugoslaviji nadaljevati razvoj od te »prelomne točke« naprej, glede na razvitost produktivnih sil (ne da bi preskakovali določene faze razvoja in tako povečevali muke porajanja novega).

Dejansko nismo šli (ali nismo mogli iti) po tej Marxovi sugestiji niti leta 1945 niti 1950 niti leta 1974 (z novo ustavo). Zlasti na podlagi nove ustave nismo izoblikovali gospodarske družbene oblike, v kateri bi bili »delavci kot asociacija svoji lastni kapitalisti, to je, da uporabljajo produkcijska sredstva za oplajanje svojega lastnega dela« (cit. delo, str. 498), ampak smo izhajali iz domneve, da so pri nas razmere že dozorele, da preskočimo to fazo in razvijemo »drugo« Marxovo (po bistvu komunistično), že pretežno antitržno »asociacijo svobodnih proizvajalcev«. To ideološko načelno, do določene mere pa tudi ustavno-normativno ukinjanje blagovne asociacije in sedanja ponovna reafirmacija sistema kolektivne blagovne asociacije (po stabilizacijskem programu) je po mojem mnenju eno temeljnih protislovij naše sedanje družbeno-gospodarske ureditve, pa tudi vzrok za mnoge težave, s katerimi se ubadamo.

S tega vidika dopolnjujem Marxov razvojni model s Schumpetrovim, ki je povezoval usodo kapitalizma ali kapitalističnega blagovnega (tržnega) gospodarstva s podjetništvom. Zanj je socialistično gospodarstvo netržno, nepodjetniško, birokratsko. Schumpeter celo meni, da bo socializem nujno zamenjal kapitalizem, ker bo birokracija nujno zamenjala podjetnika, ki postaja s sodobnim managerskim načinom upravljanja odveč – nepotreben. To pa tudi pomeni, da je za Schumpetra kapitalistični sistem apriori dinamičen, podjetniški sistem, medtem ko socialistični sistem ni dinamičen (danes govorijo nekateri o prihodnji, torej tudi socialistični družbi, kot »stacionarni družbi«; tudi J. M. Keynes, kot bomo še videli). Dinamična družba oziroma gospodarstvo pa da pomeni podjetniško – inovativno družbo, kjer razvoj ni neposredno funkcija normalnega »laboratorijskega«, »kabinetnega« tehnično-znanstvenega napredka, ampak je v prvi vrsti rezultat podjetniške funkcije; za podjetnika je značilna gospodarska inovativna dejavnost. Se pravi, da tržnega oziroma kapitalističnega gospodarstva ni brez podjetništva – podjetnika.

Aplicirajoč takšno teorijo (a ta je blizu Marxovega pojmovanja kapitalističnega tržnega gospodarstva) na naše razmere bi dejali, da je porajanje »samoupravne« birokracije (etatistične in organizacijsko gospodarske)

⁵ Glej »Kapital«, 1. knjiga. – Ljubljana, CZ, 1961, str. 12, 10.

negativna posledica samoupravnega razvoja sistema kot (vse bolj) neblagovnega, ki zanikuje bodisi individualno ali pa kolektivno podjetništvo; ki torej zanikuje tržno tekmovanje (konkurenco), tržni zakon selekcije, nagrajevanje podjetniške funkcije itd.; v enem stavku, ki zanikuje učinkovito, razvito blagovno, ožje tržno obliko gospodarjenja na sploh. Namreč, če je v delovni asociaciji temeljni »input« (faktor) konkretno delo (delovna funkcija), je v blagovni asociaciji temeljni input tržno-podjetniška funkcija (tržno, podjetniško, finančno-poslovno delo(vanje)).⁶

Ta »samoupravna« birokratizacija in etatizacija produkcijskega procesa in oblik razvoja produktivnih sil je seveda morala na dani stopnji razvoja postopoma »omrtviti« ustvarjalno delovanje subjektivnih produktivnih sil ter tako zmanjševati učinkovitost narodnogospodarskega delovanja. Ali, po Kristansonu, v skladu s stopenjsko teorijo W. Rostowa, vzletni razvojni fazi (»take-off«) – kot prvi fazi industrializacije (še) ni mogla slediti druga faza (stopnja) razvoja, to je »samovzdrževana« ali (akumulacijsko inovativno tehnološko-znanstveno) »samonapajana« rast (»selfsustained growth«), ki naj bi bila tudi oprta na novo strategijo gospodarskega in družbenega razvoja. Nasprotno, z nadaljevanjem ekstenzivnega tipa proizvodnje in razvoja, z vse večjim zadolževanjem v tujini, z vse večjim uvozom tuje tehnologije itd. smo se tudi vse bolj naslanjali na zunanje in ne na lastne domače vire, kar je moralo krepiti protislovja v sistemu. Nekaj (svetovnih in domačih) šokov: nenadni skok cene nafte, podražitev dolarja, drastično povečanje obrestne mere, podražitev tuje tehnologije in podobno nas je moralo pripeljati tik pred vrata »zloma« oziroma pred dilemo: ali nadaljevati takšen razvoj in končati v »albanizaciji« družbe, ali pa sprejeti težke pogoje odplačevaja dolga, ostre razmere notranje stabilizacije, s tem pa torej tudi »stornirati« nekatere zamisli razvoja naše družbe. Vse kaže, da le še nismo globlje dojeli te zgodovinske dileme. Zato se tudi negativni procesi nadaljujejo. Večajo pa se hkrati tudi nasprotja in konflikti.⁷

Inflacija in boj z njo ● Z vidika takšnega razmišljanja je *prav gotovo boj z inflacijo* (proti inflacijskemu obnašanju) *sestavni del boja za razvoj nove* (zgodovinsko objektivno socializirane) *družbe*, ki bo sposobna na novih, zdravih gospodarskih temeljih tekmovati skupaj z drugimi družbami za svetovni tehnični, tehnološki, znanstveni, civilizacijski napredek,

⁶ S tega vidika moramo razumeti tudi spremembo naziva podjetje v organizacijo združenega dela (OZD).

⁷ Eden od vzrokov za nerazumevanje težavnosti našega položaja je tudi napačno razumevanje sodobnega sveta z ZDA, Japonsko, Zahodno Evropo, pa tudi SZ na čelu. Še vedno govorimo o kapitalizmu, o delavskem razredu itd., na drugi strani pa o realnem socializmu in podobno v starem, dogmatičnem jeziku. Dejansko pa se dandanes celo nacionalni, pa tudi že širši gospodarski prostori spreminjajo v tekmi za nadaljnji znanstveni, tehnični – tehnološki razvoj, v nove tipe sistemov gospodarjenja, tako da imamo npr., na Zahodu opravka s kombinacijo individualnopodjetniškega, korporacijskega, nacionalnega in transnacionalnega kapitalističnega sistema z močnim prodorom tehnološko-informatiziranega sistema (za katerega kapital ni več temeljna kategorija); da se tudi na Vzhodu soočamo s kombinacijo klasičnega birokratsko-etatističnega sistema ter prav tako tehnokratsko-informatiziranega sistema; da je zaradi tega bitka za socializacijo sveta v novih razmerah nekaj drugega kot je takšna bitka bila sredi 19. stoletja, da je v takšnih razmerah razvijanje nove poindustrijske družbe tudi alternativa marksistično vizionarsko zasnovani komunistični družbi.

ne pozabljajoč, da sta ekološko ravnotežje in socialni napredek enako pomembna dela tega boja.

S takšnega stališča je *inflacija* (kot bolezen družbe) še toliko usodnejša za nas, čeprav je ozko ekonomsko gledano tržno – cenovni pojav. Inflacija nam je namreč onesnažila že vse pore družbenega, družinskega in osebnega življenja. Bojim se reči, da prehaja v generacijsko navado in sprenevedanje.

Vprašanje je le, ali in *koliko smo sposobni dobojevati ta boj z njo*. Zato pa je najprej potrebna njena poglobljena, vsestransko analitična geneza. Mnenja sem namreč, da je njena vzročna analiza precej površna in površinska, pretežno blagovno-denarno fetiška, klasificirajoč inflacijo formalno v povpraševalno, stroškovno itd. To pa hkrati pomeni, da je političnoekonomska analiza pomanjkljiva.

Iz naše dosedanje razprave sledi, da je *inflacija* pri nas samo vzporedni produkt globljih, dolgoročnih, razvojnih in sistemsko ureditvenih protislovij, da moramo boj z njo razumeti kot sestavni del stabilizacijskega programa v širšem in celo nasprotnem pomenu – kot pospešeno destabilizacijo tistih institucij, ravnanj, ki so pripeljale do takšnega stanja pri nas – torej kot *problem naše celotne družbene prenove, kot spočetje nove, drugačne, dolgoročne razvojne strategije*.

Upal bi se trditi, da je primarni vzrok (ne razlog, ne pojavna oblika) za našo inflacijo *institucionalno – obnašalno sistemski*. To konkretnije pomeni, da smo, npr. sproščali (pa zopet zamrzovali) oblikovanje cen brez ustreznega spreminjanja gospodarskega sistema, ki je inflacijo porajal, da nismo razvili takšnega tržnega sistema, ki bi inflacijo brzdal predvsem z lastnimi institucijami. Kot ponavadi smo tudi ob poslednji liberalizaciji gospodarskega delovanja (seveda tudi pod pritiskom MDS) preprosto in naivno propagirali, da je uveljavljanje trga nadaljnje uveljavljanje samoupravljanja itd. in se predali navdušenju nad novo idejo, dokler nas stvarnost zopet ni postavila pred zid drugačne resničnosti. Pričelo se je zopet razpletanje »novih« idej, toda sedaj v nasprotni smeri: o morebitnem novem, močnejšem družbenem nadzoru cen ali celo o njihovi zamrznitvi itd.

Dokumentirajmo splošno ugotovitev na primeru *družbenolastninske* kategorije.⁸

Le-te po mojem mnenju še vedno nismo zadovoljivo operacionalizirali (je še vedno neke vrste ideološka institucija) v tem smislu, da bi postala vse bolj *ekonomska kategorija*, spodbujevalka (in omejevalka) za ekonomsko normalno obnašanje gospodarskih osebkov. Družbenolastninsko obnašanje je dopuščalo zadolževanje – znotraj in prek meja, ne da bi sprožilo večje, strožje gospodarske, politične, moralnostrokovne sankcije proti nosilec napačnih proizvodnih, investicijskih, izvozno-uvoznih itd.

⁸ Več o družbenolastninski zasnovi našega sistema glej v mojih razpravah: »Usavrševanje i operacionalizacija našeg privrednog sistema«. – Socijalizam, 1981, št. 4 in »Društveno svojinska koncepcija naše privrede in problem privredne stabilnosti i efikasnosti privredivanja«. – Zbornik Saveta akademije nauka i umetnosti SFRJ, Titograd, 1983.

odločitev, proti zgubašem; dopuščalo je kratkoročno in kratkovidno dohodkovno obnašanje kolektivov.

Družbenolastninsko zasnovan sistem dolgo ni dopuščal razvoja objektivnih blagovnih kategorij (recimo normalnih ekonomskih cen) kot kriterijev (parametrov) za učinkovito gospodarsko odločanje. Preobrazba družbene lastnine je utrjevala birokratizacijo upravljanja gospodarstva, hkrati pa segmentirala jugoslovanski gospodarski prostor in trg v razne regionalne trge, ki so se obnašali vse bolj avtarkično. Skratka, namesto da bi bila družbena lastnina koherentna – integracijska sila, je postala – bolj kot celo klasična privatna lastnina – dezintegracijska sila, ki je kosala celotno gospodarstvo na manjše in manjše gospodarske prostore oziroma organizacije. To je konec koncu ustrezalo interesom birokracije različnih ravni, ki je skušala obdržati združeno delo v območju svoje oblasti.⁹

To je seveda samo en primer, ki naj potrdi mojo izhodiščno trditev.

Na podlagi tako *sistemsko izkrivljenih parametrov* smo razvijali (*de*)*strukturo gospodarstva*, ki ni bila niti notranje niti zunanje skladna z razvojem produktivnih sil v svetu oziroma s svetovnim trgom. Njeno pretvarjanje v ozko ozdovsko, grupacijsko in DPZ-jevsko »gospodarstvo« je tako razdružilo jugoslovanski trg za proizvode in gospodarske vire (faktorje), Jugoslovansko gospodarstvo je bilo na začetku osemdesetih let brez enotnega, objektivnega vrednostnega sistema (ne tržnega in ne planskega), to je, racionalnih ekonomskih kategorij, ki bi jih najbolj potrebovali. Naravno je, da sta v takšnih razmerah morala *kraljevati subjektivizem in voluntarizem*, zdaj že pod plaščem objektivnih, splošnih ekonomskih zakonitosti.

Vsi družbeni segmenti so kot nosilci gospodarske ali splošne funkcije v takšnih razmerah živeli od anticipirane porabe, to je od anticipiranega (praviloma inflacijskega) dohodka, kar je rojevalo nov tip t. i. »*tekmovalne inflacije*« (ki naj bi bila značilna tudi za druge države).¹⁰

Vsak družbeni segment si – kolikor je le mogoče – skuša zagotoviti čim večji delež v narodnem dohodku vnaprej, računajoč, da drugi tega pravočasno ne bodo zmogli. To seveda potem povečuje povpraševanje v celoti, zida stroške itd. (potrebno se je zavedati, da gre danes pri nas, recimo, več kot 5% družbenega produkta za odplačevanje obresti in kratkoročnih posojil).

Vsem tem segmentom se seveda ni lahko posloviti od takšnega načina življenja. Zato njih ni najbolj strah pred inflacijo, ampak pred rezanjem njihovih »pridobljenih pravic«. Iz tega razloga se je kljub poskusom zvezne vlade, da jo zaustavi, inflacija celo povečala.

Inflacijska poplava se je tako nadalje razlivala in se še razliva čez vso Jugoslavijo; izvoziti pa je ne moremo. Kako jo potem spraviti v razumne meje ali celo odpraviti?

⁹ Glej mojo razpravo: »Poskus socioekonomske anatomije (in geneze) federalizma«. – Teorija in praksa, 1984. št. 12.

¹⁰ W. D. Slawson: »The New Inflation, the Collapse of Free Markets«. – Princeton, N. J., Princeton Univ. Press, 1981.

Seveda krivec za inflacijo ni samo nedograjen ali napačno oblikovan sistem, čeprav so drugi povzročitelji povezani prav z njim. Ti povzročitelji so še: 1. *povojne razvojne strukturalne slabosti* (hiter, ekstenziven razvoj industrije, (zlasti predelovalne), z velikimi ambicijami, večkrat avtarkičnimi, brez ustreznega razvoja vzporednih panog; pretirano kapitalno intenziven razvoj glede na veliko razpoložljivo delovno silo, zapostavljanje načrtnega razvoja t. i. posebnega izvoznega sektorja gospodarstva, zapravljanje akumulacije in njena nizka izraba, preambiciozno, večkrat napačno in neučinkovito investiranje, razvijanje »pretežke« družbene nadstavbe itd.), 2. *nezadostna učinkovitost gospodarjenja* – z razvijanjem negativnih delovnih navad, z nezadostnim nagibom k ustvarjalnosti; nizka izraba materialno-tehničnih zmogljivosti ter sklada tekočega dela, nezadovoljiva produktivnost in kakovost proizvodnje, nizka učinkovitost investiranja, izvoza itd., nezadostna stroškovna ekonomija in zanemarjanje pozitivnih poslovno-finančnih rezultatov itd., 3. *pomanjkljiva, večkrat napačna, zakasnela in neuskkljena razvojna ter delitvena gospodarska politika*, 4. *odsotnost stabilizacijskih politično-moralnih dejavnikov* za preseganje napačnega načina gospodarjenja in življenja.

Naravno je, da mnoge našteje in nenaštete slabosti niso samo vzrok za inflacijo, marveč tudi za splošno gospodarsko in družbeno nestabilnost, za velik zunanji dolg, za stagnacijo v razvoju produktivnih sil, o čemer sem pa že govoril.

Vse to je, 1., *omogočilo* oblikovanje preseženega in dohodkovno nepokritega agregatnega povpraševanja (porabe) nad produkcijskimi možnostmi oziroma ponudbo, 2., nezadostno spodbujalo produkcijo za trg, ustrezno kvaliteto in stroškovno ekonomičnost, 3., vse to je *moralo pritiskati* na povečanje uvoza in uvoznih cen, na zunanje zadolževanje, ne da bi s tem spodbudili učinkovito izvozno propulzijo.

Naša ekonomska teorija ter kriza, ože inflacija ● Ne glede na to, da so mnogi, ne vsi, ekonomisti že zgodaj opozarjali na nekatere negativne procese – tendence v našem gospodarstvu, je vendar dejstvo (samokritično rečeno), da *ekonomska teorija še danes ni enotna* niti glede analize vzrokov za nastalo težko stanje niti glede ocene samega stanja, še manj glede izhoda iz tega stanja. Čeprav sem v razpravi »Nestabilnost u (političko) ekonomskoj teoriji kao »prilog« privrednoj nestabilnosti«¹¹ naštel kar osem smeri v naši ekonomski teoriji oziroma v politični ekonomiji, so za sedanje razpravljanje relevantne *tri smeri v ekonomski teoriji*: *prva smer* sestoji iz zagovornikov t. i. samoupravno dogovorjene ekonomske teorije in iz tistih ekonomistov, ki so blizu uradni gospodarski politiki, in ki meni, da je za sedanje negativno stanje krivo premajhno angažiranje za uresničevanje ustavno zasnovanega in normiranega sistema; *druga teoretična smer* je nekako sredinska in sestoji iz zagovornikov t. i. plansko tržne ali tržno planske ekonomije (njeno poglavitno geslo je: potrebno je

¹¹ Zbornik radova, IX-X. Banja Luka, Ekonomska fakulteta, 1984.

krepi tako trg kot plan); *tretja teoretična smer* sestoji iz zagovornikov razvite, prosto tržne ekonomije (z normalno, zlasti distribucijsko ravnalno vlogo države, kot je ta razvita na Zahodu).

Jasno je, da so te tri teoretične smeri dokaj posplošene in poenostavljene in da se ekonomisti nadalje razlikujejo po posameznih kategorijah in vprašanjih. Sam osebno »spadam« med realistične, kritične socialistične ekonomiste. Poglavitna socialistična načela so mi standardi za kritičen odnos do stvarnosti, ki pa jo »dovoljujem« ali celo zagovarjam (v interesu uspešnega gospodarjenja), čeprav se ta kaže celo kot »manj socialistična«, kolikor in dokler govorijo v njen prid objektivne zgodovinske razmere in večinske preference delovnih ljudi. V tem pomenu sem danes pri nas za zgodovinsko nujno in upravičeno utrjevanje blagovnega načina gospodarjenja kot bazične oblike gospodarstva, toda ne kot prostotržne (prosto-konkurenčne) variante, ki je ali naivna učbeniška varianta gospodarstva ali pa prikrita zagovornica laissez faire sistema – ki naj bi bila tudi zgodovinsko objektivno socializirana (toda ne na škodo svoje učinkovitosti) in znanstveno upravljana (v pomenu usklajevana, usmerjana) blagovna ekonomija.¹²

(Nadaljevanje v naslednji številki.)

¹² Vsakemu ekonomistu je znano, da je popolnoma tržno (konkurenčno) gospodarstvo le izhodiščni, učbeniški model, da mu je bilo po »duhu« najbliže gospodarstvo 19. stoletja; da danes govorimo v ekonomski teoriji o nepopolnostih trga (»market imperfections«), da govorimo o celi vrsti pomanjkljivosti trga (»market failures«), kar vse onemogoča izpolnitev vseh pogojev za doseganje Paretovega optima blaginje, pa moramo zaradi tega odstopiti od tega optima in poiskati t. i. »drugo najboljše« stanje. Tudi sami zagovorniki tržnega gospodarstva, kot je npr. ameriški ekonomist P. Samuelson, govorijo o »mešano urejenem gospodarstvu« kot značilnosti gospodarstva današnje zahodne družbe.

ALEŠ ERJAVEC

Rušeče se novogradnje?

Poslana vprašanja odpirajo mnoge probleme in seveda puščajo ob strani mnoge druge. Med temi bi navedel le probleme določevanja specifičnosti slovenske ali jugoslovanske kulture glede na druge pretekle ali sodobne modele kulture in njenega razmerja do politike. Pri tem zadnjem bi opozoril na instruktiven članek M. Kerševana v eni od lanskoletnih števil *Sodobnosti*, ki je z aplikacijo Bourdieujeve teorije skiciral razmerje med politiko in kulturo. Mislim, da bi to morala biti tista smer, v kateri naj bi predvsem potekala razprava, kot jo nakazuje vaše pismo in jo odpirajo vprašanja, ki so v njem postavljena.

Če pa se omejujem predvsem na zastavljena vprašanja in ostajam znotraj meja, ki jih zastavljajo obravnavani problematiki, se mi zdita zanimivi in ta trenutek posebej aktualni drugo in tretje.

Ad 2. Danes vsi mnogo govorino o svobodi in zdi se, da se uveljavlja ponovno predstava o svobodi, ki je več ne omejuje svoboda in avtonomnost drugega individua, kaj šele da bi bila to svoboda kot spoznanje nujnosti ali svoboda kot zavestna izbira usmerjenosti k zgodovinskemu cilju – razreda, naroda ali obeh. Ne, ponovno uporabljamo svobodo v tradicionalnem liberalnem, »meščanskem« pomenu besede in ta uporaba se ne omejuje le na kakšne »desničarje«, marveč postaja sestavni del izrazja in mišljenja pretežne večine družbe. V tem pogledu se tovrstne dileme v Sloveniji ali Jugoslaviji ne razlikujejo bistveno od dilem in teoretskih ali ideoloških stisk drugih dežel ali grupacij, ki tako ali drugače izhajajo iz marksizma in gradijo svoj socializem. Tudi s tem se ponovno izkazuje, da smo mnogo bolj odvisni od svetovnih dogajanj, kot smo mnogokrat pripravljeni videti ali priznati; smo del svetovnega razvoja socializma in del svetovne ekonomske totalitete.

Umetnost, vsaj besedna, praviloma vedno nasprotuje obstoječemu; če je to obstoječe v krizi, je nasprotovanje umetnosti in kulture do njega toliko večje. Zato je – in vsa zgodovina to dokazuje – nesmiselno iskati afirmativno umetnost v kriznih ali konfliktnih obdobjih pa tudi umetnost, ki bi se omejevala le na svoje strogo umetniško področje in območje. Navsezadnje je takšno stališče tudi nemarksistično: kako pričakovati od enega področja človeške realnosti in družbene prakse, da bo živelo

osamosvojeno in ločeno življenje, brez vpliva ter brez substancialne zveze do preostale družbe in brez vplivanja s strani te družbe?

Vendar pa menim, da navkljub drugačni prvi sliki problem ni toliko na strani kulture – ta živi zaradi specifičnosti družbene ureditve ter nacionalnega prostora in zgodovine istočasno privilegirano ter deprivilegirano življenje – kot na strani »politične sfere«, ki danes zaradi razvejanosti in disperznosti našega sistema obsega vrsto institucij, organizacij, skupnosti itd., ki se vse čutijo dolžne in poklicane razsojati o vsem. Tudi zaradi tega ni jasno zastavljenih meril, orientacij in osnov za polilog. Tudi je iluzorno pričakovati, da bomo *realne razlike* v stališčih in *interesih* reševali na ravni enostavnega razgovarjanja in oblikovanja misli. Zato se današnje razprave gibljejo na način in na ravni, ki bi ju morali – nekatere doseči in druge preseči – že davno tega.

Istočasno se ob tem načinu pojavljajo veliko večji problemi na ravni vsebine in tendenc teh razprav. Prvo, kar pade tu v oči, je regresija na pretekle in zastarele sheme ter obrazce: govorjenje o tem »kako ne smemo pustiti«, »dopustiti«, »ne bomo gledali« in »prenašali«, »širša javnost« se včasih javlja kot dejanski širši interes, včasih pa kot enostavno maskiranje osebnih ali ozkih interesov za interesi širše javnosti, ki ji danes SZDL predstavlja premajhen skupni imenoalec in to tako glede na potrebe kot glede na zmožnosti. In seveda vemo, vsaj od Marxa dalje, da je za vsako ideologijo značilno ravno to, da svoje partikularne interese prikazuje kot splošne. Ob tem se tudi negira razvoj in napredek socialistične demokracije ali tudi – v ZK – demokratičnega centralizma, ki se je danes marsikje izrodil v to, da služi blokiranju vsakršne diskusije, predvsem pa akcije. In tudi zato seveda ni nenavadno, da vedno bolj pridobiva domovinsko pravico tisto drugo, tj. meščansko razumevanje in pojmovanje demokracije in svobode – kot nasprotje govorjenju s »pozicij oblasti«. To pa seveda najbolj škodi ravno politični »oblasti«, saj ji upravičeno zbija ugled ter jo postavlja v vlogo očitnega centra odtujene moči itd.

Če ilustriramo to na popularnem primeru: nekatere revije, npr. *Nova revija* ali *Mladina*, sta odprli kup problemov in vprašanj; kolikor vem, doslej skoraj nikoli nista bili zato deležni širše družbene ali politične pohvale, čeprav drži, da sta ob vsemu senzacionalizmu (to velja zlasti za *Mladino*) prispevali k temu, da se o marsičem pogovarjamo, da marsikaj, kar je resnično, vemo in predvsem, da smo se pričeli o tem pogovarjati in govoriti. Čemu ta strah pred odkrito, ostro, četudi napadalno besedo? Čemu ta strah pred razpravo, ki nam lahko bistveno pomaga pri reševanju sedanjih problemov in ne le pri njihovem reševanju, marveč sploh pri njihovem evidentiranju, zastavljanju? Zakaj je pripravljenost na dialog predvsem načelna, zakaj je kritika možna predvsem na načelni ravni, ali pa je predvsem takšna zaželjena? Zakaj se zahteva le »konstruktivno« kritiko, kot pa vemo, da je vsaka konstruktivna kritika možna predvsem na osnovi destruktivne? Zdi se mi, da pri nas enostavno nismo razvili mehanizma, ki bi na praktični, vsakdanji ravni omogočal in spodbujal

takšno stalno samopreverjanje. Najbrž je potrebno kritizirati politično prakso in njene nosilce, ki prepuščajo kulturi v širokem pomenu besede – npr. omenjenima revijama – iniciativo pri zastavljanju in odpiranju širših družbenih vprašanj ter pri razpiranju prostora za razprave.

Menim torej, da sta omenjeni reviji (na bolj ali manj uspešen, na bolj ali manj sprejemljiv, na bolj ali manj »radikalen«, »napreden« ali »reakcionaren« način) bistveno prispevali k odpiranju »javnega demokratičnega dialoga pri nas«, kot piše v vašem pismu. Vsako odpiranje pa je težavno in naporno za njegove odpiralce; nihče ne vidi rad problemov tam, kjer jih sam ni našel ali pa jih raje ne bi videl. Lahko bi tudi nekoliko defetistično – a tudi optimistično – rekli: navsezadnje smo vsi ljudje.

Ad 3. Komplementarno vprašanje lahko naslovimo tudi na kulturo; zelo jasno je zastavljeno v vašem 3. vprašanju: »V kolikšni meri je kulturno delovanje že samo po sebi politično delovanje?« Najbrž je problem ravno tu. Kako se ukvarjati s kulturo v slovenskem prostoru in se istočasno ne ukvarjati ali vsaj ne vplivati na politiko, in to vsakršno: kulturno, vzgojno, ekonomsko in »čisto« politiko? Kako se temu izogniti na ravni delovne organizacije, založbe, uredništva, različnih skupnosti itd. itd.? Jasno, vsako dejanje in predvsem delovanje že ustvarja istočasno določeno politiko. A drugje, npr. na Zahodu, so področja družbenega delovanja bolj ločena in je s tem njihov medsebojni *vpliv neprimerno manjši kot pri nas*. Ravno v nerazvitih družbah in v socialističnih deželah igra kultura tudi *neposredno* politično vlogo (posredno igra povsod). In sedaj: zakaj je torej morala ravno kultura odpirati vprašanja politične narave in seveda tudi, zakaj je bila cela generacija jugoslovankih političnih voditeljev tudi kulturnikov ali umetnikov? Nedvomno zato, ker je projekt socializma tudi kulturni projekt. Zveza med obema področjema je takorekoč očitno neizogibljiva in to je očitno ponovno danes, v času neizogibnega globalnega preoblikovanja naše družbe.

Gre pa še za nekaj drugega. V področje kulture sodi pri nas marsikaj, kar sodi npr. v časnikarstvo, v sfero javnih političnih razprav itd. Pri nas pa se večino kritik obstoječega razume in uvršča predvsem v »kulturo«. Nedvomno zaradi tesne povezanosti nacionalnega (na ravni zavesti) in nacionalno-ekonomskega in to pogosto na račun razrednega.

Zdi se, kot da bi kultura zaradi svojega delno eksteritorialnega položaja (»to je umetnost in potrebno« – ali pa tudi, »lahko jo« – »jo je obravnavati drugače«) postala tisti poligon, na katerem je dovoljeno več kot v informativnem političnem tisku. Po načelu, ki močno spominja na selitev kapitala v kapitalizmu, se pri nas družbena kritika seli na tista področja, kjer se lahko artikulira, čeprav se pri tem pogosto modificira in privzame drugačno obliko. Kako drugače razumeti marsikaj, kar je bilo objavljeno v »beli knjigi« na Hrvaškem in kako razumeti sovraštvo, nacionalizme in agresivnost, da ne rečem primitivizem in obscenost, ki jih čutimo iz teh, četudi fragmentarnih in iztrganih verzov, izjav in pogledov? Takšne in podobne poskuse zbrati sovražno ali nesprejemljivo v kulturi,

lahko razumemo tudi kot poskuse oblikovati neko politično ali partijsko »linijo« v kulturi, kar pa je isti trenutek že deležno kritike tako iz kulturnih in umetniških kot tudi političnih vrst. Navsezadnje zato, ker se ti poskusi ali dejanja pogosto javljajo v obliki anatema in na načine, ki ne upoštevajo minimalne kulturnosti in politične ali človeške poštenosti.

Tako se znajdemo pred dilemo, ki je po mojem mnenju ključnega pomena za ustrezen in produktiven odnos politike in kulture: *kako lahko politična sfera*, če operativno pristajamo na to »sektorsko« delitev, *karkoli reče o kulturi*, ne da bi se to takoj razlagalo ali spremenilo v politični pritisk? Ali: kako biti, s stališča politike, »konstruktivno kritičen« do kulture, in v njej? Nenadoma vidimo, če vprašanje zastavimo tako, da se tudi politika znajde v položaju, ko letijo nanjo istovrstni občutki s strani kulture kot so tisti, ki jih ona sama usmerja na kulturo in vanjo. Če se ozremo na odnos kulture in politike na ta način, vidimo, da sta obe postavljeni v pat pozicijo, ki vsako sili, da se verjetno celo navkljub zavestnim opredelitvam in subjektivni željam, mora ukvarjati z drugo.

S tem pa se zastavlja še drugo, resnično bistveno vprašanje in predvsem problem, ki ga kaže tudi nekoliko ironično in »destruktivno« ali »alternativno-disidentsko« zapisan naslov tega prispevka: kako ohraniti pozitivno v doseženem? Bojim se namreč, da se danes regenerirajo stare in preživete predstave in razmerja med družbenimi področji in stari ter preživeli pogledi na razmerja med politiko in kulturo, na razmerja z noraj ene in druge ter s tem na naš odnos do samoupravljanja in našega socialističnega razvoja. Če so nam prihodnje poti, ki bi jih morali ubrati v gospodarstvu, vsaj do neke mere jasne – navsezadnje obstaja v tem pogledu dovolj vzornikov v razvitem svetu – ni takšne jasnosti niti glede *načina* kako to doseči, kaj šele kako to doseči v skladu z našimi osnovnimi političnimi in družbenimi usmeritvami, ne pa, kot se to že skoraj dogaja, na preizkušene monetaristične ali centralistične načine. Da je temu tako, kaže dejstvo, da se danes skoraj nihče več ne spomni, da ekonomija ni cilj, ampak sredstvo. Če nočemo pristati v tem, da se bodo jugoslovanski teoretsko zastavljeni odnosi izkazali za rušeče se novogradnje, je skrajni čas, da pričnemo intenzivno strokovno, predvsem pa odkriteje, kritično in bolj odprto iskati nove poti, ne pa da se zanašamo na takšne ali drugačne (ne le lastne, kot se komu morda zdi) pretekle rešitve, ki danes niso več nikakršne rešitve. Ravno tu vidim pomembno vlogo kulture: umetnost in kultura sploh začuda prej kot politika jasno in na glas povesta, da sta začutili realne probleme; ne le zato, ker bi jih »živeli«, marveč predvsem zato, ker se skozi njih izražajo in kažejo. Ne identificirata in ne razrešita jih, jih pa izrazita kot simptome. Seveda vemo, da mora nasprotno od umetnikov vsak politik in vsaka politična akcija upoštevati »razmerja sil«, različne »strukture« itd. itd., a danes takšno opravičevanje pač ne zadošča več.

Lahko rečemo, da so to marginalni problemi in da večji tok kulturne ustvarjalnosti in dejavnosti še vedno teče svojo ustaljeno pot, daleč stran

od teh nevalginih ali skrajnostnih situacij in konfliktnih točk ali stičišč. To je sicer res, je pa res tudi, da se družbene krize ali napetosti javljajo pač ravno v obliki takšnih konfliktov in protislovij in jih zato ne moremo odpraviti ravno kot »atipične« primere, so namreč predvsem, »zaostreni« in s tem prav do skrajnosti »tipični« primeri.

Če povzamem: da se danes nehote vračamo v pretekle sheme mišljenja, ki se kažejo tudi v preživelih, a sedaj očitno ponovno *realno obstoječi* delitvi na politiko (ki se pogosto omejuje le na nosilca »oblasti«) ter kulturo (ki se dostikrat izraža za nosilca nacionalne ali osebne eksistencialne avtentičnosti); da je sedanje pogostno konfliktno razmerje med obema odraz in sestavni del istega družbenega konfliktnega položaja, ki na žalost te konflikte rešuje bolj s preteklimi ali polpreteklimi metodami in načini ter *te konflikte tudi misli* s pomočjo preteklih ali polpreteklih konceptov in miselnih shem, namesto da bi iskal nove, četudi seveda tudi kritiki neprimerno bolj podvržene načine. Zaradi tega mnoge naše novejšje družbene pridobitve – kot so samoupravljanje ter samosvoja in načelno odprta pot socialističnega razvoja – dajejo *videz* fasad, za katerimi ne stoji prava vsebina. Da ta *videz* ne bi postal samo bistvo odnosov, se pravi *vsebina*, je nujno, da iščemo in najdemo nove rešitve; eden od predpogojev teh pa je odkrita strokovna, zavestna in odgovorna kritika obstoječega. V tej na žalost še vedno bolj prednjači kultura kot pa politika, tudi če pri tej oceni upošteva številne »objektivne« vzroke za takšno njeno vedenje.

FRANCE FORSTNERIČ

Predvsem o kulturi in politiki

1. Pomen demokratične misli v slovenski literaturi za zgodovino in konstituiranje slovenskega naroda, kar ugotavljate uvodno, je seveda že obče znan in priznan. Zakaj običajno navajamo predvsem pomen *literature*, ne pa *kulture* v širšem pomenu, je tudi razumljivo, ni pa več – pri današnji razvitosti znanosti in znanstvenih panog na Slovenskem – opravičljivo, če govorimo samo o literaturi, še posebej ne, če mislimo samo na »najboljša dela pripovedništva in poezije«, kot pravite, ne pa, recimo, tudi na prve zametke in začetke kulturne kritike (nemška ocena – avtor verjetno Zois – Linhartove Županove Micke v Laibacher Zeitung, 1789), na nastanek časopisja (Vodnik), na pojav prve, sicer maloštevilne *literarne javnosti* (Zoisov krog), ki po teoriji in zgodovini javnega mnenja utre (najbrž tudi pri nas) pot oblikovanju politične javnosti, na prve zametke stvarne literature in gospodarske misli (Bleiweis), na začetke slovenske znanosti (Čop, Kopitar) in ne nazadnje tudi na pojav politične misli

(Prešernov krog in geslo o Zedinjeni Sloveniji v letu 1848). Najprej in najbolj (za duhovni razvoj odločilno) smo Slovenci zares imeli literaturo, toda procesi prehajanja literarne ali kulturne javnosti v politično javnost, kar je znamenje emancipacije meščanstva, so pomembni tudi za tole naše razmišljanje o razmerju ekonomija-politika-kultura, ki ga v prvi točki ponujate v obravnavo.

V zgodovino se pri tem vračamo predvsem zato, ker se želimo vpraševati iz preteklosti in sedanjosti o mogočih modelih trinoma ekonomija-politika-kultura zdaj in tukaj. Pojav meščanstva na zgodovinskem prizorišču je prinesel tudi javnost in tržnost (ekonomijo) kulture (v ožjem pomenu: kot kulturno-umetniških stvaritev, dobrin). V fevdalne gradove ali samostane zaprta kultura ni potrebovala ne javnosti, ne javne kritike ne širših, javnih publik. Brž ko pa se je začela kultura (umetnost) kazati (meščanski) javnosti in publikam, je potrebovala kritiko kot razločevalko vrednot in nevrednot, kar pa je hkrati pomenilo tudi *vrednosti*. Kulturo »kupujoča« meščanska javnost je hkrati predstavljala tudi *kulturne publike* (motivirane, zainteresirane, kritične, saj za »dober denar hočejo dobro blago«). Tu sta bila kupec in sprejemalec kulture torej še – seveda v okviru sistema meščanske kulture – istovetna, kot sta bolj ali manj istovetna tudi danes pri nas, kadar gre za »prodajljivo« kulturo (npr. narodnozabavno glasbo, razvedrilno kulturo, množično čtivo – revije, stripe, lahke romane, itd., ali za razvedrilo na avdio in video nosilcih, ploščah, kasetah, in, zanimivo, med prodajljivo kulturo se uspešno uvršča tudi mlada subkultura – rock, punk itd.). Prave odtujevalne težave (v družbenoekonomskem, razrednem, če hočete, in tudi v kulturno-receptivnem pomenu) pa se začnejo, oziroma so danes pri nas pri tako imenovani »resni« kulturi/umetnosti, ki si pripisuje in ji to priznamo, človečnostne osveščevalne, identitetne, celo duhovno osvobojevalne funkcije in lastnosti. Tu pa je istovetnost med »plačniki« in »publikami« že zdavnaj izgubljena in izgubljena je seveda tudi nekdanja (po)sredniška vloga javne kulturne kritike kot od publik pooblaščenih presojevalke kulturnoumetniških stvaritev, vrednot in vrednosti.

Ekonomski problem naše današnje, socialistične samoupravne in sisovske kulture/umetnosti in njene družbene organiziranosti je torej po mojem takle: družbeni cilji, norme in vrednote, izraženi v ustavi, zakonu o združenem delu in drugih aktih, svobodna menjava dela in celotna družbena organiziranost kulture računajo idealistično in utopično z enovitim, motiviranim, zainteresiranim, svojih dolgoročnih in daljnosežnih interesov se zavedajočim množičnim »uporabnikom«, ki naj bi bil obenem enakovreden subjekt v kulturnem komunikacijskem procesu in kulturni interakciji (kulturnoumetniško delo-avtor-medij ali posrednik-sprejemalec). V resnici pa vemo, da je (zaradi zgodovinske delitve dela, različnega gmotnega in statusnega položaja v družbi in delovnem procesu, zaradi različne izobrazbe, različne kulturnoumetniške senzibilnosti, zmožnosti umetniške recepcije in zato skrajno različnih »kulturnih« interesov in

potreb) naš kulturni uporabnik sicer teoretično množičen, tako rekoč globalen, vendar le dozdevno, le na papirju, le v imaginarnem praznem prostoru med normativnostjo in stvarnostjo. Naš uporabnik v veliki večini ni obenem tudi kulturna publika (kot je bil meščanski kulturo kupujoči »uporabnik«) in ta razkol med publikami in fiktivnimi uporabniki kazi in celo onemogoča samoupravno interesno dogovarjanje, delegatski sistem v kulturi in alienira družbenoekonomski položaj tako kulturnega delavca kot delavca-ustvarjalca presežnega dela, ki naj bi odločal o usodi družbene reprodukcije. To je odtujenost obeh in obenem družbenoekonomska odtujenost v globalni družbi, tudi odtujenost kulture.

Kako se dolgoročno rešiti iz tega? Se vrniti nazaj k meščanskemu kulturnemu tržišču? Ali h kulturi (kar je nasprotni pol), ki je državna birokratska reprezentančna kultura realnega socializma? Izoblikovati, ker se sisovstvo, tako, kot je zdaj, v glavnem ne obnese, neki novi, četrti model samoupravne kulture ali kulture v samoupravnem socializmu? Naj bo ta novi model eklektična, mehanska zmes prvega, drugega in tretjega modela? V naši družbeni praksi danes dejansko je zmes, saj moramo priznati, da poznamo oz. imamo obenem prvine tržne, državno reprezentančne in sisovske kulture v obliki svobodne (?) in delno neposredne menjave dela. Mogoče je tudi to, vendar je treba stvari imenovati s pravim imenom. Vsekakor bo manj odtujenosti in manj razkola med normami in resničnostjo, če bomo natanko, javno, v dogovorih (z normativi, standardi in »pravili igre«) opredelili področje kulturnega trga, reprezentančne kulture funkcije in dovolj razločno nakazali prostor neposredne svobodne menjave dela. Svobodna menjava dela, ki ni neposredna, je vsaj za zdaj kazala oblike, in taka se po pravici zdi tudi tistim, ki naj bi zanjo samoupravno dvigali roke, državnega davka. Tudi slednji je mogoč,¹ navsezadnje še nismo dežela brez davkov, vendar naj se bobu reče bob in ne potica. V dolgoročni perspektivi, ampak ta je res precej daljnosežna, vidim možnosti za čim več neposredne svobodne menjave dela kot prevladujočega družbenoekonomskega odnosa med svobodnimi združenimi proizvajalci in za čim manj klasičnega kulturnega trga in fiskalnega odtujevanja sredstev za družbeno reprodukcijo v tem, da postopno in stopnjevano, z izrazito kvalitetno kulturno politiko (v najširšem smislu kot ustvarjanje organizacijskih, gmotnih, kadrovskih, tudi idejnih pogojev in razmer za kulturo, kulturno življenje, udeležbo in odločanje) poskušamo polagoma vnovič vzpostavljati istovetnost med kulturnimi uporabniki kot kulturnimi plačniki (in ustvarjalci preseženega dela, ki pa jih ne pojmem samo kot proizvajalce v smislu fizičnega dela) pa med kulturnimi publikami. Pri tem si kot nosilke in ustvarjalke kulturne politike seveda ne predstavljam samo skupščine, vlade in kulturnih skupnosti (ki itak že ustavno imajo vloge skupščinskih zborov), marveč tudi kulturne in družbenopolitične ustanove, skupnosti in organizacije, še posebej pa poklicne in ljubiteljske

¹ V OZD-ih pravijo, kaj nam s temi formalnimi razpravami »o temeljih planov« družbenih dejavnosti kradete čas, saj je to itak davek...

kulturne delavce (»izvajalce«). Večanje relevantnih, kritičnih, motiviranih, poznavalskih *kulturnih publik* med vsemi sloji in skupinami prebivalstva bi po mojem bolj funkcionaliziralo tudi delegatski sistem v kulturi in bi v veliki meri preprečevalo »izvajalcem« ribariti v kalnem in voziti »šajtravi« slalom med kulturnim trgom, subvencionizmom in neposredno svobodno menjavo dela, »uporabnikom« pa bi omogočalo bolj realno in kompetentno odločanje.

Morebitnim in verjetnim očitkom, da je moje razmišljanje elitistično, ugovarjam, da je predvsem realistično, ker se zaveda zahtevnosti in mnogolikih ravni današnjega kulturnega ustvarjanja, kulturnih stvaritev in dobrin, obenem pa sila raznolikih kulturnih potreb, interesov in sprejemalnih zmožnosti. Ni pa upravičena tudi skrajna črnoglednost glede publik in neposredne menjave dela oziroma kulturnega tržišča pri nas, kajti poleg mladinske subkulture, zlasti glasbene, ki se tako rekoč v celoti »sama vzdržuje« (pa za njen boljši del vsekakor ne moremo reči, da je kič, ki poneumlja), poznam še neki empirični primer, ko si je resna kulturna produkcija bila sposobna vsaj skromno zagotoviti enostavno reprodukcijo? Slovensko mladinsko gledališče iz Ljubljane je v Mariboru odigralo že dva niza predstav za mešano publiko (starejši in mladina) in si storitev mimo vsakršne subvencije samo plačalo (beri: pokrilo stroške) zgolj z vstopnino. Hkrati z mešanimi načini financiranja kulture imamo pri nas – še ena huda odtujitev – kulturne ustanove (delovne organizacije) pravzaprav take kot povesod po svetu (v meščanstvu in realsocializmu), zato družbeno-ekonomska dezalienacija kulture zahteva najbrž tudi preobrazbo kulturnih ustanov iz togih, zaprtih, homeostatičnih institucij v gibkejše sisteme, verjetno *kulturne centre*, ki bi združevali kulturno produkcijo, distribucijo, kulturno vzgojo, pospeševanje, inštruktažo, interesno združevanje ljudi za določeno kulturno panogo – skratka, kulturne institucije, ki bi bile nekakšne matične ustanove za svoje kulturnoumetniško področje. Toda to o preobrazbi kulturnih institucij, ki se bo do leta 2000 vsekakor morala zgoditi, je že nova tema.

2. Pravite, da so o svobodi kulturnega ustvarjanja pri nas zelo različne ocene, gibljejo se od zelo optimističnih do hudo črnogledih. Razumljivo, gre za to, *kdo* ocenjuje, s kakšnega lastnega družbenega statusa in položaja, nazorov, motivov, namenov, ciljev, vrednot, *interesov* itd., *kdo* presoja; celo to ni brez pomena, kakšna je njegova osebna struktura (navsezadnje je znano, da smo ljudje nagnjeni ali bolj k pesimizmu ali optimizmu; našemu pokojnemu rojaku dr. Antonu Slodnjaku so nekoč očitali »nemarksistično« »neznanstvenost«, ko je vnesel v analizo naše literature tudi slovenske pokrajinske karakteriološke značilnosti; sam temu dejavniku s Slodnjakom vred pripisujem kot dokajšnji »antropološki determinist«, kakor me je prepoznal v svojem dolgem spisu o moji poeziji Marijan Kramberger, zares velik pomen – navsezadnje bi se celo empirično, ne samo na osnovi literature, ampak, recimo, tudi siceršnjih javnih

nastopov in stališč Štajercev dalo ugotoviti, da smo precej »zemeljski«, »življenjski«, manj abstraktni in velikokrat v primerjavi z npr. ljubljanskimi umniki precej bolj optimistični; hudobni šaljivec bi morebiti zajedljivo dodal, da je optimist navadno tepec). Sam sem pri tej oceni – in tudi glede našega kulturnega in narodnega razvoja – bolj »sredinski«. Ne verjamem, recimo, da nas bo Slovence že kar jutri pobralo, vem pa obenem, da nam zdaj (Sloveniji in Jugoslaviji) tako trda prede, kot nam ni še nikdar od vojne sem. Precej pa verjamem tudi v obnovitveno, samoregulirajočo se sposobnost živih sistemov, kot sta tudi narod, družba. Mislim, da se bomo za prihodnost tako ali drugače izvlekli, kot smo se že tolikokrat, vendar pa se bo moralo v naši politiki, gospodarstvu oziroma sploh v sistemu marsikaj korenito spremeniti.

Kaj vse, tu ne bo prostora razglabljati, zato je le o svobodi kulturnega ustvarjanja (in tudi kulturnega življenja). Ali imamo veliko ali malo kulturne svobode? Imamo je ta trenutek sorazmerno več, kot je je bilo, o tem priča razcvet političnega gledališča, izid knjig, ki leta niso mogle iziti, pluralistična publicistika, nefavoriziranje ene ali druge estetsko umetniške šole itd. Govorim seveda o razmerah na Slovenskem. Hkrati pa vidim, da je boj za samoupravni pluralizem ta trenutek izjemno žilav, protisloven, včasih se zdi že naravnost shizofreničen. Velik del revolucijske generacije, bodisi še aktivne v forumih ali že upokojene, se ne more sprijazniti, da se delno postarajo in zato preobražajo in spreminjajo tudi vrednote in vrednostni sistemi in da torej nekaj, kar je bilo neprizivno *sveto* in nedotakljivo določeni generaciji in določenemu času, rodu 20, 30 ali 40 let pozneje ni več tako neproblematično, pa vendar zato ni mogoče kar celih mlajših generacij imeti za kontrarevolucionarje, reakcijo in rovarje proti temeljem družbenega sistema. Da se moralno etične norme in družbene vrednote v času spreminjajo pod vplivom novih družbenoekonomskih odnosov in sploh močnih sprememb v družbeni bazi in vrhnji stavbi – to je vendar marksistično, dialektično spoznanje. Poleg tega imam trden občutek, da imajo mnogi iz revolucijske generacije in mnogi naši politični ljudje sploh *kompleks kulture*, da pomen kulture in ideologije, še posebej pa politične propagande pri nas precenjujejo in preveličujejo, kar je sicer značilnost stalinizmov. Odtod tolikšna, nerazumljiva občutljivost za kulturo v naši politiki, ki pa sicer – na žalost – ni v nikakršnem pametnem sorazmerju z resnično družbeno močjo in vplivom kulture. Odtod najbrž nenehni gromozansko dolgi politični govori, sestanki in proslave in počastitve vsak dan, čeprav bi mogla objektivna raziskava po moje ta trenutek dokazati neverjetno redundantnost (komunikacijsko-informacijsko neučinkovitost, pomensko, sporočilno izpraznjenost, mrtvi tek) vseh teh ideoloških, besednih, propagandnih veletokov. To je, preprosto, neznanstveno in nemarksistično verjeti, da bomo z nenehnim izbrizgavanjem ogromne količine besed v javnosti kaj bistvenega spremenili, ohranili, utrdili. Namesto utrjevanja vrednot dosegaajo te nenehne ideološke besedne masaže nasprotni učinek, splošno naglušnost, hujše, razvodene-

vajo resnične vrednote in veličino stvari. Naravnost obsedeno varuje in utrjuje ta družba vrednote. Celo sicer pluralistično demokratično sprejeta pisateljska tribuna, ki naj bi bila nekaj samoumevnega, saj pluralizem menda ni monolitno ponavljanje enega in istega skupnega, je vzbujala v odzivih politike nekakšen obrambni, opravičujoč priokus, se pravi, da se pluralizma in demokracije še zelo začetniško učimo.

Tako ni čudno, da se počuti kulturno ustvarjanje pri nas danes glede svobode še vedno zelo negotovo, saj se paralelogrami sil, ki »dozirajo« vsakokratno mero kulturne svobode, lahko od primera do primera in od kraja do kraja presoje zelo spreminjajo. Niti na pravno, se reče, ustavno gotovost se ne moreš zanesti, ker naš pravni sistem ta trenutek očitno še omahuje med načelom »razrednosti« in »revolucionarnosti« sodstva, pa med klasično demokratično formulo o trojnosti in avtonomnosti sodne, predstavniške in izvršilne oblasti. Naša politika še vedno rada zoperstavlja »formalno meščansko demokracijo in svobodo« in »realno« (od tega pride menda tudi pojem »realnega socializma«?) svobodo, izhajajočo iz družbenoekonomskega položaja delavca in delovnih množic, kot da ne bi bili najboljši duhovi na začetku proletarske revolucije in že dolgo pred njo prepričano zagotavljali, da se klasičnih demokratskih svoboščin, ki jih je izbojevala že meščanska revolucija, tudi delavska država ne bo odrekla. Dokler se pri nas ne stabilizirajo, emancipirajo in avtonomizirajo razmerja med ideologijo, politiko, gospodarstvom, državno upravo, sodstvom, kulturo/umetnostjo, znanostjo itd., ne bomo mogli slediti niti Kardeljevemu nasvetom, naj vendar vseh reči v družbi ne spolitiziramo, ampak jih obravnavamo z njihovimi lastnimi sredstvi in zakonitostmi. (Temu rečem jaz civilno in civil-izirano). Dokler se to izraziteje ne uveljavi, bo tudi v kulturi še vedno potisnjena »ZK v položaj, ko naj bi politično razsojala o znanstvenih in umetniških vprašanjih«, kot pravite, namesto, da bi razsojale kritika, stroke in kompetentna javnost. Če se bomo še kar naprej bali in izgovarjali, da bi tako demokracijo in svobodo utegnile »izrabiti samoupravnemu socializmu sovražne sile«, se seveda ne bomo nikamor premaknili, ampak bomo drseli v vse hujšo negotovost, vmesnost, shizofrenijo (podobno bi se dalo govoriti o gospodarstvu, vendar je tu beseda o kulturi).

3. V prejšnji točki povedano seveda implicitno upošteva, da so v vsakem kulturnem in celo umetniškem delovanju tudi družbene, idejne, nazorske, gotovo tudi razredne prvine poleg strokovnih, estetskih, etičnih, spoznavnih in drugih prvin. Vendar je to treba vkalkulirati, ker je takšna pač narava kulturnega dela in izdelka. Gre pa spet za to, da se nenehno upoštevajo tudi pri recepciji in analizi v javnosti ravni, konteksti, žanri, sporočilni nameni in zakonitosti kulturnega dela in izdelka, ne pa da lahko, recimo, še vedno mimo vseh strokovnih recenzij (kritik), odločitev založniških svetov itd. čisto navadna neuka komisija za splošni ljudski odpor in družbeno samozaščito v kaki tiskarni prepreči nadaljnje tiskanje

romana ali kake druge knjige in znenada ustvari javni, politični družbeni problem in afero. Stanovska solidarnost in idejna diferenciacija? O tem le to: le s potrpežljivim ustvarjanjem pluralistične demokratične samoupravne klime se bodo osamosvajali in uveljavljali in s tem seveda tudi diferencirali individualne, nazorske in umetniške moči in koncepti, če pa so razmere take, kot jih ves čas opisujem v teh odgovorih, se nujno krepi obrambna stanovska solidarnost kulturnih delavcev, žal tudi tista nezdrava, gnila solidarnost, ki zaradi občutka vnanje ogroženosti ne izdiferencira tudi stvarnih kulturnoumetniških konceptov in kakovosti.

4. Na vprašanja v tej točki sem delno odgovoril že v odgovorih v prvi točki. Kulturne skupnosti so zares že precej avtonomizirale snovanje kulturne politike po kulturnih delavcih samih – vendar pri odnosih med »uporabniki« in »izvajalci« in pri vsem kulturnem interesnem področju upoštevajte pridržke, ki sem jih zapisal v prvi točki, zraven tega pa še globalno družbeno oziroma celo upravno rezanje družbenega proizvoda v škodo kulture (znanosti in izobraževanja).

5. Kulturno sodelovanje (izmenjava) med narodi in narodnostmi v Jugoslaviji je sila neustrezno, preskromno, nenačrtno, prepuščeno marsikdaj osebnim in celo zasebnim pa klanovskim pobudam, ki dajo sicer včasih tudi rezultate in jih je treba v nov sistem vkomponirati, toda za organsko, kontinuirano funkcioniranje teh procesov bi morali zasnovati normativno in institucionalno nov, trden, javen in demokratično preverljiv sistem, ki bi posedoval tudi lastno aksiologijo stvari, ki se izmenjujejo.

MARJAN TAVČAR

Kultura – v ospredju ali na obrobju?

Že dolgo je dognano, čeravno ne tudi že povsod od vseh priznано, da družbena kriza ne prinaša s seboj le številnih družbenoekonomskih nasprotij in drugih vrst nevšečnosti. V prid ji moramo vsemu navkljub vendarle šteti nekatere pozitivne učinke, ki dolgoročno ugodno vplivajo na razvojno preoblikovanje celotnega družbenega tkiva in pospešujejo tokove, ki v njem potekajo.

Ozračje konfliktnosti, ki navadno obdaja sleherno krizno obdobje, zatorej tudi naše, se presenetljivo hitro polni z osvežujočim ozonskim kisikom novih idej, iskanj, presoj in rešitev. To velja tudi za sedanji naš kulturni prostor in trenutek. Jalova monolitnost, če je je sploh še kje v kulturi pri nas kaj ostalo iz polpreteklega časa, se je dokončno umaknila precej bolj privlačni in plodoviti raznolikosti. Mnoga družbena in kulturna vprašanja, uverjeni zanje, da smo jih že v preteklosti dokončno razjasnili,

se prav v kriznih časih kaj rada iznenada znajdejo v novi kritični osvetljavi. V izostrenih kriznih razpravah vznikajo tudi povsem nova vprašanja, tudi tista, ki so doslej tičala napol prikrita v meglicah različnih ideoloških enostranosti, zaprta v takšne ali drugačne dogme in tabuje.

Kriza potemtakem lahko ustvarja kaj zanimiv, drugačen scenarij družbenih komunikacij. Takšen, ki oblastne, obvezujoče, dolgočasne in statične monopole nadomešča čedalje bolj z odprtimi, raznosmernimi, razgibanimi dialogi. Seveda se v tej polifoniji glasov in mnenj, ki razburkavajo družbeno in kulturno sfero v teh nemirnih časih, včasih oglasijo celo zagrobni glasovi, ki v sebi pač ne morejo nositi nobene obetajoče kali novega, svežega. Stare, odmrle ideje se rade kot nemirni duhovi v vihnih nočeh preoblačijo v nova oblačila, da bi vsaj malo še čudaško plašila in begala naivna človeška srca.

Dialektika sedanjih vročih in vročičnih razprav v kulturniških krogih pa vendarle po eni strani sprošča nove ustvarjalne sinteze, prepotrebne pri iskanju naprednejših rešitev za zapletene družbene, kulturne probleme. Sedanje podnebje, ki iz kulturnih tal privablja k cvetenju stotine cvetov, zlahtnih, preprostih, pa tudi osatastih in strupenih, je mamljivo in koristno. Mamljivo zato, da se nam lahko oko veseli in razum čudi, koliko vsega tega klitja in brstenja zmore tako majhna slovenska livada kulture. Koristna pa zato, da se naučimo bolje ločevati ljuljko od pšenice.

Sedanji kar težko pregledni naš kulturno idejni Parnas in njegovo prizemlje pa zmore v posameznih družbenih okoljih, še nevajenih relativizma takšnih protislovnih razmer v idejni nastavbi družbe, sprožiti tudi prenekatero nezaželjene travmatične občutke ogroženosti, napadenosti in napadalnosti obenem.

Postavlja se vprašanje, ali se del sedanje krize ne kaže tudi v neustreznih razmerjih med politiko – ekonomiko in kulturo? Omenjeni problem lahko opišemo tudi tako, da se vprašamo, v kolikšni meri smo naš samoupravljalni model uspeli sproti ustrezno prilagajati sociološko vse bolj strukturirani družbi na njenem političnem, idejnem, gospodarskem, kulturnem, znanstvenem, tehnološkem, moralnem in psihološkem prizorišču.

Dobro vemo, da je že zdavnaj za nami prvo obdobje, ko smo na cilje samoupravljanja ob njegovem rojstvu in prvih korakih še zrl skozi povečini politično ideološko obarvana očala. Kaj kmalu pa smo zatem le doumeli, da je idejo samoupravljanja mogoče prevesti v uresničljiv zgodovinsko družbeni projekt le, če ji bomo v danem času in prostoru znali dovajati dovolj tiste specifične človeške energije, ki jo ljudje od nekdaj črpamo iz globokih vrelcev naših materialnih potreb in interesov, iz naših ekonomskih spodbud. Brez teh ni mogoče v celoti razumeti ne bistva posameznega človeka kakor tudi ne podobe in gibanj njegovih družbenih povezovanj in združevanj. Zadnja desetletja smo v osrčju samoupravljanja iskali predvsem tiste vzmeti, ki sprožajo zlasti rast ekonomske plasti družbene zavesti samoupravljalcev.

Naše samoupravljanje je prav sedaj sredi največjih preizkušenj, da se kot odločilni razvojni dejavnik vnovič močneje poveže z ekonomskimi tržno-blagovnimi zakonitostmi in vrednotami dela in ustvarjalnosti. Saj vemo, da smo jih s preštevilnimi in vplivnimi političnimi voluntarizmi v nedavno pretekli ekonomski politiki preveč potisnili v kot, kjer smo se na kraju znašli tudi sami z vsemi našimi nakopičenimi gospodarskimi tegobami, z družbenopolitičnimi, socialnimi in moralnimi zagatami vred.

Mnoge težave, ob katere se spotika uresničevanje našega dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije, pričajo tudi o tem, kako zapleten je ta proces revitalizacije takšne politične kulture, ki bo ponovno, na višji razvojni ravni uveljavila avtonomijo samoupravne ekonomike v razmerju do politične sfere.

In kakšno mesto trenutno zaseda v tem trikotu politika – ekonomija – kultura prav slednja, ki ji namenjam o razmišljanje?

Veliko zunanjih znamenj govori o sedanjem zelo povečanem vplivu kulture in kulturnikov na širša družbena prizorišča pri nas. Kulturna sfera se tudi tokrat, kot v naši slovenski kulturnopolitični zgodovini že nekajkrat, predstavlja v žarko osvetljeni vlogi tistega nadpovprečno občutljivega in odzivnega družbenega katalizatorja, skozi katerega se v razvidnejši obliki precejajo prenekateri problemi in ideje. Ne le kulturno umetniške, marveč tudi povsem politično ideološke, socialne, etične, da, celo ekonomsko politične. Kot da bi kultura, zlasti literarna veja umetnikov, z obema nogama izstopila iz svojega varnega slonokoščene stolpa prav v sredo najbolj vročih, izpostavljenih idejnih prerivanj in spopadov.

Čemu bi se tej njeni vlogi sploh posebej čudili ali se ob njej celo prehudo vznemirjali? Mar ni že od nekdaj značilna senzibilnost tega kulturno umetniškega medija, da zmore in celo mora posredovati v skrivnostni jezik umetniške lepote položena sporočila iz območij širših družbenih in s tem tudi človeških problemov? V tem je bila tudi zmeraj njena posebna odlika in čar, pa tudi pregrehe, ki je kulturno življenje krasila in bremenila. V kriznih družbenih obdobjih nemara še bolj kot v spokojno potekajočih časih.

Toda, ozrimo se še enkrat v to naše bleščeče kulturno ogledalo, kjer se vse iskri in odbleski različnih idej in dogodkov ustvarjajo videz, kot da je Kultura resnično naša prva dama, povsod čislana in spoštovana. Ali res vidimo njeno stvarno podobo ali pa nam le oči slepi njen trenutno bleščeč videz in prazen odsev?

Ali je bučna in za nekatere izzivalna prisotnost dela naše kulture in kulturnikov v sedanjih razpravah o »usodnih vprašanjih« položaja in vloge slovenskega naroda, njegovega poslanstva in ogroženosti, o razvojnih (brez)perspektivah takšne ali drugačne razumljene socialistične družbe in samoupravljanja v njej res že dovolj trden dokaz, kako povsod veljavna postaja pri nas kultura in vse, kar je z njo povezano? Ali smo jo kot kraljico res že čez ramena pogrnil s plaščem vsenarodnega občudovanja in čaščenja, v kot pa sramežljivo skrili njeno dosedanjo neugledno haljo

nekdanje dekline, ki sta ji z ene strani odmerjala skromen vpliv in rezala tenak kruh vladajoča politika, z druge strani pa vse bolj neusmiljena tržna ekonomika?

Ali je naše samoupravno družbeno življenje, kolikor smo ga doslej uspeli uresničiti v posameznih okoljih, že v enaki meri prepojeno tako s političnimi, ekonomskimi kakor tudi s kulturnimi smotri? Zelo težko bi bilo v praksi dokazati veljavnost te za kulturo optimistične teze.

Kultura kot poglobljena sestavina kakovosti našega življenja pri delu in v prostem času – to je še močno oddaljen cilj našega socialističnega razvoja. Kljub temu, da tudi velikega povojnega kulturnega napredka ne more nihče zanikati. Posebno sedanjí časi zaostrenih socialno-materialnih stisk, ki pritiskajo na existenco velike večine naših delovnih ljudi in občanov, objektivno vsekakor ne spodbujajo hitrejšega in enakomernejšega prodora kulturnega življenja v vsakdanje bitje in žitje mnogih naših socialnih slojev in krajev. Sociološke izohipse, ki ločijo bolj razvite od manj razvitih, zelo ostro potekajo tudi skozi močno različno občutene kulturne potrebe, kulturni standard in (ne)možnosti, da posamezne socialne skupine bolj ali manj uživajo njegove blagodati.

Družbena bit večine današnjih Slovencev je še zmeraj takšne sestave, da zanje kultura pomeni nekaj manj bistvenega, obrobnega, nekaj, brez česa se pač dá shajati. Mnogo Slovencev živi tudi takšno življenje, v katerem kulturo doživljajo kvečjemu kot nekakšno občasno, a zaželjeno olepšavo svojega sivega vsakdana, sicer polnega drugih skrbi in dodatnega pehanja za zadostne življenjske dohodke. Skratka, tem je kultura še zmeraj zgolj redek, slučajen posladek in ne še kot reden vsakdanji kruh.

Družboslovne kulturološke raziskave samo potrjujejo splošno znano dejstvo, da v kulturnem življenju z izrazito premočjo participirajo izobraženski sloji. Zelo številne kategorije delavcev iz neposredne proizvodnje, upokojencev, gospodinj, kmetov, delavcev iz drugih republik pa se s kulturo in z razpravami med kulturnimi delavci spoznavajo zelo obrobno.

Gledano skozi njihove oči so te za kvalificirano in soudeleženo kulturno javnost tako znamenite in razburljivo usodne kulturniške razprave zanje kvečjemu zelo oddaljen, njih nezadevajoč in nekam čudaški besedni ples med peščico prepirajočih se kulturnih politikov in političnih kulturnikov. Res da jih, kulturne razpravljavce, spodbujajo večji ali manjši zavezniški tropi navijačev, oboje skupaj pa obkroža še venec drugih radovednih intelektualcev in slučajnih opazovalcev.

Res, da je okoli tega, nikakor ne občenarodnega, idejnega borišča slišati na pretek krika in vika. Če se že dozdeva, da se po enem izbruhu začanja prah že polegati, že ga kdo v tem kulturnem ringu s kako (ne)spretno in z dramatično pozo, aranžirano potezo vnovič požene v zrak s kakim novim »usodnim« vprašanjem. V veliko radost prej opisane publike, katere kulturna zavest, kot da bi brez afer in aferic, brez shrhljive privlačnosti opozicionalnega izzivanja in tveganja pri priči usahnila.

Zunaj tega »kulturnega teatra« pa teče reka življenja večine preosta-

lega slovenskega ljudstveca svojo pot po mnogih strugah in stranskih rokavih, ki to življenje pač sestavljajo. Le malo glasov iz kulturne arene je tolikanj močnih, da se prebije skozi trde oklepe drugačnih vitalnih preokupacij do zavesti teh ljudi, oblikujoč jim vrednostno sodbo o teh spornih vprašanih. Naši zaslužni in manj zaslužni politično-kulturniški svetilniki in njihovi manj ugledni baklonosci se naj zategadelj trezno zavedajo, da le malo njihovih žarkov posveti skozi javno mnenjsko optiko te molčeče večine. Gre navsezadnje za isto usodo, ki jo delijo tudi prenekatero naše povsem ideološke, politične ideje.

V čem je pravzaprav pomen tega spoznanja o razmeroma kratkem in plitkem dometu tudi prenekatero naše kulturniške polemike? Prav gotovo tudi v tem, da jih ne precenjujemo, če jih že podcenjevati prav tako ne smemo! Na različnih mestih naše kulturne politike, kjer varijo vsa mogoča zdravila in poživila, strupe in mamila, da bi bil naš kulturni utrip naroda čim bolj normalen, ne smejo podleči tej fata morgani, ki vabi, da vsak hip sprožimo to ali ono vsenarodno »kulturno revolucijo«.

Kultura in v njenem okviru umetnost v realnem življenju še nista zasedli enakopravnega mesta ob boku politiki in ekonomiki, čeravno jima ga še tolikokrat deklarativno prisojamo in privoščimo. Kulturni ustvarjalci se tega bolj ali manj zavedajo. Nemara tudi zavoljo tega neprestano poskušajo razkleniti preozke okvire marginalnega položaja te sfere. Tega sizifovskega opravila se lotevajo tudi z bolj poudarjeno in razvidno družbenopolitično noto pri svojem kulturniškem delovanju.

Koliko s tem početjem pridobiva ali izgublja kulturno umetniška potencia in koliko s tem hkrati koristi ali škodi sami politiki, je seveda zmeraj odprto vprašanje? Res pa se bo treba privaditi, da bo kultura vse bolj pogosto vstopala v vrste tistih silnic, ki se s politično mislijo ne bodo le rivalsko bodla, marveč se bo z njo soočala, jo dramila in spodbudno izzivala in jo s tem tudi sooblikovala in bogatila.

Ne more biti sporno, da je prav naša socialistična in samoupravna narava družbe tista, ki bo v prihodnje še bolj kategorično terjala medsebojno enakopravno partnersko oplajanje politike, kulture in gospodarskega življenja kot treh dominantnih človekovih udejstvovanj. Če danes že zelo upravičeno govorimo, da stojimo na pragu povsem nove tehnološke revolucije, ki bo že sedanjim generacijam v marsičem bistveno posegla v ustaljene načine njihovega življenja, ali morda ni prav sedaj primeren čas, da začnemo pogumneje snovati tudi obrise za vsaj jutrišnjo novo kulturno revolucijo. Seveda ne v negativnem kitajskem smislu rušenja starih vrednot, ampak v smislu večje emancipacijske vloge kulture pri ustvarjanju še bolj svobodnega, osveščenega, samoupravnega življenja, mišljenja in čustvovanja ljudi v socializmu.

Žal danes uporabljamo za kulturo še prepogostokrat oznake, ki še ne govorijo o njeni polni osvobajajoči vlogi in enakopravnem položaju, zato pa toliko bolj enostransko karikirajo njen sedanji status. Družbenoproračunski pristop govori o kulturi kot o (neprioritetni) »porabi«. V jeziku

funkcionalnosti jo radi strpamo v poseben predalček »kulturne dejavnosti«. Prosvetiteljsko dobrosrčni in hkrati vulgarno ekonomistično slaboumni pospeševalci stabilizacijskega preporoda kulturo vneto podpirajo že zato, »ker je dokazano, da kultura pomembno prispeva k dvigu produktivnosti naših delovnih ljudi«.

Organizatorični kulturniki notorično brskajo in urejajo (tudi s prokrustovskimi prijemi) po občutljivem notranjem ustroju naših kulturnih organizmov, prepričani, da v njihovem organizacijskem, samoupravno normativnem drobstvu tičijo klice vseh naših kulturnih bolezni. Vneti kulturni planerji polnijo statistike z vsemogočimi in nemogočimi kazalniki, ki bojda razkrivajo ne le bujno količinsko rast kulturnih dejavnosti, ampak dokazujejo tudi kakovostne preskoke naše kulturnosti na višje ravni. Družboslovci s svojimi metodološkimi skalpeli secirajo tkivo naše kulture po njeni socialni diferenciranosti in opozarjajo na poseben stereotip višjega kulturnega življenja izobražencev v primerjavi z drugimi sloji, ki se jih kultura precej manj (do)tika.

Opisani delni pristopi k razumevanju kulture pričajo le o tem, kako v našem dosedanem družbenem razvoju samoupravljanja kultura še ni uspela postati samoumeven način življenja, delovanja, mišljenja in občutenja. Prav tako, kakor še neuresničeno poslanstvo visi tudi nad sedanjo usodo naše znanstveno raziskovalne, tehnične kulture.

Avtonomni prostor, v katerem naši ljudje samoupravno snujejo kulturno politiko v svojem kraju, je sam po sebi, po družbenih načinih delegatskega odločanja urejen sila demokratično. Vendar pa je obenem tudi zamejen z vrsto materialnih in duhovnih danosti. Od najbolj trdih dejstev, da za kulturo ni dovolj denarja, pa vse tja do bolj »mehke resnice«, da subjektivno občutene potrebe in interesi mnogih samoupravljavcev, ki odločajo o kulturnih zadevah, danes kulture in umetnosti še ne postavljajo prav v vrh lestvice svojih smotrov in teženj.

Skupščine kulturnih interesnih skupnosti, ki naj bi se razvile v žarišča kulturne politike, v nekakšne naše kulturne parlamente v občinah in republikah, zato danes lahko le bolj ali manj verno izražajo poprej opisane razmere. V tej njihovi sedanji vlogi jih ne moremo ne blagrovati, pa tudi ne podcenjevati ali celo zasmehovati, kot nekateri to počnejo. Ukinjati jih, bi pomenilo zakoračiti po rakovi poti – nazaj.

Poveličevati in precenjevati jih, pa bi pomenilo zahtevati od njih čudež in revolucionarne preskoke, ki jih naša družbena (r)evolucija v praksi ne zmore (če si jih že zamišlja na normativistični, deklarativni ravni).

Kakor na drugih področjih, nam je tudi na kulturnem, usojena zelo malo atraktivna pot. Pot postopnega, etapnega napredovanja k dolgoročnim ciljem naše kulturne politike, ki je sestavljena iz brez števila tudi drobnih prizadevanj in prodorov kulture v konkretnih okoljih in v različnih pojavnih oblikah. Pot, ki jo bo treba še krčiti tudi skozi še mnoge neznane pokrajine drugačnih družbenih razmer, znanj, ekonomij in tehnologij, drugačnih razmerij potreb in vrednot med ljudmi prihodnjih

generacij. To stapljanje kulture v človekovo in družbeno življenje, v njegovo zavest, potrebe in obnašanja pa ne more imeti nekega konca, čeravno bolj ali manj jasno slutimo njegov globlji vsebinski smoter. To so tista pota, dasiravno vijugava in polna protislovij, ki so nas že doslej vodila v vse humanejšo civilizacijo. Tam in tedaj, kjer je smer civilizacije začasno družbo vodila proč od večnih človeških blagrov, kot so svoboda, mir, humanitarnost, ustvarjalnost, napredek, spoštovanje človeške osebnosti, harmonični razvoj človeka, družbe se je tam in takrat v zgodovini tudi muzam kulture in umetnosti bolj slabo godilo.

Socialistično samoupravljanje poleg vsega drugega pomeni predvsem ustvarjati takšno družbo, ki bo čim bolj po meri človeka. Ustvarjati po svojih najboljših močeh sebi in družbi v prid, širiti meje lastne svobode, ne da bi kratil svobodo drugih, znati vse bolj občuteno doživljati vso neizmerno lepoto, bogatstva raznolikosti, harmonije in protislovnosti, ki jo ustvarjata človek v družbi in narava; postajata zato v svojem okolju ne le pasivno strpen do drugačnega in različnega od sebe, ampak se učiti aktivnih komunikacij s tem drugačnimi in različnimi v obliki oplajajočih dialogov; v obliki razumevanj in življenj v drugačnost drugih in njihovih potreb; iskati nove oblike varnosti in sprejemati nove izzive.

To je le nekaj znanih, še zmeraj zelo oddaljenih razvojnih ciljev, po katerih bomo tudi v prihodnje oblikovali značaj naše družbe in njenih ljudi.

K tem razvojnim smotrom, večji demokratičnosti in humanosti lahko in mora prav kultura prispevati več kot doslej. In hitrejše uresničevanje prav teh družbenih smotrov more vdihniti naši kulturi še več ustvarjalnega poleta in umetniške moči.

Ali so to zgolj lepše romantične utvare ali vse bolj uresničljiva razvojna socialistična vizija? Odgovora na to vprašanje nam ni treba iskati v kristalni krogli. Le bolj (samo)kritično in delavoljno se moramo zazreti v prakso in cilje, h katerim jo poskušamo usmerjati po mnogih zapletenih in stranskih poteh naše siceršnje družbene razvojne in zatorej tudi kulturne politike.

MACA JOGAN

Joj, kako srčkan je bil Hitler!

Kakšne fantastične brčice je imel, vedno urejene; kakšen strumen pogled, famozen nastop in njegove kretnje – božansko. In sploh je bil tako prijazen, tako lepo se je smehljajal, ko so ga množice pozdravljale, tako prisrčen je bil z otroki, ko so mu dajali šopke. Tudi sicer je zelo rad pomagal ljudem – menda je celo omogočil neki židovski družini, da je pobegnila iz Reicha. In kako se je šele zavzemal za red, povsod, povsod: nov red, tak perfekten!

Gliha skup štrih – zato so bili tudi njegovi sodelavci in pomočniki vsi sami izbranci, kolosalni, fini, skratka gospoda par excellence. Tudi njegovi pomočniki v Sloveniji oziroma Jugoslaviji niso nič odstopali od nemških odličnikov: fino vzgojeni, s smislom za sočloveka, dobrotljivi, prepolni milosti, duhovno izjemni, rodoljubni in redoljubni. Pomagali so revežem, boga so prosili, da bi pomagal pri odpravljanju zla, celo pri vrhovnem cerkvenem očetu so posredovali za nesrečnike. Res, ni mogoče mimo te izjemne podobe in to v tako kratkem času, ki ga je namenila usoda. Honi soit qui mal y pense! Če je bilo morebiti kaj slabega, prepustimo zgodovini, ta bo že dala pravično oceno – mimo njihove izjemne darežljivosti in dobrotljivosti pa ne bo mogla!

S približno takšnimi podobami se lahko srečamo v sodobni Evropi in razumljivo tudi v Sloveniji. Njihovi producenti se trudijo, da bi »dopolnili enostransko«, »popačeno« podobo zgodovine in posameznih velikih osebnosti, ki so odločilno vplivale na zgodovinsko dogajanje. Postopek idejne produkcije je razmeroma enostaven, učinek pa v javnosti ni zanemarljiv, tako z vidika »prevrednotenja« velikih osebnosti kot z vidika producentov. Pri velikih osebnostih je treba eliminirati njihovo resnično zgodovinsko vlogo, njihove odločitve in posege, ki so zadevali množice (pogosto milijonske) – to je treba prepustiti »duhu časa«, kajti posameznik ni zmožen ustreznih presoj; ko je to storjeno, pa je ustvarjena podlaga za »celovito« predstavitev osebnosti. Obče znano je, da je vsak tak posameznik hkrati tudi privatni človek – po eni strani in – po drugi strani – če je že odločilna zgodovinska osebnost, ima na voljo različne pripomočke, da si ustvari položaju in videzu humanosti primeren image. V privatnem življenju je lahko čudovit mož in oče (družina pa je bila tako pomembna zlasti kot osnovna produkcijska enota za človeški vojni material!), krasen športnik, ljubitelj narave, nasprotnik mučenja živali, zelo ljubezniv s svojimi ožjimi prijatelji in jim pripravljen vedno pomagati – oluščen zgodovinske vloge je lahko posameznik človek non plus ultra, skorajda nedosegljiv, ali pa celo za vzor drugim. Ravno vzornost igra veliko vlogo pri ustvarjanju javne podobe »zgodovinskih« posameznikov. Ker množice sočustvujejo z revnimi, je treba pokazati, kako dobrotljiv je posameznik na visokem položaju. Za to je na razpolago več odličnih načinov: plesi za

dobrodelne namene, kuhinje za reveže, ipd. Mimogrede: v centru Regensburga ima eden največjih bogatašev ZRN grof Thurn und Taxis javno kuhinjo za reveže, kjer sicer ni pribora (da ga ne bi svojat odnesla), so pa v godlje predelani ostanki gosposke kuhinje; in enkrat letno celo sam gospod obišče reveže, ki se tam hranijo (mnogi med njimi so, dokler so bili sposobni, delali za tega gospoda) in vse to zabeležijo revije, televizija. Treba je pokazati, kdo misli na reveže in kdo jim pomaga v sili! Recept je zgodovinsko preskušen, temeljne sestavine ostajajo nespremenjene, le »začimbe« se glede na civilizacijske spremembe in okoliščine spreminjajo.

Ko torej sodobni producenti »pravilnih« podob posameznikov zvarijo čisto privatni lik z imagem, ki je bil ustvarjen že v času življenja, dobijo »celovito« podobo, ki bi jo morala upoštevati »prava« zgodovina. Če je ob tej podobi treba morda omeniti še kaj slabega, se to pojasnjuje (opravičuje) kot posledica usode: saj smo bili vsi žrtve, eni tako, drugi drugače. Merila so premaknjena, vendar – gre za celovito podobo (človeka kot človeka), ne za »črno belo tehniko«, zato tudi producenti opravljajo silno pomembno vlogo: čistijo blato in kri s plaščev svojih predhodnikov, ki so jim ga »nepravični«, enostranski in »ideološko sprevrnjeni« ljudje namekali na njihova »brezmadežna« oblačila. Moralni čistilci imajo na voljo najrazličnejša sredstva (od knjig, filmov in drugih učinkovitih oblik sporočanja posebnim publikam do prispevkov v množičnih občilih), svojo vlogo pa povečujejo kot edino pravo, ki da vodi k pravemu dojetanju resnice v zgodovini. Če bi si kdo še kaj upal reči in nasprotovati napornemu in vzvišenemu poslanstvu pravopotnikov, potem bi bil najhujši sovražnik pravega ljudomilega in na vse strani odprtega humanizma.

Velike osebnosti in producenti njihovih »pravih« in »celostnih« podob nastopajo kot pionirji, krčijo poti v divjini »pristranskih« podob, brez sleherne ideologije, pišejo velike smernike za »brezideološko« prihodnjo pot slovenskega naroda. Edino ta bo prava, takò, kot so končno to vedeli in hoteli uresničiti že velikani pred njimi, pa so jim (te ostudne »zavedene« množice) preprečili.

Producenti in njihovi krošnjarji na vseh mogočih koncih ponujajo najnovejšo in najkvalitetnejšo ter sploh edino kvalitetno eau de toilette historique. Nivo, ta je glavni – svetovni! Vsaj po eni stvari postajamo moderni in gremo v korak z razvitim svetom. Če pa bi morebiti le pokukali v laboratorije kozmetičnega drobnega gospodarstva, bi se začudeni ustavili pred koledarjem, ki kaže leto 192 . . . – zadnja številka ni čisto jasna.

Ker že omenjam krošnjarjenje s socialno vsebino slehernega življenja, se znova vračam k svojemu doživetju Buchenwalda 1974. leta.

DISKRETEN OGLAS – 1943:

Prikupni ovitki za knjige,
praktične denarnice za vsak dan,

elegantne mehke damske torbice
za boljše prilike,
namizne svetilke s prosojnimi
senčniki za gospode, ki pozno
v noč berejo napete romane –
vse to in še vrsta drugih
odličnih izdelkov iz
najfinejše človeške kože;
za velecenjene dame in gospode,
solidno, praktično, poceni –
pri firmi BUCHENWALD!
Po zadnji modi – BUCHENWALD!

No, ali ni bil Hitler (& comp.) res herzig?

JANKO JERI

Preko »rubikona«

Diagnozo tržaškega in obmejnega šovinizma (nacionalizma) sem sicer zgolj ilustrativno že nakazal v beležki, objavljeni v prejšnji številki, vključujoč tudi sedanje spletke, potvarjanja in namere njenih pobudnikov. Ostali so pač »zvesti« svojemu geslu o »slovanski (slovenski) nevarnosti« in da bi jo zadušili, so dovoljeni tudi najnižji politični in drugi udarci. Protislovenska gonja se je po intervenciji v Rimu (v ožjem odboru senatne komisije) stopnjevala s poudarjanjem že znanih klišejev: »Slovenci so narodnostno najbolj zaščiteni manjšina v Evropi. Kakršnakoli koncesija glede njene normativne zaščite bi spravila ‚julijsko prebivalstvo‘ v nespremljiv podrejen položaj, prizadela bi ‚julijsko dušo‘ (navajam trditve G. Bevilacqua, kakor jih je objavil spet protislovensko nastrojeni tržaški italijanski dnevnik *Il Piccolo* 12. aprila 1985). Nikakor ne smemo dovoliti, da bi se ponovile osimske izkušnje, ki so pomenile resnično nasilje . . .« in tako naprej v podobnem slogu – ob retoriki, ki je evropskim manjšinam po drugi svetovni vojni že povsem tuja in kar groteskno anahronistična. Tudi drugod namreč bolj ali manj podrobno vedo, da naši slovenski zamejski rojaki terjajo, najkrajše povedano, v bistvu pravzaprav le tiste temeljne narodnostno-manjšinske svoboščine, ki jih na primer že desetletja imajo in razširjajo pripadniki avstrijske manjšine na Južnem Tirolskem, pa druge narodne manjšine, denimo, v Nemčiji, Belgiji, Skandinaviji. Pač v skladu z rastjo novih idej o humanem sožitju in ob vedno bolj trdni množični zavesti o nujnosti nadaljnjega plemenitenja splošnih človečanskih svoboščin.

Prej omenjeno eskalacijo prav plastično ponazarja resolucija, ki jo je sprejel tržaški občinski vet na predlog občinskega odbora (19. aprila letos), ki kljub nekoliko spremenjenemu izrazoslovju zahteva od vlade, da ne sprejme nikakšnega zakonskega predloga, ki bi šel preko dosedanjega (med tem že precej oskubljenega) statusa quo. Žal ne razpolagam z izvirnim dokumentom in se moram opreti le na časnikarska poročila, vendar pa je njeno programsko usmeritev dokaj kleno posplošil slovenski predstavnik na letošnji prvomajski proslavi v Trstu, ko je med drugim sodil, da skušajo nacionalistični krogi zakon za globalno zaščito spremeniti v nekakšen »zakon za splošno asimilacijo Slovencev v Italiji«.

Omenjeno resolucijo so sprejeli v tržaškem občinskem svetu z glasovi koalicijskih srank (z izjemo svetovalca Slovenske skupnosti), pri čemer je bilo seveda odločilno stališče demokršćanske stranke. Proti so glasovali svetovalci KPI, A. Lokar (Ssk) in Parovel (Tržaško gibanje). V okviru te glose (sicer se bomo na to temo in sploh na razplet okoli zakona za zaščito slovenske manjšinje izčrpnije in tudi s strokovnega vidika poglobljeno povrnili s posebno razpravo) naj se omejimo na sedanji restriktivni odnos tržaške demokristjanske stranke, saj je resolucija tržaškega občinskega odbora kar precejšen korak nazaj (splošno vzeto) celo v primerjavi s konceptom zakonskega osnutka, ki ga je v parlamentu 15. septembra 1983 predložila skupina demokršćanskih poslancev. Kolikšno »politično« naza-dovanje v primerjavi s stališči iste stranke leta 1965, ko je takratno tržaško demokršćansko vodstvo (epizoda z D. Hreščakom, ko je bil kot prvi Slovenec izvoljen v tržaški občinski odbor) tvegalo in zmagalo v odkritem konfliktu z nosilci ekstremističnih protislovnih nazorov in s tem takrat dejansko osamilo nacionalistične, desničarske sile.

Po dvajsetih letih (tudi deset let po podpisu osimskih sporazumov) pa se je zgodilo prav nasprotno. Komentar je odveč, ugotovimo lahko le, da nasedanje nacionalističnim intrigam pomeni škodo in zlo za obe neposredno prizadeti strani – za avtohtono, državljansko lojalno slovensko prebivalstvo narodnostno mešanih območij in v enaki meri za zdravo, pošteno večino v prijateljskem sosednjem italijanskem narodu. In naj še pristavim – za demokratične in dobre medsebojne (tudi obmejne) odnose sploh.

Obvezno in »programsko« pravo

V članku Problemi in smeri razvoja pravnega sistema (Teorija in praksa, št. 3/1985, str. 269–274) je Miha Ribarič zapisal tudi tole:

»Odnos med željo in stvarnostjo, programiranim in uresničenim je nedvomno v središču pozornosti sedanjih razprav o prilagajanju mehanizmov gospodarskega sistema zahtevam gospodarske stabilizacije, o delovanju političnega sistema in o tem, ali in kakšne spremembe so v političnem sistemu potrebne, da bi na podlagi temeljnih ustavnih opredelitev učinkoviteje razreševali protislovja družbenega in gospodarskega razvoja. Pri pravnem sistemu ima ta problematika več vidikov. En vidik zadeva odnos med programskimi normami in pravnimi normami kot pravili obnašanja, ki jih je treba upoštevati že sedaj in povsod in ne šele v procesu uresničevanja – takrat in toliko, kolikor to dopuščajo objektivne možnosti, spoznanja in pripravljenost subjektov prava.

Pri normiranju mora biti popolnoma jasno, kaj po pravni plati velja in je obvezno že danes in tukaj, kaj pa se znotraj pravnega okvira lahko uresničuje postopoma. Jasnost o tem nam bo pomagala tudi pri ocenjevanju tega, koliko se zakoni uresničujejo oziroma ne uresničujejo. Razlikovati je namreč treba med tem, v kolikšni meri se uresničujejo zakonsko regulirani procesi, npr. samoupravno združevanje dela in sredstev, od tega, kateri splošni akti, ravnanja, storitve in opustitve so v neposrednem nasprotju z ustavo in z zakonom opredeljenimi odnosi, pravicami in obveznostmi. Pri pravni normi kot programu ocenjujemo, v kakšnem obsegu in s kakšno dinamiko se programirano uresničuje. Tu so sredstva za uresničevanje drugačna kot pri pravnih normah, ki so pravila obnašanja. Pri slednjih so sredstva za varstvo zavarovanih dobrin povsem drugačna in se uveljavljajo v ustreznih postopkih in pred pristojnimi organi.

Navedeno razlikovanje je pomembno tudi zaradi ugotavljanja odgovornosti. Če vzamemo za zgled samoupravno združevanje dela in sredstev, potem vemo, da so nosilci tega združevanja delavci v temeljni organizaciji združenega dela na enotnem jugoslovanskem trgu in v sistemu samoupravnega in družbenega planiranja. Naloga drugih organov in organizacij je, da te procese omogočajo in podpirajo in se zoperstavijo sprejemanju ključnih ekonomskih, še posebej investicijskih odločitev v kakršnihkoli krogih in povezavah namesto samoupravno združenih delavcev, ki bodo nosili tudi odgovornost za tako ali drugačno rešitev« (str. 270–271).

Miha Ribarič dopušča, da so tudi programske norme zajete v splošnih pravnih aktih. Težišče vprašanja ni pri programski naravi norme – vsaka splošna in abstraktna pravna norma je v določenem pomenu programska, ko določa, kakšno naj bo naslovljenčevo vedenje in ravnanje –, vsaj na videz sporno je zgolj to, ali so s pravnim (npr. z zakonskim) urejanjem družbenih razmerij združljive tudi norme, ki še niso uresničljive. Če to stališče sprejmemo in ga v pravodajni (npr. zakonodajni) praksi tudi udejanjamo formalni viri prava (določneje: pravne norme, ki jih ti viri vsebujejo) razpadejo na dva dela – na tistega, ki že velja kot obvezno pravo, in na tistega, ki ga uresničujemo »takrat in toliko, kolikor to dopuščajo objektivne možnosti, spoznanja in pripravljenost subjektov prava« (z Ribaričevim izrazoslovjem je mogoče ta del prava označiti kot »programsko« ali pa celo kot »želeno« pravo).

»Programsko« pravo moramo ostro ločiti od obveznega prava: že »pri normiranju mora biti popolnoma jasno, kaj po pravni plati velja (podčrtal

M. P.) in je obvezno že danes in tukaj«, kot mora biti na drugi strani tudi povsem nedvoumno, kaj se »znotraj pravnega okvira (podčrtal M. A.) lahko uresničuje postopoma«. Poslej tako ne bomo imeli več enovitega zakona, denimo zakona o združenem delu, ki bo kot obvezen veljal od prvega do zadnjega člena, ampak bomo splošne pravne akte delili na obvezni in »programski« del. Za obvezni del bo veljalo, da so naslovljenci pravno odgovorni, ko ravnaajo v »neposrednem nasprotju z ustavo in z zakonom opredeljenimi odnosi, pravicami in obveznostmi«, medtem ko so pri »programskem« delu (pravu) »sredstva za uresničevanje drugačna kot pri pravnih normah, ki so pravila obnašanja«. Pri »programskem« pravu nas zanima, »v kakšnem obsegu in s kakšno dinamiko se programirano uresničuje«: tu ocenjujemo, »v kolikšni meri se uresničujejo zakonsko regulirani procesi, npr. samoupravno združevanje dela in sredstev«. In kaj tedaj, ko se ti procesi ne uresničujejo in ostane pravna norma le mrtva črka na papirju?

Vzemimo, da je v resnici mogoče razločevati med obveznim in »programskim« pravom in da so izoblikovani tudi pravni postopki, ki posebej obravnavajo primere, v katerih kršimo obvezno pravo, in posebej primere, v katerih ravnamo v nasprotju s »programskim« pravom. Od tu ni niti korak do preskoka v novo kakovost – do tega, da bomo pri enovitih splošnih pravnih aktih, se pravi pri aktih, ki še niso podnaslovljeni z razdelkoma obvezno in »programsko« (»zaželeno«) pravo, začeli presojati, kaj v njih je pravzaprav tisto, kar je obvezno in uresničljivo, in kaj tisto, kar je odvisno od objektivnih možnosti in pripravljenosti subjektov prava. In kdo bo o tem odločal? Naslovljenec pravne norme (primarne dispozicije), naslovljenec sankcije (sekundarne dispozicije), sodišče, pravodajni organ (organ, ki je normo izdal), izvršni svet, upravni organ, družbeni pravobranilec samoupravljanja, posebna komisija pri katerem izmed navedenih organov, nosilec politične in ekonomske moči?

Miha Ribarič pripisuje pravu lastnosti, ki z njim organsko niso zraščene. Programske norme sodijo v pravni sistem le tedaj in toliko, kolikor izražajo družbene cilje, ki jih je v konkretnih družbenih razmerjih mogoče dosegati in poustvarjati.* Če cilj še ni uresničljiv, čeprav so, recimo, izvršilno-pravni organi skrbeli za izvrševanje predpisa v skladu s svojimi obveznostmi, ostaja pravna norma neizogibno neučinkovita. Ta okoliščina negativno vpliva na pravno zavest in je opora prepričanju, da je pravna norma le neobvezno priporočilo, smernica itn. Nevarnost je še večja tedaj, ko pravni naslovljenci (npr. občani in organizacije združenega dela) takšno prepričanje razširjajo tudi na tiste norme, ki so same po sebi v

* Vprašanje zase je, v kolikšnem obsegu je odmik od uresničljivosti združljiv s temeljnimi načeli ustave, pa tudi z načeli tistih zakonov, ki jih označujemo kot sistemske. Ne glede na takšen ali drugačen odgovor je treba tokrat kot posebnost upoštevati, da so načela tudi usmerjevalci pravodajne politike in temelj za razlago pravnih aktov (npr. v pomenu objektivistično-dinamičnega načina razlage). Načela niso že sama za sebe pravila za vedenje in ravnanje pravnih subjektov, dejavna so z uveljavljanjem pravnih pravil, ki so jim namenjena. Dokler sprejemamo pravna pravila kot obvezna za vedenje (ravnanje) pravnih naslovljencev, ni nevarnosti, da bi dolgoročnejša, a še ne uresničljiva načela vnesla v pravo dvom glede obvezne narave posameznih pravil.

celoti uresničljive: plitka pravna zavest je vsaj v določenem obsegu odvisna tudi od tistih pravnih norm, ki so neusklajene z objektivnimi družbenimi možnostmi.

Programska vloga prava se končuje tam, kjer začenja objektivna neuresničljivost pravne (npr. zakonske) norme. Objektivna neuresničljivost ne pomeni, da pravne norme tudi v prihodnosti ne bo mogoče udejanjati: neuresničljivost se nanaša na sedanje stanje in na sedanja družbena razmerja, za katera programska norma že velja. Za pravodajalca je in mora biti odločilno sedanje stanje: mojstrstvo je že v tem, da zna ugotoviti, katera družbena razmerja so po svoji naravi takšna (npr. glede na stopnjo družbene konfliktnosti), da jih morajo oklepati splošni pravni akti. To je izhodišče in v tem je primarna funkcija tistih, ki so postavodajalci.

Ekonomska, sociološka, politološka itn. analiza tega, kar je, mora biti temelj tudi za tiste pravne norme, ki usmerjajo družbeni razvoj. Pravo lahko opravlja to nalogo le tedaj, kadar so splošni pravni akti usklajeni z objektivnimi razvojnimi težnjami in so oblikovani tako, da so njihove programske norme že uresničljive. Pravne norme, ki segajo čez ta rob, so kljub dobremu namenu dejavnik, ki negativno vpliva na učinkovitost prava. Te še ne udejanljive pravne norme niso združljive s pravim urejanjem družbenih razmerij: če so potrebne, jih je treba vsebinsko vključiti v družbenopolitične dokumente; tem se prilegajo tudi dolgoročnejša, a neposredno in za sedaj še ne dosegljiva vodila in smernice. Če takšno usmeritev sprejmemo, se izognemo nezaželeni praksi, ko predpis velja, ne da bi ga naslovljenci izvrševali.

Dialektika družbenega oblikovanja človeka

Oblikovanje odnosne strukture osebnosti v procesu prisvajanja in ponotrnanja socialne realnosti

Za dialektične teorije v (socialni) psihologiji, ki smo jih predstavili v tej nalogi¹, so značilni različni načini obravnavanja in razlage temeljnega procesa, ki omogoča in spodbuja razvoj osebnosti in integracije posameznika v družbo ter kulturo. Ta proces je *prisvajanje in ponotrnanje socialne realnosti* in pomeni prisvajanje in ponotrnanje *posameznikovih odnosov* do drugih ljudi in socialnih institucij, do predmetnosti in do samega sebe kot čutnega in zavestno dejavnega bitja.² Teorije simbolič-

¹ Članek je izsek iz doktorske disertacije z naslovom: »Protislovja socialne konstrukcije osebnosti«, ki jo je avtorica novembra 1984 uspešno zagovarjala na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Naloga je analiza protislovij v genzi in strukturi subjekta in njihove določenosti s temeljnimi družbenimi protislovji.

² Eksplicitna uporaba terminov »prisvajanje socialne realnosti« v navedenem smislu je sicer redka. Največkrat se v literaturi za to uporabljajo nazivi kot »internalizacija«, »samoobjektivizacija« ipd. Vendar gre pri tem za očitno sorodne in podobne dialektične procese sprejemanja socialne realnosti kot »svojega sveta« in samega sebe kot nevrprašljivega dela tega sveta. Pri tem je posameznikova lastna aktivna vključenost v univerzalne interakcijske povezave z drugimi ljudmi in s predmeti svoje dejavnosti bistveni dejavnik tega procesa. Tako, npr. pojmujeta povezavo »prisvajanja socialnega sveta« in internalizacijo, s katero se razvija posameznikova identiteta v sprejetem socialnem svetu, tudi P. L. Berger in T. Luckmann v svoji znani knjigi »Konstrukcija socialne realnosti«:

»Pridobiti si identiteto pomeni sprejeti določeno nakazano mesto v svetu. V tem, ko si otrok subjektivno prisvaja to identiteto (»Jaz sem John Smith«), si prisvaja svet, na katerega napotuje ta identiteta. Subjektivno prisvajanje lastne identitete in subjektivno prisvajanje socialnega sveta sta le različna vidika enega in istega procesa internaliziranja, ki je posredovan z istim signifikantnim drugim«. (P. L. Berger, T. Luckmann, Die Gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Frankfurt 1980, str. 143). Termin in pojem »internalizacije« se mi zdi preozek, da bi v sebi zajel vso vsebino »prisvajanja«, saj ne gre le za to, da posameznik v sebi zgradi določene subjektivne strukture, ki ustrezajo socialni realnosti, v katero je vključen, temveč tudi za to, da razumeva in zaznava lastno dejavnost in njene učinke kot »podaljsek« samega sebe, tj. da spontano in prostovoljno deluje v socialnem svetu in v svojih odnosih do predmetnosti občuti izpolnitev, ne pa, npr., ogrožanje samega sebe. V tem smislu je mogoče govoriti o »internaliziranju« socialnih norm, toda ne nujno tudi o prisvajanju socialnega sveta, čigar del so, ker posameznik občuti v izpolnjevanju teh norm lahko le »navznoter« preložen vnajši socialni pritisk in ne potrditve svoje identitete.

Zato raje uporabljam sintagmo »prisvajanje – ponotrnanje«, ki pomeni celoto vseh teh procesov. Ločiti moramo predvsem naslednje ravni procesa prisvajanja-ponotrnanja:

- družbeno prisvajanje produkcijskih sil in produktov dela po neposrednih producentih v določenih družbenih razmerah (npr. revolucionarno prisvajanje odtujenih družbenih okoliščin dela po proletariatu v socialistični revoluciji);
- prisvajanje socialne realnosti v razvoju človekove dejavnosti;

Posameznik si z vlenitvijo svojega delovanja v mrežo socialnih delovanj prisvaja tudi splošne značilnosti, premise, načine osmišljanja in vrednotenja socialne realnosti, kjer živi in deluje. S tem, ko opredmeti svoj produkt, ga namreč že polaga v določen socialni svet in svoj produkt ter svojo lastno dejavnost implicitno motri s stališča tega sveta. Bolj ko se

nega interakcionizma, predmetno-praktične teorije in socialnokritična psihoanaliza razumejo prisvajanje in ponotranjanje (socialnih) odnosov kot nenehen proces sočasne in obojestranske produkcije (konstrukcije, konstitucije) osebnostnih struktur in produkcije objektivne socialne realnosti. Po teh teorijah posameznik gradi svojo osebnostno strukturo s tem, da aktivno deluje na druge ljudi, na predmete okrog sebe in na samega sebe (na svojo čutno naravo).

Posameznik na ta način ohranja v svoji dejavnosti dialektičen krogotok objektivizacije (opredmetenja) svojih subjektivnih hotenj in zasnutkov ter prisvajanja in ponotranjanja svoje dejavnosti. Vse duševne dejavnosti – spoznavanje, akti volje, doživljanja, motivacija, afekti ipd. – so včlenjene v ta krogotok povnanjanja in prisvajanja dejavnosti.³ S prisvajanjem in ponotranjanjem produktov in potekov dejavnosti pa si človek prisvaja in ponotranja tudi reakcije drugih ljudi na svoja dejanja, njihovo vrednotenje teh dejanj, njihova pričakovanja, hotenja, potrebe in sploh socialne okoliščine, v katerih posameznik deluje. Posameznik si z zaznavami in vrednotenji medsebojnih povezav svoje in tuje dejavnosti prisvaja in ponotranja socialne in predmetne odnose. Na osebnost delujejo predvsem tisti odnosi, v katerih je človek sam dejaven oziroma na katere reagira z nadaljnjo zavestno dejavnostjo. To izhaja iz krogotoka delovanja in njegovega prisvajanja kot bistvenega dejavnika v razvoju osebnosti in zavesti. Brez lastne dejavnosti v socialnih odnosih socialna realnost ne

angažira v socialni realnosti, bolj si jo tudi prisvoji kot »svoji svet«; ta realnost je tedaj več kot le del zunanjega okolja, je tudi izvor »definicij«, kvalifikacij njega samega (=posplošeni drugi).

– individualno prisvajanje lastne dejavnosti in njenih produktov ali predmetov, tj. razvoj posameznikovega odnosa do svoje dejavnosti, pa tudi potrebe po produktu, po razpolaganju z njim;

– prisvajanje kot razvoj sposobnosti, potreb, hotenj, subjektivnih intencij itd., ki omogočajo produkcijo in porabo produkta (tj. spet že pri Marxu omenjeno »produkcijo subjekta za predmet« ob »produkciji predmeta za subjekt«).

³ Včlenjenost vseh duševnih sestavin v ciklus povnanjanja in prisvajanja v dejavnosti izvira že iz dejstva, da so vse duševne sposobnosti in človekove dejavnosti posredno ali neposredno povezane z izvrševanjem in snovanjem določenih zunanjih dejavnosti, s katerimi človek aktivno posega v zunanji svet in si ga le prilagaja.

Človek mora torej, če naj resnično obvlada svojo dejavnost in smotno preoblikuje zunanji svet, zavestno nadzirati ves proces zasnove, izvedbe in kontrole dejavnosti. To terjaja celostno angažiranost duševnosti, tj. zavestno in tudi nezavedno »predmetno usmerjenost« duševnih procesov. Specifičnost takšnega delovanja, ki pride najbolj do izraza v človeškem delu, je v tem, da primarno ni usmerjeno le k zadovoljitvi potreb, temveč k temu, da se predmetno delovanje ohrani in nadaljuje v novih storitvah. Človekovo delovanje torej ne preneha potem, ko se zadovoljijo določene potrebe, temveč, nasprotno, pomeni samo po sebi določen smoter in motivacijski faktor. Krogotok povnanjanja in prisvajanja torej izraža ta neprekinjen kontinuum dejavnosti, v katerem se človek vedno znova nanaša tudi na lastno dejavnost (na njene povode, zasnutke, cilje, rezultate) in na že doseženo; s tem naj bi izpopolnil svoje sposobnosti in dosežke in spremenil »dano« realnost.

Vendar ta ugotovitev o bistveni in nujni vpletenosti vseh sestavin osebnosti v človekovo družbeno-predmetno dejavnost ne pomeni, da človek nima nobenih naravnih predpostavk svoje družbenosti in načina dejavnosti. Ni vse, kar je v človeku, »družbeno«, temveč ohranja človek tudi določene naravne predpostavke svojega ontološkega razvoja. »Plastičnosti« človeške narave so postavljene tudi določene naravne meje, zato ima določene minimalne naravne predpostavke, ki jih nimajo druga živa bitja. Med te specifičnosti spadajo, npr., visoka razvitost možganov, pokončna hoja, razvitost udov, »nerazvitost« človekovega instinktivnega aparata ob rojstvu (glede na druge sesalce) itd.

Človek je v nekaterih pogledih organsko »nadpovprečno razvit«, v drugih pa »podpovprečno razvit« in oboje se lahko uskladi le v družbenem okolju. Šele ob pomoči socialnih interakcij se otrok povzpne do tega, da obvlada lastno naravo, zato se kot človek rodi šele v družbi oziroma z družbo. Ni nekakšne »naravne družbenosti« človeka same na sebi, pač pa človek poseduje določene »antropološke konstante«, ki omogočajo njegovo socio-kulturno ustvarjanje in ga obenem tudi omejujejo. Človek svojo naravo šele sam ustvari v kulturi, v družbeni produkciji vrste in v socializaciji posameznika kot delu te produkcije. Antropološke konstante torej niso »narava« človeka, temveč le njene predpostavke, človeška narava pa je vseskozi družbena narava.

more učinkoviti na osebnost tako, da bi posameznik ponotranjil njen učinek v strukturi svoje osebnosti.

Zato je v teh teorijah razvijanje odnosa posameznika do samega sebe kot interakcijsko, predmetno in čutno dejavnega subjekta, oblikovanje zavesti o sebi s privzajanjem in ponotranjanjem odnosov do zunanje realnosti osrednji proces v razvoju osebnosti. S tem stališčem dialektične teorije presežejo dualizem subjekta in objekta, zavesti in predmetnosti, duševnosti in materialnosti, individua in družbe, ki je značilen za nedialektične teorije o razvoju osebnosti in njenem odnosu do realnosti. Odnos posameznika in družbe je določen z njegovim odnosom do sebe in obratno, odnos do sebe, individualnost, je določena s posameznikovim deležem v družbenih odnosih.

Najjasneje in najbolj eksplicitno je ta dialektični koncept družbenega oblikovanja osebnosti predstavljen v teorijah simboličnega interakcionizma.⁴ Z razlago nastajanja in razvoja človeka prek različnih oblik na ravni socialne interakcije je simbolični interakcionizem razvil teorijo o privzajanju in ponotranjanju medčloveških odnosov oziroma medčloveških komunikacij. Bistveno vlogo ima oblikovanje »notranjega dialoga« posameznika s samim seboj, ki pomeni možnost za diskurzivni in s tem miselni odnos do samega sebe kot navidezno drugega. Posameznik je tedaj v svoji refleksiji o samem sebi in tudi v svojem doživljanju sebe že družben, je v resnici usmerjen k sebi kot članu skupnosti. Človeška zavest (jaz) in individualnost po tej koncepciji nista meja med posameznikom in družbo, temveč nasprotno: temeljna družbena vez posameznika z drugimi ljudmi. Razvoj individualnosti in razvoj osebnosti sta torej sočasna in vzporedna procesa.

Ponotranjanje socialnih odnosov pomeni za interakcioniste predvsem razvoj različnih oblik zavesti posameznika o samem sebi, različne naravnosti do sebe, gledano predvsem s stališča, koliko posameznik v tem odnosu razume samega sebe kot člen družbenih povezav, skupin, družbenih sistemov (razvoj »posplošenega drugega«), in koliko je sposoben diferencirati med lastnimi hotenji in predstavami o sebi ter zahtevami in pričakovanji drugih ljudi (razvoj »refleksivne inteligence«). To pomeni, da je za interakcioniste človek bistveno odnosno bitje, bitje, ki se zaveda svojih odnosov do drugih ljudi in samega sebe kot člana družbene skupnosti. Analogno tezo so že pred interakcionisti zastopali različni teoretiki (Hegel, Feuerbach, Marx), srečamo jo pri fenomenologiji in eksistencialistih.⁵ Vendar: z medčloveško interakcijo in jezikovno komunikacijo še ni izčrpana vsa odnosnost človeka.

⁴ Pri obravnavi simboličnega interakcionizma smo poudarili predvsem koncept oblikovanja zavesti in osebnosti Georga Herberta Meada, tj. koncept razvoja zavesti in odnosa do sebe v procesu ponotranjanja odnosov posameznika do drugih ter formiranja posplošene predstave o drugih v posamezniku (G. H. Mead, Geist, Identität und Gesellschaft, Frankfurt 1980). Ta koncept smo primerjali zlasti s sorodnim konceptom interiorizacije govora in z nastankom refleksivnega mišljenja v tej interiorizaciji pri L. S. Vygotskem (L. S. Vygotski, Mišljenje i govor, Beograd, 1977).

⁵ Osnova teh dialektik je nedvomno bila Heglova dialektika subjekta in objekta, spoznanje, da se subjekt lahko konstituira le na podlagi soočenja in »spopada« z objektom in z drugim subjektom, v katerem prepozna kontrastno sliko

Teorije razvoja človeka in osebnosti z delovno oziroma predmetno dejavnostjo so razvile analogne dialektične koncepte razvoja osebnosti s prisvajanjem in ponotranjanjem odnosov do predmeta dela in do človekove lastne dejavnosti. To je drug vidik odnosnosti, ki je ostal pri interakcionistih v ozadju oziroma podrejen simbolični interakciji. Tudi v tem procesu posameznik najprej razvija zunanjo dejavnost in jo kasneje subjektivno reprezentira v simbolični obliki (ponotranjena dejavnost). Posameznik pri svojem delu ali ravnanju s predmeti na sploh »izmenjuje perspektivo« predmeta in samega sebe. Po Holzkampu takšno ponotranjanje dejavnosti omogoča zaznavanje posplošenih predmetnih pomenov in njihovo »predočenje« v zavesti (v obliki predstav, kasneje pojmov)⁶. S tem, ko posameznik razvija vedno bolj diferenciran in kompleksen odnos do svoje predmetne dejavnosti, se razvijata tudi njegova zavest in osebnost. Ta odnos je vedno že tudi socialni odnos, kajti človekova predmetna dejavnost se razvija s socialno interakcijo, z nanašanjem na druge ljudi, ki se ukvarjajo z istimi predmeti kot posameznik.

Tretji dialektični koncept družbenega in odnosnega oblikovanja osebnosti smo našli v družbenokritični psihoanalitski teoriji, posebno pri Lorenzerju. Tudi v procesih čutne interakcije, v procesih diferenciacije posameznika nasproti njegovi gonski, afektivni in emocionalni naravi ter pri vnovični sublimirani integraciji z njo razvija posameznik odnos do samega sebe, zavest o sebi kot čutnem bitju. V svojem razvoju mora preseči prvotno spontano skladnost s svojo čutno naravo in oblikovati družbeno določen odnos do nje. Lorenzer je izdelal teorijo »določenih interakcijskih form«, ki so nezavedna sled družbeno določenih čutnih interakcij v osebnosti. Razvoj interakcijskih form, ki so spočetka povsem nezavedne, nato pa postanejo – ob uvedbi »simbolov« (povezavi simbola z interakcijsko formo) – delno dostopne zavesti, pomeni Lorenzerju pridobivanje družbeno določenega odnosa človeka do lastne čutne narave. Oblike diferenciranega medosebnega nanašanja (jaz-ti odnos), zavest o sebi, kot tudi odnosi do objektov se po tej teoriji razvijejo na podlagi kopičenja, transformacije in simbolizacije interakcijskih oblik (pri čemer interakcijske forme nastanejo iz čutnih motivnih in afektivnih odnosov človeka do drugih ljudi in objektov). S pomočjo simbolične interakcije človek razvije družbeno določeno refleksijo in regulacijo svojih motivov ter pretvorbo »instinktov« v »potrebe«. (A. Lorenzer, *Symbol, Interaktion und Praxis*. V: A. Lorenzer, H. Dahmer, K. Horn, *Psychoanalyse als Sozialwissenschaft*, Frankfurt, 1971, str. 9–59).

samega sebe (Ottomayer, *Soziales Verhalten und Ökonomie im Kapitalismus*, Giesen 1976, str. 12–13). To tezo o »ogledalnem sebi« najdemo tudi pri Marxu, najbolj eksplicitno izraženo v *Kapitalu*. Človek za Marxa ni najprej čisti jaz, ki bi iz sebe stopal v družbo, temveč svoj jaz gradi šele v odnosu do drugega človeka:

»Šele ko človek Peter sebe privede v odnos nasproti človeku Pavlu kot svojemu bližnjemu, privede tudi sebe v odnos do sebe kot človeka. Na ta način mu tudi Pavel velja kot oblika, v kateri se izkazuje človekov rod«. (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin DDR, 1974, str. 18).

⁶ Na problematiko prisvajanja predmetnih odnosov v delu je prva opozorila sovjetska »kulturno-zgodovinska« psihološka šola (A. N. Leontijev idr.), danes pa jo teoretično dalje razvija tim. »berlinski krog« kritične psihologije s Klausom Holzkampom kot glavnim avtorjem (K. Holzkamp, *Sinnliche Erkenntnis*, Frankfurt, 1973).

Vse tri dialektične teorije nam predstavljajo različne vidike človekove odnosi. Človek oblikuje svoj odnos do sebe na podlagi vseh oblik svojih odnosov do socialne in naravne realnosti. Odnos do sebe, zavest o sebi je namreč »središčna točka« doživljanja odnosov do realnosti in razvijanje odnosov do sebe je temeljni proces v razvoju osebnosti. Osebnost sama je konstituirana na podlagi odnosov. Ne le zavest, jaz, mišljenje in govor, temveč tudi vse druge subjektivne – duševne strukture posameznika so realne le kot psihološke sestavine odnosnih naravnosti posameznika. Razvijejo se z razvojem simbolične interakcije (jezika), sposobnosti za uporabo orodij in produktov dela ter ponotranjene socialne kontrole afektov, emocij in nagonskih vzgibov. Odnosne naravnosti subjekta predstavljajo sklope doživljajskih, motivacijskih in spoznavnih vodil, ki nadzirajo, usmerjajo dejavnost, sodelujejo pri ocenah in pri snovanju dejavnosti posameznika tako, da se ohranja kontinuum interakcij in drugih oblik odnosov in da se notranje spontane delovnanjske pobude usklajujejo z družbenimi zahtevami. Odnosne naravnosti so lahko nezavedne, npr. v obliki Lorenzerjevih »interakcijskih form«, ali bolj ali manj zavestne naravnosti (v obliki norm, ciljev, vodilnih idej, interesov itd.). Predstavljajo ponotranjene in posplošene učinke vseh odnosov na osebnost oziroma bolj, so splošne forme tipičnih oblik posameznikovega delovanja v zanj relevantnih odnosih do realnosti (odnosne forme). Količkor bolj nezavedne so, toliko bolj se kažejo kot »nagoni«, kot pritiski, ki silijo posameznika k psevdoavtomatskemu, nereflektiranemu ravnanju.⁷

Celota teh odnosnih form sestavlja matrico, po kateri posameznik oblikuje aktualne odnose do drugih ljudi, do predmetnosti, do samega sebe. Ta celota pomeni torej neko notranjo socialno odnosno strukturo osebnosti, ki je v interakciji z zunanjimi odnosi posameznika. Odnosna struktura osebnosti nastaja, se spreminja in se oblikuje v vsem človekovem življenju, najbolj intenzivno pa v dobi od otroštva do odraslosti, ko se oblikujejo temeljne duševne strukture osebnosti. Bistvena vloga odnosne strukture v človekovem delovanju je, da določa človekov odnos do samega sebe in razmerje tega odnosa do odnosov, kjer posameznik deluje navzven, na druge ljudi ali na predmete okrog sebe. S tem se za posameznika vzpostavi »notranje socialno razmerje« med njim samim in zahtevami oziroma pričakovanji družbe. V vsaki svoji dejavnosti posameznik oblikuje notranje razmerje med tistim delom sebe, kjer se čuti in razume kot objekt dejavnosti oziroma učinkov drugih ljudi, skupin oziroma naravnih dogajanj. Od tega, kakšno je to razmerje, je odvisno, kako samostojno in

⁷ S tem ne mislim, da je vse nezavedno ravnanje le izraz odrinjenih odnosnih form, spontanih reakcij reduciranih form dejavnosti. Nedvomno obstajajo tudi biološko povzročene nezavedne duševne in fizične reakcije in procesi, ki so izhodišče vseh drugih zavestnih dejavnosti. Dejavnost nezavednega tudi ni nujno »reakcionarna«, tj. učinek preteklih odrinjenih konfliktov ipd., temveč vsebuje tudi utopične potenciale, npr. fantazije o možnem bodočem stanju, o bodoči podobi samega sebe itd. V tem je tudi možnost, da se določene negativne izkušnje, ki jih posameznik potisne v podzavest, nezavedno preoblikujejo v potenciale emancipacije, v upor novoemu odrivanju. Ravno dejavnost refleksije, kritičnega nanašanja na socialno realnost, spodbudi to transformacijo, ker vnaša pripravljenost in odprtost do kritične refleksije tudi v nezavedno, povzroči spontano težnjo k ozaveščenemu delovanju v odnosih.

suvereno ali pa nesamostojno in podredljivo bo ravnal posameznik v stiku z drugimi ljudmi ali pri svojem delu.

Čeprav je odnosna struktura osebnosti notranji posredujoči dejavnik med posameznikom in zunanjo družbeno realnostjo (celoto družbenih odnosov), pa te odnosne strukture ne razumemo kot da gre za nekakšen harmonizirajoči dejavnik nasproti razdirajočim učinkom protislovij v odnosih. Nasprotno, odnosna struktura osebnosti je že po temeljni dialektični konstituciji *enotnost protislovij*.

V sleherni zavestni človekovi dejavnosti je prisotno protislovje med človekovim doživljanjem sebe kot subjekta dejavnosti in nujnim omejevanjem njegovih hotenj, namer oziroma podrejanjem objektivnim lastnostim predmetov ali zahtevam in pričakovanjem drugih ljudi, s katerimi je v interakciji. To pomeni, da se človek v vsaki svoji dejavnosti obenem *potrjuje kot subjekt* dejavnosti, hkrati pa se *temu tudi odpoveduje*. Protislovje med potrditvijo sebe kot subjekta in odpovedjo subjektivnosti vnaša v človeka temeljno razdvojenost, ki se nikoli povsem ne ukine. Tudi najbolj ustvarjalne in emancipirane osebnosti doživljajo to dvojnost, toda zmerejo jo preoblikovati v ustvarjalno delovanje.

Do sinteze teh dveh naravnosti v človekovi dejavnosti prihaja na podlagi spleta *identifikacij in diferenciacij*, tako v odnosu do sebe kot do predmetov dejavnosti. Ti procesi niso le spoznavni, temveč tudi emocionalni in afektivni (npr. občutki skladnosti s samim seboj ali z drugimi ljudmi, ali nasprotno, neskladnosti, notranje razdvojenosti). Paradoks teh naravnosti (subjektivne in objektivne) in občutij je, da nikoli ne obstajajo le eni brez drugih, temveč le sočasno s svojim komplementom. Vsaka identifikacija terja komplementarno diferenciacijo, in obratno, diferenciacija identifikacijo.⁸

Dialektična protislovja v vsaki dejavnosti pa se dejansko zaostrijo do stopnje iracionalnih konfliktov, če človek doživlja sebe v odnosih, kjer drugi dominirajo nad njim, ali pa nasprotno, kjer sam enostransko dominira nad drugimi. Takšni odnosi vplivajo na posameznika tako, da razume svoj položaj v odnosu kot sestavino svojega odnosa do sebe in skuša sprejeti svoj položaj kot neizogiben ali kot naraven. Zato vnašajo v razvoj odnosne strukture osebnosti *razbitost* med posamezne oblike odnosnih naravnosti in poglobljajo diferenco med zavestnimi in (potisnjenimi) nezavednimi odnosnimi naravnostmi. Enotnost komunikacije, čutne interakcije in predmetne dejavnosti, ki jo vsebuje človeška družbena dejavnost in medčloveški odnosi, navidezno razpade oziroma: oblikuje se realni videz ločenosti, nepovezanosti in medsebojne zoperstavljenosti interakcije, dela, čutno-afektivnih ravnanj ter nepovezanost ponavljanja subjektivnih namer in prisvajanja produktov te dejavnosti. S tem se

⁸ Tako npr. identifikacija z drugim človekom terja hkrati tudi diferenciacijo od samega sebe, določen premik odnosa od stanja, kjer subjekt zaznava prvenstvo sebe v odnosu z drugim, v odnos, kjer skuša eliminirati svoje posebnosti in se prilagoditi drugemu človeku. Podobno proces diferenciacije nasproti drugim ljudem terja bolj poudarjeno identifikacijo s samim seboj, z lastnimi posebnostmi in s svojo predstavo o sebi.

pretrga dialektični krogotok prisvajanja in povnanjanja (opredmetenja). Posledica tega pa je produkcija novih, od diskurzivne zavesti odmaknjenih nezavednih odnosnih form, ki nato kot »klišeji« silijo k vedno novim ponovitvam.

V odnosih, v katerih ne vzpostavijo vzajemnosti v potrditvah in odpovedi subjektivnosti, temveč prevladuje en vidik, drugi pa je potisnjen (v nezavedno), razvijajo ljudje nezavedno notranjo pripravljenost na reprodukcijo takšnih odnosov. Identifikacija, npr., poteka predvsem kot identifikacija z nadrejeno osebo, ne pa tudi s samim seboj, diferenciacija pa sloni na odrivanju svojih »nezaželenih« impulzov, želja, načrtov, pričakovanj, torej predvsem kot diferenciacija od sebe in ne tudi kot diferenciacija nasproti nadrejeni osebi. Sklepamo, da podobno kot neenakopravni odnosi med ljudmi delujejo na razvoj razlomljene odnosne strukture osebnosti, delujejo tudi odnosi do drugih objektov, posebno do predmetov dela.

Posebno pereči so odnosi do lastne čutne narave, ker se ti odnosi, brž ko so ponotranjeni, spremenijo v nezavedne, prav tako gonske dejavnike, saj zadevajo človekove primarne čutne potrebe.⁹ Če je posameznik prisiljen svojo objektivnost udejanjati v okviru protislovnih odnosov, kjer se trga enotnost temeljnih odnosnih komponent (interakcija, predmetna dejavnost, odnos do lastne in tuje čutne narave), kjer se trga medsebojna povezava dejavnosti in njenega ozaveščanja, potem se tudi notranja odnosna struktura osebnosti podobno protislovno oblikuje, toda brez možnosti za dialektično preraščanje protislovij. Namesto tega se vsiljuje repetitivna dejavnost, ki sledi različnim notranjim in zunanjim pritiskom. V tem primeru se odnosne forme oziroma naravnosti same v sebi razdvoje na nezavedne in zavedne komponente ali pa se v celoti oblikujejo kot potisnjene nezavedne odnosne forme, ki se nato izražajo kot klišeji ali kot težnje po reprodukciji odnosov, ki ji ustrezajo.

Domnevam, da posameznik s svojo zavestjo oziroma refleksijo največkrat *ne more razkriti* teh odrinjenih odnosnih naravnosti, nasprotno, z različnimi obrambnimi mehanizmi skuša ohraniti videz brezkonfliktnosti ali obvladanja svoje dejavnosti. To stanje imenujem *brezodnosnost*. Posameznik izgubi možnost distance do realnih odnosov, v katerih živi. Zavest pomeni v tem stanju le pasivnega spremljevalca doživljanja in delovanja, ki ne more odločilno spreminjati odnosov ali vsaj samorazumevanja posameznika v njih.

Brezodnosnost pomeni odsotnost zavesti posameznika o svojem družbenem položaju, o konfliktih in njihovih vzrokih ter tudi nepoznavanje

⁹ Ker so »odnosi do nezavednega« pravzaprav kontradictio in adjecto, lahko govorimo o določenem nanašanju na nezavedno le v prenesenem smislu, namreč tako, da rečemo, da posameznik s svojimi zavestnimi kontrolami afektov, gonskih vzgibov in emocij posredno deluje tudi na nezavedne procese, ki so pobudniki teh afektov, gonov in emocij. Še bolj ozaveščen postane odnos do njih tedaj, če posamezniku uspe »dvigniti v zavest« tudi del svojih sicer nezavednih obrambnih mehanizmov, npr. sistemov tabujev, cenzur ipd., npr. v poteku psihoanalitske terapije. »Odnos do lastne čutne narave« torej označuje tiste duševne in fizične dejavnosti, s katerimi posameznik usmerja in nadzira svoje gonske pobude, afekte in emocije in diferencira svoj jaz od čutno-telesnih dogajanj.

lastnih realnih možnosti za bolj emancipirano in avtonomno delovanje. Posameznik sicer vstopa v različne odnose z ljudmi, predmeti in drugimi socialnimi realitetami, vendar je njegovo delovanje psevdoavtomatsko, podrejeno vnaprejšnjemu mehanizmu notranjih in zunanjih pritiskov. Zato ne more sam avtonomno poseči vmes in prekiniti psevdoavtomatskega niza dejanj ali ga reflektirati in na novo zastaviti. Zavest posameznika o sebi se omejuje na občutek jaza in ne pomeni diferenciranega odnosa do svojih socialnih vlog, do svojih delovnih zmožnosti in kompetenc in do lastne čutne narave. Zavest o sebi tedaj pomeni doživljanje svoje subjektivnosti, ki pa nima moči, da bi se uveljavila kot resnični subjektivni dejavnik v oblikovanju odnosov.

Zaradi tega lahko *brezodnosnost razumemo kot splošno značilnost neavtonomnosti* (heteronomnosti) v človekovem delovanju, doživljanju in mišljenju. Vsak človek posreduje določeno mero brezodnosnosti v svojem delovanju, saj se vsakdo prebija skozi izkustva protislovnih odnosov in ima razvite obrambne mehanizme pred vdorom odkritih protislovij v zavest in ravnanje. Ti mu omogočajo, da kljub razbitosti dialektične povezanosti identifikacij in diferenciacij, subjektivnosti in objektivnosti, ki jo povzročajo protislovni socialni odnosi, vendarle ohrani svojo relativno identiteto. Brezodnosnost torej ni zgolj negativna lastnost, pohaba subjekta, temveč do določene mere nujni obrambni mehanizem osebnosti, ki človeku omogoča, da na omenjenem področju doživljanja in delovanja vendarle ohrani enotnost različnih odnosnih naravnosti in kontinuiteto interakcij z drugimi ljudmi.

Toda brezodnosnost spet ni človekova »usoda«. Z izkustvi pri enakopravnih medosebnih in socialnih odnosih, s potrditvijo lastne ustvarjalnosti pri delu in z ekspresijo svojih čutnih želja in emocij razvija človek nasprotno alternativo brezodnosnosti – »ozaveščeno odnosnost«. Ozaveščena odnosnost pomeni, da posameznik lahko samostojno in zavestno razvija svoje identifikacije in diferenciacije v odnosu do drugih ljudi, predmetov ali do samega sebe in svoje dejavnosti. Brezodnosna dejavnost teži k temu, da posameznik bodisi »notranje« poveže zavest o svoji potrebi, o dejavnosti, ki jo potreba zbuja in o predmetu dejavnosti v nekakšno nediferencirano enotnost intencij, želja, pričakovanj in zaznav reakcij na lastna dejanja, ali pa posamezne sestavine odnosov in dejavnosti »razceplja« v nepovezane doživljajske ali delovnjaške enote. Nasprotno ozaveščena odnosnost teži k temu, da *vzpostavi ravnotežje identifikacij in diferenciacij* in to na podlagi zavestne refleksije svojih potreb, pobud, načrtov, potekov dejavnosti in njenih rezultatov.

To pojmovanje brezodnosnosti in ozaveščene odnosnosti se naslanja na Meadov pojem zavesti in nezavednega. Po Meadu je namreč resnično zavestno le tisto delovanje, ki vsebuje refleksivno zajet odnos socialnega in osebnega jaza, tj. razumevanja socialne situacije in spontanega odgovora posameznika nanjo. Delovanje, pri katerem posameznik zgolj spontano sledi intencijam socialnega ali osebnega jaza, oziroma kjer med

obema vlada odkrit konflikt, za Meada ni dejansko zavestno delovanje, temveč nekakšna oblika nezavednosti (G.H.Mead, Geist, Identität und Gesellschaft, Frankfurt, 1980, str. 212–252).

Psihoanaliza bi brezodnosnost, tj. zlepljanje ali ločevanje odnosnih in delovanjskih naravnosti, pripisala vsem oblikam narcisoidnega samopoveličevanja, infantilnim težnjam po povratku k brezkonfliktni spontanosti doživljanja in delovanja, identifikacijam z nadmočno ali avtoritarno osebo ali institucijo ter odrievanju konfliktov v nezavedno. Tako poskusi eliminacije Nadjaza in spajanja Jaza z Onim (npr. narcizem, infantilne regresije, itd.) kot tem nasprotni poskusi popolnega podvrženja Jaza Nadjazu povzročijo znižanje ravni zavesti in zmanjšano možnost odgovornega odločanja in nadzora lastnih dejanj.

Ozaveščena odnosnost se razvije na podlagi izkustva enakopravnih odnosov med ljudmi, neotujenega dela in nezavrte ekspresije čutnih pobud. Kadar je sprejeta v odnosno strukturo osebnosti kot prevladujoča poteza vseh odnosnih form, tudi sama spodbudi človeka k temu, da išče, ustvarja in razvija enakopravne odnose med ljudmi, neodtujeno delo in eksplozijo svoje čutne narave. Bistvo teh odnosov ni v tem, da bi bila v njih odpravljena sleherna protislovnost, temveč v tem, da ta protislovja posameznik lahko miselno predela v pobude novih ustvarjalnih dejanj. Refleksija o odnosih tu pomeni trajno prizadevanje za ozaveščanje lastnih hotenj, pobud, konfliktov, ter upiranje mehanizmom odrievanja konfliktov in pritiskov v nezavedno.

Iz te ugotovitve izhaja naša temeljna hipoteza o socialnem razvoju osebnosti. Razvoj osebnosti je protisloven proces in se vedno znova spopada s protislovji, ki izhajajo iz križanja temeljne dialektične narave dejavnosti in realnih družbenih konfliktov in protislovij. Smisel oziroma cilj osebnostnega ravoja zato ni odpravljanje protislovij nasploh, ni težnja k nekakšnemu harmoničnemu stanju samoidentitete ali identitete individua in družbe, tudi ni razvoj vsestranske in celovite osebnosti, ki bi ne poznala nobenega razkola v sebi, temveč v tem, da se človek nauči ozaveščati protislovja v sebi in v družbi in jih prenašati. Ne v smislu pristajanja na obstoječe ali na neizogibnost teh protislovij, temveč v *smislu notranjega preoblikovanja izkušenih protislovij* v dejavnike novih ustvarjalnih oblik dejavnosti in odnosov.

Vsaka naprednejša stopnja v ravoju osebnosti je po našem mnenju nujno povezana z izkustvi omejitev, z zavestjo porazov, ki jih mora posameznik prenesti in preseči »v novih začetkih«. Kolikor bolj avtonomno in ozaveščeno človek ravna, toliko več protislovij spoznava oziroma se jim izpostavlja. A ker ne pristaja na logiko brezodnosnega reduciranja protislovij v slepo nujnost ali v njihovo internalizacijo na podlagi odrievanja, ima tudi možnost za preoblikovanje razlogov teh protislovij v dejavnike spreminjanja odnosov, ali pa se jim zoperstavi pri svojem delu, v odnosih in z drugimi ustvarjalnimi oblikami delovanja.

Paradigma temu ravnanju je umetniško ustvarjanje. To raste iz protislovij in konfliktov v umetniku, toda umetniško ustvarjanje in delo je odgovor nanje, ki teh konfliktov ne zanika ali se jim nemočno podredi, temveč jih ustvarjalno objektivizira v svojem umetniškem delu, v enotnosti protislovnih kvalit et umetniškega dela.¹⁰

Tudi »oblikovanje osebnosti« je podoben proces, ker je lahko človek ustvarjal en tudi v tem procesu. Če se posameznik zavestno sooči s protislovji v svoji dejavnosti, v odnosih do družbe in v družbi sami ter ne pristaja na mehanizme nereflektiranega odreagiranja na konflikte, tedaj se potrdi kot subjekt, pa čeprav na podlagi priznanja svoje trenutne nemoči, meja in porazov. Nasprotno pa človek, ki beži pred konflikti in protislovji, ustvarja v sebi navidezno potrditev subjektivnosti, ki le pokriva premoč nezavednih odnosnih form, h katerim se sicer zateka v konfliktih. V tem primeru človek razvija brezodnosnost osebnosti in delovanja, s tem pa tudi potrjuje svojo enostransko odvisnost od različnih realnih ali celo le imaginarnih »sil«.

Brezodnosnost in ozaveščena odnosnost sta temeljni nasprotujoči si alternativni pri oblikovanju osebnosti in posameznikovem delovanju. Prva alternativa pomeni *zator človekovih družbenih zmogljivosti, udejanjanje »negativne subjektivitete«*, slepo podvrženost odtujevalnim pritiskom ter heteronomnost v mišljenju, doživljanju in delovanju. Druga alternativa pomeni nasprotno – *realizacijo človekovih družbenih zmogljivosti in s tem emancipacijo družbenosti od odtujitev*, ki jih povzroč a protislovn a družbena realnost. Pomeni avtonomnost osebnosti, samostojnost in suverenost v mišljenju, doživljanju in delovanju.

Ti *dve razvojni perspektivi* sta le idealizaciji realnih razvojnih procesov. Dejansko noben človek ne razvije zgolj brezodnosnosti ali ozaveščene odnosnosti, temveč razvija v določeni vrsti dejavnosti oziroma odnosov strategijo brezodnosnosti, v drugih pa skuša uveljaviti ozaveščeno odnosnost. Na to, kako in kje bo posameznik razvil ta ali drugi tip svoje odnosne strukture, vplivajo predvsem realni družbenoekonomski, politični in socialni odnosi v družbi.

Zaradi premoči družbenoekonomskih odnosov nad individualnostjo posameznik lahko le v določeni meri in v omejeni sferi razvije relativno avtonomnost pri svojem početju in mišljenju, sicer pa je prisiljen ravnati tako, kot veleva njegova aktualna »ekonomska značajska maska«. Zato moramo preučiti realna družbena protislovja, ki jih mora doživljati in ponotranjati posameznik v svojem osebnostnem razvoju. Ta protislovja povzroč aju prelome v dialektični strukturi prakse (dejavnosti), kopičijo se v odnosni strukturi osebnosti in pomenijo glavno oviro za ozaveščanje in emancipacijo.

¹⁰ Po Freudu umetnik zm ore »sublimirati« svojo gon skost, tj. premestiti prvotni konflikt gon skosti in družbenih norm v umetniško produkcijo, izrinjena čutna pobuda pa se transformirana najde v estetskem užitku, ki ga imamo ob pogledu na umetniško delo.

Z obdelavo dialektičnih značilnosti procesa prisvajanja in ponotrjanja socialne realnosti smo prišli do modela socialne konstrukcije osebnosti. Bistvena teza tega modela je, da je osebnost dialektično protisloven družben konstrukt.

S to teoretsko konstrukcijo se lahko lotimo našega temeljnega problema – osvetlitve kritičnih in kriznih procesov v razvoju socialne strukture osebnosti. Naš namen je razkrivanje protislovij, ki v vsakdanjem življenju ali razvojno, v posameznih življenjskih obdobjih, odločilno in trajno vplivajo na oblikovanje osebnosti oziroma odnosne strukture osebnosti. Protislovja, ki izvirajo iz »protislovnega« procesa prisvajanja »protislovnega« družbene realnosti v »protislovnem« posamezniku, terjajo od posameznika, da vedno znova redefinira predstavo o samem sebi in o družbi. Posameznik je torej vedno znova postavljen *pred alternativo, da se tem protislovjem vda kot objekt ali da se na podlagi njihove predelave ohrani in potrdi kot subjekt.*

Nereflektirana in zgolj odrinjena, smiselno nepredelana »izkustva porazov« posameznika z nadmočnimi determinacijami v družbi silijo k temu, da minulim porazom vedno znova dodaja še nove. S tem izgublja možnost, da se uveljavi in potrdi kot subjekt in da je v svojih odnosih in dejanjih ustvarjalen ali vztrajen. Kopičenje in medsebojno spajanje aktualnih protislovij in sledov preteklih, še nerazrešenih protislovij in konfliktov v osebnosti otežuje posamezniku možnost avtonomnega oziroma emancipiranega odziva na aktualna protislovja v odnosih.

Če v nasprotju s tem protislovja zavestno predeluje, pa si posameznik ustvari možnost za ustvarjalno preseganje prvotne protislovnosti. S tem preoblikuje prvotni antagonizem v pobudo za drugačno predstavo sebe, za nove oblike odnosov, dejavnosti in storitev.

Poskušala bom opozoriti na tiste odločilne faze in okoliščine v socialni konstrukciji osebnosti, kjer je ta alternativa še posebej zaostrena in kjer je izhod iz teh okoliščin še posebno pomemben za nadaljnje osebnostno oblikovanje posameznika.

V vseh odnosih, pri vsakem dejanju je posameznik postavljen pred alternativo, da na določen način potrdi ali negira sebe kot subjekt. Tudi če se kot subjekt negira, ko npr., brez odpora sledi zunanjim družbenim pritiskom ali ko z iracionalno obrambo reagira na konflikte, še vedno ni »odpravljen« kot subjekt. Nezavedne odnosne forme v tem primeru na videz determinirajo njegovo vedenje, vendar so le del odnosne strukture osebnosti in so v medsebojnem notranjem razmerju s tistimi odnosnimi formami, ki so bolj reflektirane in subjektivno osmišljene. To pomeni, da tudi v še tako težavnih razmerah in pod pritiskom še tako močnih zunanjih in notranjih sil posameznik vendarle *ne »odpravi« svoje subjektivnosti, ampak jo le odrine.* Toda kot vsako odrivanje tudi poskus odrivanja lastne subjektivnosti izzove notranja nasprotovanja in konflikte. Že samo odriva-

nje in samoomejitev nista mogoča brez sodelovanja zavesti. Že samo razpravljanje o tem, ali subjekt je ali ni mogoč, predvideva subjektivno storitev refleksije možne nesubjektivnosti in s tem potrjuje subjekt. Zaradi tega je tudi nesmiselno stališče, da človek ne more biti subjekt socialnih odnosov in socialnega delovanja ali pa je subjekt zgolj »humanistična iluzija«, kot trdijo nekatere družbene in psihološke teorije.¹¹

Pač pa nam teza o notranji družbeni naravi subjekta, ki se kaže v njegovi »odnosni strukturi«, odpira pot do preučevanja tistih realnih protislovij v odnosih, ki vnašajo v subjekt *protislovja in prelome*, obenem pa izzivajo subjekt k spreminjanju odnosov do sebe in do socialne realnosti. V dejstvu, da je subjekt *notranje socialno strukturiran* in da v »centru« osebne strukture ni avtonomen dejavnik, je utemeljena tudi sodobna teza o »decentriranosti« subjekta (Lacan, Štirje temelji psihoanalize, Ljubljana 1980, str. 280).

Ne zgolj odiranje nagonskih impulzov, želja, afektov, temveč tudi *nenehne odpovedi subjektivnosti, pristajanja na položaj objekta v odnosih – vse to izziva v človeku zavestne in nezavedne odpore*. V vsakem izkustvu protislovja in konfliktov v odnosih, ki jih doživlja, posameznik oživlja tudi potencialne konflikte v samam sebi. Kolikor bolj se poskuša potrditi in realizirati kot *identičen subjekt*, ki ohranja določeno kontinuiteto in koherenco svojih subjektivnih naravnosti, doživljanj in zunanjih realizacij svojih namer, toliko bolj odkrito in boleče se sooča z »neidentičnim« v samem sebi in zunaj sebe.

Toda to je tudi edina možnost za takšno »integracijo« protislovij v lastno odnosno strukturo, ki ne razbija osebnosti oziroma subjekta na dve, sami sebi nasrotujoči si in nerazrešljivo konfliktni enoti, tj. na celoto odrinjenih nezavednih odnosnih form in na celoto različnih obrambnih mehanizmov, s katerimi se ohranja videz avtonomnosti.

Soočenje posameznika z »neidentičnim« torej pomeni, da v sebi samem in tudi v odnosu do drugih ljudi oblikuje *svojo identiteto* kot »identiteto neidentičnega«, tj., da nenehno razrešuje *dialektični paradoks* ohranjanja samoidentitete s tem, da z ozaveščanjem protislovij v vseh svojih odnosih do realnosti vendarle zajame v sebi tudi tisto, kar mu

¹¹ Takšne teze izhajajo danes predvsem iz različnih strukturalističnih teorij, medtem ko so v preteklosti izhajale predvsem iz behaviorizma, ki je v svojem začetku zavračal zavest in s tem subjektivnost človeka. Tudi nekatere »marksistične teorije človeka« vodijo do sklepa, da je »individuus« kot subjekt družbene dejavnosti le ideološka meščanska iluzija, saj v resnici po teh teorijah človek ni nič drugega kot skupek družbenih odnosov (tako npr. teoretični tim »razredne analize« v ZRN). Podobno nekatere pretirane verzije funkcionalizma, kot npr. Dahrendorfova teorija vlog, praktično, če že ne eksplicitno teoretično eliminirajo subjekt, ker je po teh teorijah posameznik »povsem socializiran«, tj. le skupek prisvojenih socialnih vlog in vseskozi ravna po pričakovanih družbe. Pri kritiki teh teorij moramo biti previdni. Ne smemo namreč iz nekaterih ideoloških posplošitev na podlagi strukturalizma, npr. na podlagi Lacanove teorije, sklepati, da dejansko »zanikajo subjekt«. Lacanu gre, npr. za to, da subjekt osvobodi iluzije o samostojnosti, ki je dedič kartezijanske miselnosti in videza vsemočnosti misleca. Osvoboditi ga s tem, da privede subjekt do spoznanja o njegovi nujni vpletenosti v igro jezika in posredovanj med »stvarnim« in »imaginarnim« in »simboličnim«. Diskusija z Lacanom torej ne more teči o vprašanju, subjekt da ali ne, temveč o tem, kako je družbeno vključeno v strukturo duševnosti, ali je nezavedno res »strukturirano kot jezik«, torej kot simbolni red (red označevalca) in ali se ne »vpišuje« v nezavedno tudi bolj konkretni historiat odrinjenih in desimboliziranih odnosnih form, ki želijo ponovno priti do jezika, do simbolov, ne pa, da je nezavedno samo že simbolno.

nasprotuje ali pa celo ogroža. Od tega, ali bo posamezniku dejansko uspelo tako pred samim seboj kot pred drugimi ljudmi ohraniti in potrditi svojo identiteto, je odvisno, ali se bo potrdil in realiziral kot (relativni) subjekt ali pa se bo moral enostransko podvreči različnim pritiskom in objektivizacijam. Potrditev lastne identitete pomeni, da posameznik doživlja ujemanje med lastno podobo o sebi in reakcijami drugih ljudi na poskuse uveljavljanja te podobe v družbi.

Problem ohranjanja in potrjevanja lastne identitete je postal pereč posebno v meščanskih družbah, ki so prve poudarile pomen in vrednost posameznika v družbi in niso več izenačevale osebnosti posameznika z njegovo razredno socialno vlogo. Obenem s tem pa se je pokazalo tudi, kako meščanska družba lahko le parcialno in konec koncev iluzorno zadovoljuje potrebo po individualnosti, po avtonomnosti posameznika, saj človeka z družbenoekonomsko prisilo spet podreja nad individualnim dejavnikom (procesu kroženja in akumulacije kapitala). Zato nenehno ponuja ljudem maske lažne individualnosti in navidezne integracije z družbo (npr. individualizem pri potrošnji in izrabi prostega časa, v konkurenčnem boju na trgu dela ali kapitala, v ideoloških predstavah ljudi o sebi ipd.).

S poskusi socialističnega ukinjanja kapitalistične družbe je problematika identitete postala še bolj pereča. Lahko celo rečemo, da je vprašanje, kako naj posameznik ohrani in razvije svojo specifično identiteto, dobilo izredno krizno podobo ravno v etastičnem modelu socializma in v poskusih »kolektivizacije družbe« in centralističnega upravljanja z njo. Cilj socialističnih družb je sicer podrediti družbeni proces in družbene odnose proizvajalcem samim oziroma ljudem nasploh, kar pomeni tudi ukiniti družbenoekonomsko masko in druge oblike psevdoidentitet.

S tega stališča je družbeno samoupravljanje eminentno socialističen program: realizirati skuša resnično demokratično družbeno upravljanje, ki naj bi zajelo vse ljudi. Toda nenehni konflikti posameznikov, skupin, delavskega razreda v celoti z naraščajočo močjo birokracije in tehnokracije povzročajo nova protislovja in vračajo družbo v položaj, ko morajo ljudje sprejemati in ponotranjati družbeno prisilo in ko delujejo v okviru nadmočnih družbenoekonomskih značajskih mask. To seveda na novo oteži proces razvoja dejanske individualnosti in dejanske integriranosti z družbo.

Socialistična družba, posebno še samoupravna družba, postavlja že sicer pri oblikovanju identitete posameznika težko nalogo. Po eni strani zahteva od njega visoko stopnjo identifikacije z družbo (socialno identiteto). Pri tem seveda grozi nenehna nevarnost, da se identifikacija z družbo spremeni v nekritično, konformno sprejemanje danih odnosov ali celo v nasilno podrejanje posameznika družbi in da se individualnost spremeni v egoizem, ki skuša svoje privatne interese prikazati kot družbene. Realni družbeni odnosi so vedno takšni, da terjajo od posameznika tudi sposobnost kritike, diferenciranja od njih. Vsako »spontano« podre-

janje danim odnosom bi preprečevalo razvoj resnične individualnosti in s tem tudi prave identifikacije z družbo. Podobno nekritičen odnos do lastnih interesov in sploh do samega sebe preprečuje tudi pravo, nepristransko in kritično identifikacijo z družbo, to pa spet preprečuje razvoj dejanske individualnosti.

Raziskovanje procesa socialne konstrukcije osebnosti kot protislovnega in dialektičnega procesa je za psihologijo v naši družbi bistvenega pomena. Omogoča ji, da razvije dialektično koncepcijo razvoja osebnosti in družbenosti človeka in da s tem napravi prvi in odločilni korak k preseganju sedanje krize psihološke paradigme. Pregled nad bistveno povezanostjo procesa demokratizacije družbenih odnosov in emancipacije osebnosti, ki prav tako izhaja iz dialektične koncepcije procesa socialne konstrukcije osebnosti, pa psihologiji omogoča, da postane »emancipatorna veda«, tj. ne le sebi zadostna znanost, temveč tudi praktična disciplina, v kateri lahko ljudje najdejo globljo razlago svojih problemov in pot iz osebnostnih zagat.

Takšno raziskovanje je pomembno tudi za našo družbo v celoti, ker osvobaja od iluzij harmoničnosti in nekonfliktnosti v procesu družbenega oblikovanja osebnosti in v predstavi o osebnosti v samoupravni družbi. Proces emancipacije osebnosti je prav tako protisloven kot proces globalne samoupravne demokratizacije družbe, obenem pa je nujen sestavni del samega družbenega produkcijskega procesa, saj vanj spada tudi razvoj posameznika, njegove osebnosti kot izvirne proizvodilne sile.

Dejanski proces družbenega oblikovanja osebnosti je vedno nenehno soočenje posameznika z nečim, kar mu bodisi nasprotuje, ga omejuje, determinira ali žene v nenadzorljivo početje.

Šele z odporom do »objekta«, ki tudi subjekt sam objektivizira, je mogoče, da se posameznik začasno in vedno znova potrjuje kot subjekt svojih dejanj. Teh temeljnih okoliščin ne more odpraviti nobena družba in noben, še tako idealen odnos, pač pa se v vsakih konfliktnih in protislovnih socialnih razmerah še dodatno stopnjuje in zaostri.

Smisel procesa socialne konstrukcije osebnosti v samoupravni družbi tedaj ni v tem, da se ljudi vzgaja v institucijah, ki so čim bolj zavarovane in odmaknjene od žarišč družbenih protislovij, v institucijah, kjer se samoupravljanje zato omejuje na samozadostni larpurlartizem in formalizem, na ljudi pa se skuša delovati predvsem ideološko in politično (kar vse naj bi omogočalo razvoj čim bolj harmonične in notranje neprotislovne osebnosti, skladne s samoupravno družbo), temveč v tem, da se ljudi sooči z realnimi družbenimi odnosi in protislovji, z njihovimi razlogi in alternativami pri razreševanju.

Analiza protislovij, njihove kulminacije in kopičenja v osebnosti torej ne pomeni defetistične vdaje pred njimi, temveč šele odpira dostop do individualne in kolektivne refleksije in emancipacije od postvarjene in ponotranjene moči teh protislovij v odnosih. Spoznanje o bistveni povezanosti emancipacije posameznika in demokratizacije družbenih odnosov

pomeni tudi, da se lahko resnični proces samoupravne demokracije udejanja le tam, kjer se ljudje dejansko svobodno organizirajo in imajo možnost neformalno, dejansko spreminjati socialne odnose. Le v tistih odnosih oziroma socialnih povezavah, kjer posameznik stopa z drugimi v čim bolj enakopravno interakcijo in kjer njihovo interakcijo posreduje tudi določena skupna produktivna dejavnost, se vzpostavlja celovita dialektična struktura odnosnosti, ki človeku omogoča trajnejšo in družbeno objektivno obliko individualne emancipacije in avtonomnega delovanja. Ker pa so takšni odnosi sila redki in tudi nestalni, je jasno, da v realnih družbenih odnosih ljudje ne morejo realizirati svoje prave družbene individualnosti in se zato omejujejo le na tiste oblike individualnosti, ki jih dopušča njihova aktualna družbenoekonomska maska.

Analiza protislovij v procesu socialne konstrukcije osebnosti omogoča razkrivanje bolečih protislovij, individualnih defektov, pohabe subjekta, obenem pa tudi subjektivna nasprotovanja tem negacijam subjekta. Ta analiza je tedaj začetek razvijanja celovite teorije o procesih socializacije oziroma o vlogi različnih dejavnikov v teh procesih v naši družbi.

Pri razvijanju teorije družbenega oblikovanja posameznika je treba upoštevati spoznanje, da v samoupravni socialistični družbi prizadevanje za ustvarjanje novih demokratičnih družbenih odnosov nujno vsebuje tudi prizadevanje za takšne konkretne odnose med ljudmi, ki so ugodni za razvoj in ohranitev ozaveščene identitete posameznikov. Proces ustvarjanja novih družbenih odnosov torej lahko privede do realnih sprememb družbe le tedaj, če poteka vzporedno z razvojem ozaveščene identitete. To pa pomeni, da se morajo ljudje v procesu svoje osebnostne rasti usposobiti za kritično oceno socialnih odnosov, s katerimi se identificirajo ali se vanje integrirajo ter za *kritično demaskiranje mask navidezne individualnosti*. To masko proizvaja že sama ekonomska struktura družbe, ki v socializmu sloni na blagovni proizvodnji, tržni menjavi in privatniškem videzu potrošnje.

Vezni člen med procesom transformiranja družbenih odnosov in transformiranjem identitetnih struktur je torej trajna in vsestranska kritika družbenih odnosov in identitet. V nasprotnem primeru se namesto dejanske družbene celote vzpostavlja kot dominanten kakšen delni socialni sistem (npr. birokratski sistem državne organizacije), namesto ozaveščene identitete ljudi pa se množično razvija *pseudoavtonomna identiteta meščanskega posameznika*, kar spet še dodatno zavira socialistično preobrazbo družbe.

Vendar dokler ostaja »kritika družbe« le stvar določenih družbenih slojev in ne vseh ljudi in podobno, kritika psevdoidentitet kvečjemu parcialno dogajanje, ki ostaja bodisi stvar ozaveščenih posameznikov ali pa se spreminja v avtoritarno kritiziranje drugih ljudi, bo tudi samoupravna socialistična družba ostala vezana na razkol med realnimi družbenimi odnosi, ki generirajo heteronomni tip identitete ter normativno postuliranimi ideali.

Preučevanje realnih protislovij v procesu družbenega oblikovanja ljudi v naši družbi je eden prvih korakov k osvobajanju od iluzij neposredno socialističnega značaja družbeno usmerjenih dejavnikov socialnega oblikovanja osebnosti in od obsojanja posameznikov ali posameznih »preostankov meščanske družbe« zaradi neuspehov pri preoblikovanju družbene zavesti ljudi. Omogoča prepoznavanje tistih procesov, ki silijo vse ljudi, da nenehno reproducirajo svojo družbenoekonomsko masko.

JANEZ PEČAR*

Policija v napovedih prihodnosti

V zadnjih dveh desetletjih se človeštvo bolj kot kdajkoli poprej zanima za svojo prihodnost. Ne brez truda in mnogih razočaranj so prenekateri nosilci razvoja iz izkušenj preteklosti prišli do prepričanja, da je tisto, kar je zaželeno, mogoče doseči¹ in to izhodišče ni brez vpliva na ustvarjanje prihodnosti že danes. Današnjost, kakršna je s številnimi dosežki, od računalništva, vesoljske tehnologije, znanja in mimo uspešnega zdravljenja bolezni do marsičesa drugega, se kaže neverjetna, če bi jo gledali z očmi konca preteklega ali celo tridesetih let tega stoletja.

Pojavila so se številna raziskovanja prihodnosti, kar se sicer nekoliko čudno sliši, pa vendarle ni malo t. i. prognoz, napovedi in predvidevanj, ki če ne drugega, vsaj burijo domišljijo in razvnemajo ljudi, ko jih prisiljujejo misliti na prihodnost, čeprav ne v celoti, marveč na nekaterih področjih in z njimi seveda marsikdaj v povezanosti s čim drugim. Preveč zahtevno bi bilo za to priložnost na kratko povzeti, do česa so prišli futurologi, razni napovedovalci ali pa kar načrtovalci dolgoročnega razvoja v svojih razmišljanjih tja do leta 2000 ali pa kar za 21. stoletje nove ere, če so eni črnogledi in opozarjajo na prenaseljenost, preonesnaženost, pomanjkanje hrane, primanjkljaj surovin itd., pa so drugi bolj optimistični in verjamejo, da bo človeštvo nadomestilo manjkajoče s čim novim, še neznanim in se tako rešilo morda tudi na način, da bodo revni še bolj revni in bogati še bolj bogati ter da se bodo eni reševali na račun drugih. Že samo pisanje, ki sta ga pripravila Kahn/Wienner nam v marsičem vzbuja grozljivo podobo prihodnosti.

Prenekateri napovedi zadevajo tudi vprašanja, ki so tako ali drugače področje nadzorovalnega dela, nadzorstva, zlasti policije, nove nadzorovalne in opazovalne tehnologije in marsičesa, kar je povezano z nadzоровanjem ljudi na svetu. Nekateri celo predvidevajo, da bomo v naslednjem tisočletju znali brati človeške misli. Toda vsak prodor in napredek na eni strani porodi odpor ali obrambo na drugi.

Čeprav ne s posebno zavzetostjo in z znatno manj domišljije se ponekod lotevajo tudi razmišljanja o tem, *kakšna naj bo policija v*

---

*Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Institut za kriminologijo, Ljubljana, Trg osvoboditve 11.

1. Simpson, s. 11.

prihodnosti. Ne posegajo daleč, marveč se oklepajo bližnje prihodnosti ob upoštevanju sedanjih trendov, brez pretenzij, da bi bili posebno inovativni in radikalni. Če se lotevajo prognoziranja, so dokaj realistični, zlasti če gre za vlogo policije. Zato se ne oddaljujejo kdo ve kako od podaljšane dejanskosti, čeravno prihodnost domnevajo v posameznih, tudi nasprotujočih se modelih ali scenarijih.

Vse namreč kaže, da se tudi za policijo niso mogli odpovedati prognoziranju prihodnosti, posebno v splošnem prizadevanju gledati naprej (marsikdaj tudi z zaskrbljenostjo), ker je to organizacija, ki lahko ključno vpliva na človeško svobodo po eni strani in na zagotavljanje varnosti po drugi.

Nerešeno pa je ostalo vprašanje, kateremu scenariju se prilagajati oziroma bolje rečeno, čemu verjeti, da bo postalo najbolj verjetno in seveda tudi zakaj. Od tod alternativnost in možnost za več modelov med dvema skrajnostma. Zato tudi vprašanje, ali je to sploh koristno, razen za morebitno mentalno gimnastiko, ki ga takšno prognoziranje omogoča.

Čeprav se v socialističnih družbah zelo ukvarjajo z napovedovanjem in futurologijo sploh, ni besede o tem, kakšna prihodnost čaka policijo. Tudi pri nas nismo izjema, vendar naj nas ta sestavek popelje v razmišljanje o tem, če ne zaradi drugega vsaj zato, da ne bi pozabili na najpomembnejšo kontrolno funkcijo, s katero se bo treba tako ali drugače ukvarjati tudi v prihodnosti. Pri tem pa nimamo namena, da bi prihodnost tudi napovedovali.

1. Družbena dejanskost in organi odkrivanja (policija)

Organi odkrivanja niso in ne bodo nikjer docela neodvisni, čeprav bi še tako teoretično, politično ali kako drugače dokazovali nasprotno. Zanje je zelo pomembno predvsem dvoje:

- v kakšnem odnosu so do oblasti, ki ji služijo, in do kakšne stopnje se morajo politizirati, in
- kakšne so razmere na področju družbenih deviantnosti s katerimi se morajo kakorkoli ukvarjati in jih bodisi odkrivati bodisi preganjati in preprečevati.

Prvo vprašanje je še najmanj odvisno od njih. Po svetu se zatekajo tudi k opravičilom, da policija dela po pravu in da je s tem v zvezi kaj malo možnosti za drugačne oblike delovanja. Toda o policijski diskrecionarnosti in selektivnosti je dosti znano, čeprav se praktiki in policijske organizacije ne zavedajo dovolj tega pojava in čeprav kot protiutež politizaciji postavljajo profesionalizacijo, razna policijska združenja in razne druge oblike formalne samostojnosti in neodvisnosti. Policija je kot mehanizem nadzorstva pogosto nekje bolj, drugje zopet manj uporabljiva za prenekatero drugačne namene. Toda to ni v središču naše pozornosti.

Dosti bolj pomembne so družbene razmere kot »gojišča« deviantnosti, glede na to da morajo družbeni nadzorni organizmi in med njimi tudi

policija ustrezno reagirati na pojave in procese, ki kakorkoli segajo v njihovo domeno. In prav v tem je delikatnost položaja glede na vprašanje, kdo je sploh v družbi odgovoren za odklonskost, ki kakorkoli nastaja:

– ali tisti, ki jo omogočajo v globalnem smislu s svojimi vplivi na družbene zakonitosti, da postajajo takšne, da se neredko kljub dobronamernosti izrojevajo v nasprotje in povzročajo masovno nespoštovanje zakonitosti (glej npr. Sklepi o uresničevanju družbenega varstva družbene lastnine, Ur. l. SFRJ, 58-622/84) in kršitve ter skupinski in posamezniški kriminal in druge moteče pojave,

– ali tisti, ki so dolžni strukturalno, skupinsko ali individualno deviantnost pravočasno odkrivati, omejevati, zatirati in preprečevati, pa jim to ne uspeva najbolje, tako da povzročajo najrazličnejše kritike, nezadovoljstvo in opozorila.

Oboje, tako prvo kot drugo pa ni brez pomena za razmišljanja o:

– najbolj ustreznem modelu policijskega delovanja v prav določeni družbenopolitični ureditvi kakor tudi za

– napovedovanje prihodnosti v smislu oblikovanja organizacijskih in konceptualnih izhodišč tudi za organe odkrivanja oziroma varnostne mehanizme glede na to, kakšna prihodnost jih čaka. In na prihodnost, spoznavajo skoraj povsod po svetu, se je treba pripravljati, ker se je že pričela.

Pri družbeni dejanskosti, poleg pričakovane stopnje družbenopolitične organiziranosti z njenimi konceptualnimi izhodišči, realnostjo v deviantnosti, ki je nikjer ne pričakujejo manj kot v preteklosti, razmer, ki vplivajo nanjo itd. pa je treba upoštevati policijo kot podsistem pravno formalne urejene kontrolizacije katerekoli družbe. Ali drugače povedano, čeravno je med nadzornimi organi o prihodnosti še največ napisanega za *policijo*, je *nesmiselno* te organe *ločevati iz celotnega nadzorstva* in jim napovedovati prihodnost, ne da bi jih obenem vedno obravnavali v povezavi z drugimi mehanizmi zlasti kazenskega pravosodja.

Čeprav ima vsako nadzorstvo formalne in neformalne možnosti za izvajanje kontrole z odkrivanjem, prepričevanjem, preprečevanjem, vzgojo in kaznovanjem (tudi neformalno), so te vloge čestokrat različne, toda največkrat neenako poudarjene. Na to vplivajo predvsem:

– družbenopolitične zahteve po temeljnih dejavnostih »kontrolizacije«, ki naj jih izvajajo (ponekod naj bi bila policija neke vrste usklajevalna dejavnost na posameznih področjih varnosti in za zadoščanje potreb po njej),

– konceptualna naravnost policije glede na model, ki ga uresničuje, oziroma njena »filozofija« službe,

– težišča oziroma smeri deviantnosti, ki jih je treba obvladovati,

– uspešnost na posameznih področjih, ki se jih loteva (na to vplivajo: nedosegljivost posameznih plasti, vidnost pojavov, različnost prijemljivosti storilcev, sodelovanje javnosti, strokovna usposobljenost in tehnična opremljenost, razpoložljivost denarja itd.),

– stopnja odvisnosti ali neodvisnosti pritoka informacij o vseh vprašanih, ki sodijo v področje delovanja policije itd.

Variabel, ki določajo »stil«, torej ni tako malo. Vse pa na koncu vendarle vodijo h ključni nalogi: prijemanja storilcev in izročanja le-teh v postopek drugim.

2. Ljudje in njihove vrednote v prihodnje

Ljudje se sčasoma spreminjamo in z nami se spreminjajo tudi vrednote. Vrednote vplivajo na ljudi in ljudje ustvarjamo vrednote. Najteže pa je predvidevati, kakšne bodo prihodnje vrednote in ali ne bodo posamezne vrednote postajale antivrednote, kar se ne dogaja tako poredko. Vrednote, ki so vsebovane tudi v pravicah in dolžnostih, pogosto niso enakomerno upoštevane in zdi se, da smo zlasti v zadnjem desetletju pri nas prišli v položaj, ko se dosti *raje oklepamo pravic in se potegujemo zanje* na različnih ravneh, individualno in strukturalno, kakor pa da bi izpolnjevali dolžnosti, ki jih nikoli ni bilo toliko. Morda je prav v tem razlog, da se izmikamo dolžnostim, ker jih je preveč. Zato se tudi tu dogaja, ko bi lahko rekli, da *nihče ne izpolnjuje vseh dolžnosti*, podobno kot *nihče ne upošteva vseh omejitev glede vedenja, marveč le nekatera*, in to zelo selektivno in včasih tudi diskrecionarno. Vrednote, tako sedanje kot prihodnje, pa se vedno navezujejo na vedenje, zaradi česar je spoštovanje vrednot ne le etični in moralni problem, marveč predvsem vedenjski, zlasti po svojih manifestnih oblikah.

Usmerjenost vrednot pri nas zlasti izhaja iz Programa ZKJ in prenekaterih drugih dokumentov političnih organizacij. Te slede marksističnim izhodiščem oblikovanja sedanjosti in prihodnosti, toda težko je doseči ideal, ki je najpogosteje odmaknjen, če ne v prihodnost, pa je morda napotilo za ravnanje le nekaterim. Tisto, kar od tega prihaja v pravo, za prisilno uresničevanje gotovo ni skrajnost in največ kar bi hoteli doseči, marveč znatno manj, toda še to ni uresničljivo za vse. Zato moramo domnevati, da tudi prihodnost ne bo *glede vedenja ljudi in upoštevanja vrednot boljša*, kot sta bili sedanjost in preteklost.

Čeprav nekateri še danes menijo, da v komunizmu ne bo razlogov za deviantnost, si je to nemogoče predstavljati. Lahko bi odgovorili z vprašanjem, ali v komunizmu ne bo potreb po pravu in če ne bi bilo prava, kakšna družba bi bila to in če bo pravo tudi zaradi omejevanja ali varstva svobode, lastnine, zdravja itd., bodo kršitve in če bodo kršitve, bo potreba po reakciji nanje in želje po kaznovanju. Poslušnost ni in ne bo dosegljiva brez žrtev in nekdo je vedno zaradi nje prizadet v opomin in grožnjo drugim.

Če bo v socialističnih družbah formalna enakost še bolj izenačena kot doslej, ko se glede enakosti pred zakonom tudi od drugih ureditev ne razločuje posebno, pa vendarle ni računati z dejansko enakostjo, ki je v

zgodovini čestokrat postajala razlog za upiranje in nasprotovanje, nena-
zadnje tudi s kriminalom. Neenakost pa neprestano sili k družbenim
spremembam od migracij do razrednih konfliktov, prek družbene slojevi-
tosti z ustrežajočim vrednostnim sistemom, ki ga neredko povezujejo tudi
z deviantnostjo. Pravijo tudi, da mladi s svojimi »vrednotami« omogočajo
pogled na to, kakšna bo prihodnost čez dvajset let ali kasneje, toda to še ni
raziskano in preverjeno.

Toda če upoštevamo, kakšne deviantnosti se mladi oprijemljejo in če
predpostavljamo, da bodo isti devianti v določenem obsegu ponavljali
svoje vedenje v prihodnosti, v drugačnih razmerah urbanizacije, industria-
lizacije, družbenogospodarskega položaja, migracij, konfliktnosti itd., bi
morda le lahko predvidevali škodljive vedenjske pojave, ki jih bo treba
nadzorovati z odkrivanjem in s pregonom in poboljševanjem ter s pre-
prečevanjem.

Tudi v *prihodnosti ni mogoče upati na večjo poslušnost*, konformizem,
upoštevanje pglavitnih doktrin, kot nekateri preradi imenujejo ureditve
ali usmeritve kakšnih življenjsko pomembnih področij (ki čestokrat spo-
minjajo na indoktrinacijo), ki bodo lahko čedalje bolj tuja, bolj ko se bodo
ljudje v samoupravnem socializmu počutili svobodne in gospodarje
samega sebe in stvari okoli njih.

To pa ni nepomembno za razmišljanje o dveh vprašanjih:

- kakšni bodo prihodnji deviantni pojavi, in
- kakšne modele policije je treba predvidevati za njihovo omejevanje.

3. Družbeni procesi in pojavi

Najbrž bi se organizacije formalnega družbenega nadzorstva, zlasti pa
organi odkrivanja, morali pripravljati na način, ki bi ustrezal podobi
deviantnosti v prihodnosti družbe. V svetu ni tako malo prizadevanj
*napovedovati prihodnost glede kriminala po eni strani, kakor tudi kakšno
policijo bodo potrebovali po drugi, čeprav je tega zadnjega znatno manj,*
kar kaže, da se je dosti laže ukvarjati s predvidevanjem družbenih
procesov in posameznih vrst pojavov kot pa z domnevanjem, kakšna naj
bo organiziranost za boj z deviantnostjo v prihodnje. Kajti prvo je dokaj
neobvezujoče in lahko tudi megleno, nedorečeno in nedokončno, drugo
pa že mora prispevati k določenim spremembam, kolikor je verjeti
prvemu, to je predvidljivemu razvoju odklonskih pojavov. Toda še vedno
se preveč kaže, da imamo napovedi zaradi napovedovanja in ne dosti več,
kajti povesod v policijskih organizacijah vztrajajo v glavnem pri starem,
morda tudi zaradi tega, ker sta jim že preteklost in sedanost v deviantno-
sti in v marsičem drugem ustvarjali preveč težav, da bi sploh lahko
koreniteje, ne le razmišljali o prihodnosti, marveč da bi se nanjo tudi
pripravljali.

Ključno pri vsem tem je, da *nikjer ne pričakujejo, da bi bilo manj*

kriminala, ampak več. Z njim si obetajo tudi nekatere značilnosti glede njega samega kot glede ljudi, ki naj bi vedno bolj postajali deviantni, in to tako na domači kot na mednarodni ravni.

Zato se v tem pogledu nadejajo večje profesionalizacije nekaterih vrst deviantnosti kakor tudi večje internacionalizacije kriminala, posebno v odprtejših družbah in na raznih področjih nekonvencionalnih pojavov. Kot pravi Bossard, vplivajo na internacionalizacijo kriminalitete zlasti odprtost meja, turizem, mednarodni transport in razločki v zakonodaji.² Prav s tem v zvezi bo naraščal tudi promet nekaterih dobrin, ki so bodisi omejevane bodisi prepovedane ali jih ni v zadovoljivih količinah za vse, ki jih bodo potrebovali za različne namene.

Skoraj povsod pričakujejo več nasilja, več terorizma, ugrabitev in raznih pojavov s političnimi, rasnimi, verskimi in narodnostnimi sestavinami, da ne omenjamo posebej tistih pojavov, ki se navezujejo izključno na varnost posameznih družb, ki jih čestokrat pretirano politizirajo. Klasični premoženjski kriminal puščajo skoraj ob strani, kajti njegovo naraščanje je že tako flagrantno, da se z njim ne spleča posebno poudarjeno ukvarjati. Kajti dosedanji trend nedvomno potrjuje njegov razvoj v prihodnosti. Podobno je z mladoletniškim prestopništvom in kriminaliteto žensk, obe področji izražata močno povečanje povsod po svetu.

Družbeni procesi, kot so naraščanje prebivalstva, težave z energijo, neustrezna porazdelitev hrane, onesnaževanje zraka, zemlje in vode, pomanjkljivost zdravstvenega varstva, inflacija in naraščanje cen in vse drugo, kar se s tem povezuje,³ tja do brezglavega trošenja sil, denarja in pameti za oboroževanje itd., ki niso lokalizirani, marveč globalni pojav, ustvarjajo razmere, ki vplivajo na malodušnost, ustvarjajo konflikte itd., kar povzroča razne revolucije, upore, nedisciplino do kriminala in izražanje raznih vrst nezadovoljstva, nezaupanja, anomičnosti, alienacije in dezorganizacije, odvisno, katere teorije kdo uporablja za pojasnjevanje zla, ki v družbah nastaja in se razvija. Po drugi strani pa avtoritete zgublajo svoj pomen, poslušnost je sploh omejena in prihaja do protivrečnosti, hkrati ko naraščajo najraznovrstnejše potrebe po varnosti, samorealizaciji, samospoštovanju, samopodobi⁴ itd., katerih nedosegljivost prav tako učinkuje razdiralno.

Pri nas se z raznimi omejitvami, upadanjem življenjskega standarda, naraščanjem brezposelnosti zlasti med mladimi in intelektualci, razvrednotenjem dinarja, propadanjem včerajšnjih vrednot in šibkega sprejemanja novih itd. položaj prav tako zaostrojuje. Raziskava »Možnost razvoja nekaterih deviantnih pojavov do leta 2000«⁵, ki naj bi veljala za slovenske razmere, ne glede na dve zasnovi (boljšo in slabšo) ugotavljajo na splošno neugoden potek prihodnosti. Družbeni procesi od krize in recesije,

2. Bossard, s. 21.

3. Germann, s. 340.

4. Swank, s. 294.

5. Raziskava Inštituta za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, št. 56. 1981/1982.

naraščanje števila prebivalstva, migracij in neselektivnega gospodarskega razvoja, mimo intervencij države in raznih dezintegracijskih procesov, velikega deleža neslovenskih delavcev v slovenski stvarnosti, tja do prenekaterih drugih neugodnih družbenih gibanj, so povezani z bistvenimi razlogi za upadanje družbene discipline in naraščanje odklonskosti.

4. Formalno in neformalno nadzorovanje

V zadnjem času, to je predvsem v zadnjih desetletjih, se čutijo močne tendence, zlasti v naslednjih smereh:

– Poleg državnih mehanizmov kontrole nastajajo različne druge oblike organiziranega vplivanja bodisi na bivše bodisi na možne (prihodnje) deviante. Med bivšimi devianti celo s pomočjo njih samih na prenekaterih področjih.

– Čedalje bolj želijo pritegovati ljudi k spremembam v ožjih okoljih, kjer žive in delajo ljudje drug ob drugem (ponekod nastaja celo znanje, ki vsebuje t. i. »planiranje sprememb«).

– Vedno bolj prihajajo do spoznanj, da dosedanje oblike formalne kontrole niso sposobne zagotavljati ustrezne varnosti. In če je ta ogrožena, potem sta načeti tudi zakonitost in pravičnost ob vprašanju, kako naj sploh država z omejenimi zmogljivostmi jamči varstvo, tistemu, ki ga nima, ali tistemu, ki ga lahko plača. Seveda pa to vprašanje sploh ne pride v ospredje v naši družbenopolitični ureditvi.

– Represija že dalj časa ni edina možnost za vplivanje na izboljšanje varnosti. Ima to negativno okoliščino, da je predvsem naperjena zoper ljudi, medtem ko je razvijajoča se prevencija predvsem zaradi pojavov in manj zaradi ljudi. In v tem je tudi določena prednost pred nekaterimi drugimi, kot so npr. manjši izdatki, humanizacija, svetovanje ljudem, širša organiziranost, možnost širokega sodelovanja javnosti itd.

– Če se z represijo ukvarjajo predvsem nekatere državne organizacije poleg kazenskega pravosodja, itd. lahko preprečevalno deluje vsakdo tudi zaradi tega, ker pravnoformalno ni urejena oziroma sploh ni čutiti potrebe, da bi jo formalizirali, čeprav se že pojavljajo tendence po hkratni dejuridizaciji represije in formalni oziroma normativni urejenosti preprečevanja.

– Stroški vseh oblik »kontrolizacije« povsod neprenehoma naraščajo. Ni se jim mogoče ogniti. Temu primerno se v nadzorstvu začenjajo uporabljati tehnologija, znanost, tehnika itd. in razvija opazovalna, nadzorovalna in sploh človeška spreminjevalna tehnologija, in to od policijskega zasledovanja in opazovanja do raznih oblik »indoktrinacije« in spreminjanja vedenja v zaporih in še kje drugje.

– Ker po svetu ne oblikujejo »samoupravnega varstva« tako kot pri nas, ker imajo drugačne družbenopolitične ureditve, čeravno je javnost močno udeležena v prenekaterih dejavnostih z različnimi programi mentor-

skega, laičnega, prostovoljnega in drugačnega dela, tja do vpletanja verskih organizacij v omejevanje deviantnosti, se vendarle v *soseski, družini, društvih, po šolah itd. čedalje bolj opirajo na neformalne oblike nadzorstva*, da ne omenjamo specifičnih oblik zatiranja deviantnosti v realnem socializmu, ki pogosto spominjajo na posebno organiziranost kot podaljšano roko države na istih področjih, na katerih ta opravlja svoje funkcije.

– Kolikor ne gre pri tem za specializirane izvedrjavne organizacije oziroma prizadevanja strokovnih društev ali pa kar samo entuziastov, se to *preprečevanje in pritegovanje javnosti razvija dokaj pod vplivom policije*, ki ima spodbujevalsko in organizatorsko vlogo. In ker policija po vsebini svojega dela opravlja veliko nalog, ki presegajo njeno klasično vlogo, se s tem v zvezi polagoma spreminja tudi policijska organizacija, in to formalno in konceptualno. Konfliktnost, ki pri tem nastaja, zadeva ideologijo oziroma filozofijo službe ob vprašanju, kateri model je zanj najbolj primeren.

– Ker *neformalno nadzorstvo*, torej tisto, ki ga lahko izvajajo ljudje s svojimi zunajdržavnimi organizacijami in med seboj v okolju, kjer so, ni učinkovito in ker je defektno tudi *državno nadzorstvo*, prihaja do določenega absurda, v katerem nadzorstvi drugo drugemu nalagata obveznosti, drugo od drugega pričakujeta boljšo uspešnost in gojita večja pričakovanja.

– *Pri nas smo vmes postavili še eno možnost za »kontrolizacijo«*, in to samoupravno. Na ta način *se nadzorstvo razvija na treh ravneh, in to neformalno, samoupravno in (še vedno dokaj časa) formalno*. S tem se kontrolizacija razširja od klasične dihotomije na trihotomijo. V njej ima država (in bo še dalj časa imela) veliko prednost in vpliv na vse preostale oblike predvsem zato, ker določa, kaj je deviantno, predpisuje sankcije in jih izvršuje. Če samoupravno nadzorstvo ni uspešno, ga nadomesti država, medtem ko samoupravno ne more državnega. Poleg vsega pa imajo poseben vpliv na vedenje ljudi tudi politične organizacije.

Pričakovati je, da se bo zaradi deetatizacije posameznih vlog povečal vpliv samoupravnega nadzorstva v škodo državnega in morda tudi neformalnega, toda kdaj?

5. Tehnike in modeli napovedovanja

V zadnjem desetletju so razvili nekaj tehnik za napovedovanje prihodnosti, odvisno od področij, ki jih zadevajo. Toda za naš namen so najpomembnejše tiste, ki obravnavajo družbeni razvoj tako z njegovimi glavnimi smermi kot s stranskimi posledicami, ki marsikje niso tako neznatne. Tudi Jugoslavijo in še posebej slovenske razmere so vneto proučevali s tega vidika in v predvidevanje prihodnosti tja čez leta 2000 je bilo vpletenih немало znanstvenoraziskovalnih organizacij, med njimi tudi

za predvidevanje razvoja odklonskih pojavov. Zato je prav v tem pogledu nemalokrat pomembno vprašanje, katere stroke se vključujejo v napovedovanje, s kolikšnim znanjem in kakšnim inštrumentarijem.

V tem pisanju bi lahko omenili nekaj možnosti, ne da bi ugotavljali, kaj z njimi doseči. Ko so v določenem trenutku iz podatkov preteklosti »predvidevali« čas, v katerem so bili, so dosedanje izkušnje pokazale ne povsem zadovoljive rezultate. Skoraj vedno se je izkazalo, da ni mogoče napovedovati vseh sprememb, ki se vsaj hipotetično povezujejo z deviantnostjo. In tovrstnih »sivih lis« je toliko, da močno zmanjšujejo prepričanost o pravilnosti napovedovanja. Toda še vedno ni povzročilo tolikšnega nezaupanja, da bi se brez očitkov krivde prepustili stihiji. Kajti če je kaj pomembno, je potem to, da bi *radi vnaprej vedeli, kaj nas čaka v prihodnosti in če vemo, potem moramo poskušati na prihodnost vplivati*. To pomeni storiti vse potrebno, da se ne bi zgodilo tisto, kar je napovedano slabšega. V tem pa je seveda tudi konfliktnost napovedovanja, ki se ločuje od konvencionalnega planiranja.

Pri tem je treba zlasti omeniti:

– *Ekstrapolacijo*, ki v glavnem pomeni napovedovanje prihodnosti z gledišča podaljšane preteklosti in sedanosti ob domnevi, da se ključni družbeni trendi, ki vplivajo na napovedovana področja, ne bodo spreminjali. Pri tem gre torej za določeno linearnost, ki je toliko bolj dvomljiva, kolikor bolj je družba nestabilna in kolikor bolj je podvržena različnim političnim, gospodarskim in drugim spremembam ter raznim posegom s kratkotrajnimi učinki, ki pogosto postajajo nasprotje tistemu, zaradi česar so sploh bili storjeni (kot se to pogosto dogaja pri nas).

– Mnenja strokovnjakov o prihodnosti, kar nekateri imenujejo tudi »*Delphi metoda*«. Sestoji se iz številnih intervjujev oziroma razgovorov posameznih znanstvenikov z različnih področij. Ti z obravnavanjem tudi nasprotujočih si izhodišč in stališč pridejo do posameznih spoznanj, pomembnih za napovedovanje prihodnosti in neredko so to široki teoretični pogledi na razmerja med družbenimi potrebami, družbenim razvojem in spremembami, ki so potrebne tudi glede na njihovo projekcijo.

– *Analiza zgodovinskih trendov*, ki močno spominja na ekstrapolacijo, le da ta bolj temelji na otipljivejših in merljivejših kazalnikih, medtem ko se analiza zgodovinskih trendov opira na globalne smeri in splošne družbene institucije.

Za splošne družbene razmere je v rabi še več modelov oziroma tehnik, ki pa jih ne omenjamo posebej. *Gornje* navajamo le, ker so jih uporabljali za predvidevanje razvoja policijskih organizacij, zlasti v zahodnem kapitalističnem svetu.

Pri tem je treba opozoriti še na nekaj okoliščin, ki zadevajo policijo.

– *Delovanje policije je odvisno od prava*, ni mogoče predvidevati njenega razvoja brez hkratnega napovedovanja ali upoštevanja inkriminacij, vrednot in družbene organizacije.

– *Policija* ni samostojna organizacija, sama zase in neodvisna. V prvi

vrsti je odvisna že od celotnega sistema družbenega nadzorstva, katerega podsistem sploh je, in vsi drugi podsistemi te celote imajo, nekateri večji drugi manjši vpliv nanjo.

– Če ta dva dejavnika kolikor toliko vplivata nanjo s pravnih oziroma normativnih izhodišč, pa je treba prav upoštevati tiste družbene sile, ki lahko nanjo delujejo, ne toliko s pravnimi, kolikor s političnimi sredstvi. Kajti prenekateri policija je skozi zgodovino človeštva dosti bolj in prej orodje politike kot pa sredstvo za zagotavljanje norm (in še to za prenekatero družbo – kakšnih norm?).

6. Scenariji

Za policijsko organizacijo, vsebinskost njenega delovanja, poklicnost pri delu, neodvisnost in še marsikaj so pomembni številni družbeni procesi, pa tudi njeni lastni notranji tokovi in kadrovska zasedba, ki šele bodo nastali v obdobju, za katero se pripravlja določeno napovedovanje. Nekaj takih razsežnosti omenjamo tudi v tem pisanju. Nasplošno pa je tudi v teh prizadevanjih, seveda na tujem in ne pri nas doma, očitna težnja napovedovati po pričakovanjih, kar je seveda lahko iluzorno, predimenzionirano, daleč od dejanskosti in zgolj samo rezultat želja. Toda po drugi strani, če si ničesar ne želimo, si ni za kaj prizadevati.

Zato skoraj povsod po svetu predpostavljajo, naj bi bila policija kar najbolj samostojna, urejena in organizacijsko utrjena. Delovala naj bi po regionalnih izhodiščih, seveda čimbolj učinkovito ter hkrati najbolj ekonomično. Voditelji policije naj bi bili kar najmanj pod vplivi političnih dejavnikov. Od tod po svetu močne težnje po depolitizaciji policije (zlasti v njenih vrstah in v večstrankarskem sistemu) na eni strani in po čim večji profesionalizaciji po drugi. Policija naj bi vendarle bila v določenem obsegu centralizirana in med seboj povezana, tehnično kar najbolje opremljena in visoko usposobljena za tako imenovano »obvladovanje kriminalitete«.

Čeprav naj bi bila v prihodnje močno naravnana k opravljanju raznih »služnostnih« dejavnosti, naj bi bila njena »produktivnost« boljša kot doslej. To naj bi dosegla z večjo izurjenostjo in z upoštevanjem tako imenovanih »cost/benefit« analiz. To pa pomeni, naj bi z najmanjšimi stroški svoje naloge opravljala čimbolj uspešno in hkrati gospodarno, toda takó da ne bi trpeli njeni odnosi z javnostjo. Prenekateri vprašanja in konflikte naj bi reševala tudi z opozarjanjem, posredovanjem, pomirjanjem in ne zgolj z represivnim ukrepajem. Ponekod sodijo, da bi morala na vsak način slediti razvoju industrije, vladnih organov in zlasti vzgojno-izobraževalnih ustanov, ki naj bi bili nekakšni usmerjevalci tudi policijskih prizadevanj, da ne bi preveč zaostajala za najbolj napredujočimi družbenimi segmenti in dejavniki.

Pri napovedovanju namenjamo izredno pozornost kadrom, ki naj bi bili kar najbolj izobraženi in usposobljeni. Policijske organizacije naj bi

bile psihično zdrave in čim manj podobne polvojaškimi ustanovam. Imele naj bi večjo diskrecijo, toda ob moralno zaostrenih standardih. Še vedno pa ostaja ob teh predvidevanjih dokaj *nerešeno vprašanje razmerij med čistim policijskim delom in tako imenovanim socialnim delom*. V njiju nekateri vidijo docela nasprotujoči si dejavnosti, drugi pa menijo da sta združljivi in nujno potrebni, še zlasti če naj se policije ukvarjajo z vlogami, kot so pomoč, svetovanje, preprečevanje in ne samo z represijo, pregonom, grožnjami in zastraševanjem. Toda to je dokaj odvisno od potrebe po določenih scenarijih, ki jih predstavljata dve skrajnosti, in sicer sta to represivni scenarij in humanistični scenarij.⁶ Čeprav je lahko med njima dosti odtenkov, ju je treba pojasnjevati z večjo pozornostjo že zaradi tega, ker se izključujeta.

Represivni scenarij se opira na spoznanje, da je nujna vojna zoper kriminal. Družbene razmere s pojavoslovjem kriminala in druge odklon-skosti zahtevajo veliko policije trde roke, opremljene z najnovejšo tehnologijo, laboratoriji, informatiko, vesoljskimi elektronskimi napravami za kontrolo in vojaško tehniko za posredovanje v konfliktnih družbenih razmerah, za boj s podzemljem, sposobnost infiltracije v kriminalne skupine, s sredstvi za posnemanje najrazličnejših sledov itd. Ta scenarij predvideva usposabljanje posebne vrste, skoraj neusahljive vire sredstev za zadoščanje potreb in seveda tudi ustrezno represivno pravo, ki omogoča strogost nad nevarnejšimi skupinami možnih storilcev in nad obrob-nim oziroma deviantnim prebivalstvom.

Humanitarni scenarij je nasproten represivnemu. Permisivnost je vzorec za ukrepanje. Policijsko delovanje je altruistično ravnanje z ljudmi, ki se razvija ob socialnem delu, svetovanju, posredovanju in pomoči. Policijo tvori veliko število sposobnih intelektualcev in drugih vrst strokovnjakov z različnimi možnostmi za nerepresivno posredovanje. Policija te vrste opravlja prenekatero dejavnosti v soseskah, med mladimi in med tistimi, ki potrebujejo pomoč. Policija je nekak pomagajoči član človeške skupnosti.

Kaznovalno pravo v tem modelu je reformirano in prenekatera ravnanja so dekriminirana. Javnost skupaj s policijo skrbi za zmanjševanje odklonskosti in veliko ukrepov je storjenih prav v krajevni skupnosti. Na policijo prihajajo le resnejše zadeve in nevarnejši devianti.

Toda kaj je vmes, med tema dvema skrajnima scenarijema? Ali ne postaja humanitarni scenarij podoben temu, kar na prenekaterih področjih izvajamo pri nas? Ali to ne kaže, da mora v »policijskih modelih« priti v bližnji prihodnosti do sprememb? Vprašanj je dosti, odgovorov pa ne.

Sklep

Predvidevanje prihodnosti, prognoziranje posameznih področij in domnevanje o razvoju človeške družbe ob koncu 20. in začetku 21. stoletja

6. Germann, s. 342-344.

sicer počasi, pa vendarle z gotovostjo prodirajo tudi v kazensko pravosodje in ne nazadnje tudi v policijo. V policijo še toliko bolj, ker je po svoji vlogi v boju s kriminalnostjo in drugimi odklonskimi pojavi med vsemi najbolj pomemben mehanizem represije in še najbolj uporabno orodje za politične sile na oblasti v katerikoli družbi. Pa ne samo to. Nove razvojne smeri zlasti preprečevanja deviantnosti, ki se jih čedalje bolj oprijemljejo sodobne policijske organizacije, odpirajo tudi nove možnosti in uporabnost, ki je bila doslej zaradi pretežnega razumevanja policije po vzorcu preteklega stoletja močno v ozadju. *Novi pogledi* na policijo, če ne kar novi modeli, kot so nerepresivni, humanistični, preprečevalni itd., z nekaterimi drugače zastavljivimi razsežnostmi naravnost *silijo*, ne le zgolj k *drugačnemu razmišljanju o tej vlogi*, marveč tudi h korenitejšim rekonceptualizacijam dosedanjih oblik organizacije. Za te prenekateri pravijo, da se v zadnjih stoletjih niso kdo ve kako bistveno spremenile.

Znanosti v policiji, sodobna opazovalna tehnologija, informatika, kompjuterizacija mnogih opravil, profesionalizacija, izračunavanje stroškov nasproti koristim, potrebe po varstvu in varnosti, čedalje več in vedno bolj izobraženi kadri, raziskovalno delo v policiji in zunaj nje, znanje o človeku – deviantu in njegovi žrtvi, o družbenih procesih in pojavih, medsebojni povezanosti in vplivih itd. ne morejo ostati brez odmeva ne le na ustrezne modele policijskega delovanja, marveč tudi na domnevanje o prihodnosti v tem smislu.

Zato se postavlja vprašanje, koliko je vse to sploh smotrno in kakšne naj bi bile koristi, ko je prihodnost vendarle še močno neznana, oddaljena in za premnoge nedosegljiva, ker je ne bodo doživeli in če je to tako, zakaj naj bi jih prihodnost potemtakem sploh skrbela.

Prenekatera prizadevanja, ne nazadnje tudi pri nas kažejo, da prihodnost in njeno predvidevanje ne ostajata zanemarjena. Res da je v tem pogledu še najmanj storjenega prav na področju, o katerem skušamo zbrati nekaj misli v tem sestavku. Toda zakaj tako?

Futurologija res ni bila nikoli v središču pozornosti v naši družbi. Toda v zadnjih letih so nastale korenite spremembe in izoblikovali so se novi pogledi, morda tudi *zaradi zaskrbljenosti, kaj naj sploh čaka v prihodnosti*, če že sedanost, v kateri smo, ni tako rožnata. Veliko strokovnjakov se ni ukvarjalo samo z načrtovanjem stabilizacije, ampak tudi z razvojem prihodnosti, včasih celo z več alternativami. Četudi smo na te, kakorkoli že dojete alternative tako ali drugače »obešali« možni razvoj deviantnosti, pa se še ni zgodilo, da bi predvidevali razvoj mehanizmov za njeno obravnavanje in njihove alternative, kako ustreči posameznim predvidljivim trendom. Toda zopet, zakaj pa ne?

Težko je reči, zakaj ne. Formalno nadzorstvo je še vedno, zlasti pa organi odkrivanja, močno politizirano. Nasplošno ni podvrženo javnim ocenam in svobodni raziskovalni dejavnosti. V marsičem je odvisno od »političnosti«, ki je prav tako ne načenjajo s prognoziranjem. To pa pomeni ne le nedostopnost posameznih pomembnih področij, ampak tudi

možno nezainteresiranost posameznih dejavnosti, da bi v njih razmišljali o razvoju v prihodnosti in o spremembah, ki jih je treba predvidevati zaradi prilagajanja splošnim družbenim tokovom. V tem pa se kaže ali vera v nespremenljivost ali nezaupanje v spremembe, do katerih mora priti že po intencijah političnih izhodišč, ki so res kratkoročnejša ali zaradi brezskrbnosti nasproti prihodnosti spričo tega, da formalno nadzorstvo pretežno vedno zaostaja za razvojem družbe nasplošno in mu s prilagajanjem sledi vedno previdno, v določeni časovni razdalji.

Reform, ki bi se pri nas v nadzorstvu ukvarjale s prihodnostjo, torej ni. So le tiste, ki se ubadajo s preteklostjo, ki pa ne le kasné, ampak jih tudi razglašajo kot proces prilagajanja, torej *so lahko kot scenarij za zaostajanje*. Tu res ni dosti tveganja. Toda nič ne bi škodovalo, če bi vendar s posameznimi scenariji razmišljali o alternativah, ki bi jih uporabili, če bi se najpoglavitejši procesi, ki se hipotetično povezujejo z odklonskostjo, razvijali v smereh, ki bi jih predvidevali. To pa bi že pomenilo manjše zaostajanje in pravočasno reformiranje, ki bi bolj sledilo družbenim tokovom kot tisto delovanje, ki sploh ne upošteva prihodnost.

Rokopis končan 5. 12. 1984

UPORABLJENA LITERATURA

1. *Alternativne možnosti razvoja nekaterih deviantnih pojavov do leta 2000*. II. del. Predvidljivi razvoj deviantnih pojavov. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo, 1981; 105 str.
2. Borner, E.: Future Oriented Suppression of Crime by the Berlin Police. *Police Chief*, Gaithersburg 46(1979)9, s. 24–26.
3. Bossard, A.: International police Cooperation: Future Perspectives. *Police Chief*, Gaithersburg 46(1979)9, s. 20–22.
4. Germann, A. C.: Law Enforcement: A Look into the Future. *The Police Journal*, Chichester 50(1977)4, s. 340–347.
5. Hallett, H. V. D.: Policing in the Future: An Englishman's View. *Police Chief*, Gaithersburg 46(1979)9, s. 28–29.
6. Mathiesen, T.: The Future of Control Systems – the Case of Norway. *International Journal of the Sociology of Law*, London 8(1980)2, s. 149–164.
7. Pečar, J.: Družbena samozaščita in prognoziranje deviantnosti. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana 15(1978) 1–2, s. 166–179.
8. Pečar, J.: Družbeno nadzorstvo in napovedovanje. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana 28(1977)2, s. 94–105.
9. Pečar, J.: Prostorsko-časovno predvidevanje pojavov. *Varnost*, Ljubljana 26(1977)7–8 s. 209–212.
10. Pečar, J.: Sedanja in prihodnji problemi formalnega nadzorstva. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana 25(1974)4, s. 271–284.
11. Simpson, A.: Forecasts of the Law Enforcement Role in the Year 2000. *Law Enforcement News*, NeW York 3(1977)12, s. 11–14, št. 13, s. 7–8.
12. Stümper, A.: Die Polizei auf dem Weg in das Jahr 2000. *Kriminalistik*, Hamburg 33(1979)6, s. 254–258.
13. Swank, C.: The Police in 1980: Hypotheses for the Future. *Journal of Police Science and Administration*, Gaithersburg 3(1975)3, s. 294–300.

IVAN SVETLIK

Delovna sila v sodobni madžarski družbi

Madžarska je za nas zanimiva, ker nanjo mejimo, ker je socialistična država, še posebej pa zato, ker med socialističnimi državami doživlja največi gospodarski vzpon. Pri tem je posebej pomemben način alokacije in uporabe delovnih zmogljivosti oziroma delovne sile. Zato bomo v tem prispevku povzeli nekaj pomembnejših ugotovitev, do katerih so prišli madžarski raziskovalci, ki delajo na oddelku za ekonomiko dela in izobraževanja na Ekonomski fakulteti Univerze Karl Marx v Budimpešti.* Izkazalo se bo, da imamo kljub nekaterim razlikam s to državo presenetljivo veliko skupnega – mnogo več, kot pokažejo pavšalna vključevanja Madžarske v skupino vzhodnoevropskih socialističnih držav oziroma pavšalna izključevanja Jugoslavije iz nje. Podobnosti in razlik ne bomo komentirali. O njih naj sodi bralec sam.

Dva gospodarska sektorja

Madžarsko gospodarstvo sestavljata dva sektorja: primarni ali socialistični ter sekundarni, ki mu ne dajejo posebnega imena. V socialistični sektor spadajo državna podjetja, v sekundarni pa vse druge oblike dela in proizvodnje – od privatnih proizvodnih organizacij do recipročne menjave dela. Poglejmo sekundarni sektor podrobneje.

V letu 1983 je bilo na Madžarskem 599 privatnih delavnic s 1848 zaposlenimi delavci. Raznih kooperativ in kooperativnih podjetij je bilo 5385, v njih pa je delalo 43.277 delavcev. Posebnost so delovne skupine v podjetjih, ki zunaj rednega delovnega časa po pogodbi delajo za podjetja. Nastajajo na pobudo vodstva podjetja, vendar pa se oblikujejo same, na podlagi dogovorov med delavci. Teh skupin je bilo leta 1983 7533 in so vključevale 75.271 delavcev. V navedenih organiziranih oblikah proizvodnje je tako delalo 124.937 delavcev. To pa je le manjši del dejavnosti v sekundarnem sektorju.

---

* Oddelek za ekonomiko dela in izobraževanja je bil ustanovljen v začetku sedemdesetih let. Ukvarja se s proučevanjem trga delovne sile, sekundarne ekonomije, poklicne strukture in izobraževalnega sistema. Izvaja tudi podiplomski študij na tem področju.

Ocene, ki jih dajejo madžarski raziskovalci, kažejo, da celotni delovni čas v sekundarnem sektorju obsega približno četrtno delovnega časa v primarnem. V primarnem sektorju je zaposlenih pet milijonov delavcev, ekvivalent delovnega časa v sekundarnem sektorju pa je 1,3 milijona zaposlitev. Razporeditev delovnega časa, izraženega v številu delovnih mest po posameznih dejavnostih, nam kaže tabela.

Dejavnost	Število delovnih mest v 1000
Drobno kmetijstvo in ohišnice	800
Gradnja lastnih hiš	150
Zasebna trgovina	150
Nelegalna trgovina	100
Zasebna trgovina na debelo in intelektualne storitve	50
Razne polprivatne dejavnosti	50

V sekundarnem sektorju ustvarjajo Madžari najmanj petino narodnega dohodka. Tako proizvedejo več kot polovico tržnih viškov v kmetijstvu in polovico novih stanovanj. V sekundarnem sektorju pridobiva dohodek tri četrtnine prebivalstva. Sekundarni sektor se hitro širi, najbolj v obliki delovnih skupin v državnih podjetjih in v obliki proizvodnje storitev, predvsem intelektualnih.

Posebna oblika proizvodnje v sekundarnem sektorju je tako imenovana recipročna menjava dela. Uveljavlja se predvsem v kmetijski proizvodnji, pri gradnji hiš in pri zagotavljanju raznih storitev v mestih. Med lastniki zemlje na vasi ter med sorodniki, prijatelji in zanci, ki gradijo hiše ali ki potrebujejo določene druge storitve, nastajajo posebni odnosi vzajemnega sodelovanja; ljudje drug drugemu pomagajo predvsem z delom po načelu: ti meni, jaz tebi. Te oblike recipročne menjave dela se ohranjajo iz preteklosti, so zelo razširjene, saj je le malo ljudi, ki katere od jih ne bi uporabilo, so pa tudi neintenzivne, kar pomeni, da v povprečju ne obsegajo pomembnega deleža delovnega časa posameznikov. Kljub temu so neprecenljive vrednosti v kritičnih fazah življenja posameznikov, družin ali cele skupnosti. Taki primeri so pomankanje stanovanj, nenadno povečanje obsega dela, bolezen ali smrt, gospodarska kriza in podobni.

Sekundarni sektor oziroma sekundarna ekonomija je uspešen odgovor na togost socialistične planske ekonomije, je hkrati vzrok in posledica državnega urejanja gospodarstva. Socialistično gospodarstvo je namreč dokaj rigidno in proizvodnja v socialističnih podjetjih poteka po državnem planu neodvisno od proizvodnih stroškov. To velja tako za materialne stroške kot za stroške delovne sile. Posledica tega je, da omejitveni faktor proizvodnje ni povpraševanja po dobrinah in storitvah na trgu, temveč pomanjkanje virov: materiala, energije in delovne sile. Ob velikem pomanjkanju virov na trgu se v organizacijah kopičijo neizrabljeni viri.

Zaradi pomanjkanja virov proizvodnja ne more zadovoljiti povpraševanja po dobrinah in storitvah. To pa omogoča, da proizvajalci zlahka prevalijo stroške proizvodnje na kupce.

Obstoj primarnega socialističnega in sekundarnega sektorja v istem gospodarstvu ustvarja shizofrenične razmere, saj oba sektorja ne delujeta na podlagi enakih načel in sta tudi različno urejena. Ločena sta organizacijsko in med njima ni pretoka kapitala, povezana pa sta na trgu blaga in na trgu delovne sile. Primarni sektor sestavljajo velike proizvodne enote, ki jih vodijo državni organi, sekundarni sektor pa drobno gospodarstvo, ki temelji na privatni pobudi. V nasprotju z gospodinjstvi, ki lahko kupijo le toliko dobrin, kolikršna je njihova kupna moč, pa proizvodne enote v primarnem sektorju neomejeno hlastajo po njih. To velja tudi za delovno silo, ki jo morajo gospodinjstva oziroma male proizvodne enote v sekundarnem sektorju racionalno uporabljati.

Hlastanje primarnega sektorja po proizvodnih virih in kronično pomanjkanje potrošnih dobrin ustvarja potrebo po dodatnem delu prebivalstva in po alternativnem zadovoljevanju potreb. Proizvodnja v sekundarnem sektorju je tudi bolj donosna, saj ni obremenjena s tako visokimi proizvodnimi stroški in zalogami kot proizvodnja v primarnem sektorju. Zato sekundarni sektor priteguje vedno več delovne sile, proizvodnja v njem pa je vedno bolj specializirana.

Proizvodne enote v sekundarnem sektorju so vse bolj odvisne od primarnega sektorja, saj tu dobijo potreben material, orodja, stroje in storitve. Država sekundarnega sektorja ne more več diskriminirati, zato da ga ne bi ogrozila. Ta sektor namreč izboljšuje ponudbo blaga in storitev ter dviga življenjski standard prebivalstva. Poleg tega je v tem sektorju proizvodnja relativno produktivnejša in vedno več je dejavnosti, ki se jih zdi smotrno prenesti vanj.

Primarni in sekundarni sektor se dopolnjujeta. Sekundarni razvija proizvodnjo, s katero ima primarni izgube. Poleg tega proizvaja vse več storitev za primarni sektor.

Razvoj sekundarnega sektorja povzroča vse večjo diferenciacijo. Plače so tu višje in često lahko delavec v enem dnevu zasluži toliko, kot v primarnem sektorju cel teden. Država bi lahko izenačevala dohodke tako, da bi obdavčila sekundarni sektor. Toda tako bi v najboljšem primeru spodbujala nelegalno proizvodnjo in korupcijo. V najslabšem primeru bi prišlo do omejevanja sekundarnega sektorja, do dviganja cen, poslabšanja ponudbe in izjemno visokih plač v sekundarnem sektorju.

Ker sta primarni in sekundarni sektor organizacijsko ločena in proizvodne enote iz sekundarnega sektorja z rastjo ne morejo preiti v primarni sektor, se nenehno postavlja vprašanje, kako jih omejiti, da se ne bi pojavili »novi kapitalisti«. Njihova rast povečuje protislovje sistema dveh ekonomskih sektorjev, omejevanje pa vodi v ilegalno proizvodnjo ali v potratno potrošnjo.

Iz navedenega protislovja izhaja novo: država nenehno spreminja

politiko do sekundarnega sektorja: nekaj časa ga pospešuje, nato pa omejuje. Takšna politika razjeda poslovno moralo, saj se namesto dolgoročne poslovne usmerjenosti pojavljata lovljenje dobičkov za vsako ceno in korupcija. Učinki dediferenciacije so majhni, saj ljudje z največjimi dohodki zaradi akumuliranega dohodka in koruptivnih vez najlaže preneajo vse omejitve. Prizadeti so predvsem producenti.

Alokacija delovne sile

Najpogostejši argumenti za to, da trg delovne sile v socializmu ne deluje, so:

- zaposlovanje temelji na ideološkem prisiljevanju in kaznovanju;
- med delavcem in delodajalcem ni pogodbe od delu, ker obstaja en sam kupec delovne sile, to je država, ker delavci nimajo posebne organizacije, ki bi branila njihove interese in ker tudi plače določa država;
- delavci ne morejo sami izbrati niti poklica niti delovnega mesta, ker jih država razporeja po poklicih in delovnih mestih skladno s planom.

Navedeni argumenti temeljijo na domnevi, da je socialistično gospodarstvo popolnoma etatizirano. Država je onipotentna: niti podjetja niti delavci nimajo nikakršne svobode. Toda takno prikazovanje ne ustreza dejanskemu stanju, kar pomeni, da tudi argumenti proti trgu delovne sile ne držijo v celoti.

Tudi v socializmu si delavci zagotavljajo sredstva za življenje na trgu, zato imata zanje denar in plača velik pomen. Plače tudi niso fiksne, temveč odvisne od količine in vrste uporabljene delovne sile. Delavci ne sklepajo delovnih pogodb z državo, ampak s podjetjem. Država ne določa plač v celoti. Določa le minimalne plače in količino profita, ki ga podjetje lahko nameni za plače. Delavci lahko uporabljajo svojo delovno silo tudi v sekundarnem sektorju. Tu so plače večje kot v socialističnem sektorju.

Na Madžarskem je zaposlovanje v socialističnem sektorju obvezno. Kdor po treh mesecih brez dela še ne išče zaposlitve, stori prekršek. Toda ta pravna uredba po letu 1968 ne igra več pomembne vloge. Tolerira se začasen umik iz socialističnega sektorja do 10 mesecev, vse bolj pa tudi zaposlitev v sekundarnem sektorju. Država se le redko neposredno vmešava v alokacijo delovne sile. Službe za zaposlovanje so se iz kontrolnih spremenile v informacijske centre.

Trg delovne sile je mogoče opazovati s treh vidikov: z vidika participacije prebivalstva na trgu, z vidika globalnega (ne)ravnovesja in z vidika mase sredstev, ki je na voljo za osebne dohodke delavcev.

Participacija na trgu delovne sile je v socialističnem sektorju zelo visoka. Med moško populacijo doseže celo biološki maksimum. To je država namerno dosegla s prisilno industrializacijo, s kolektivizacijo kmetijstva in z eliminacijo privatnega sektorja. Država je ukinila alternativne vire dohodka in tako potisnila delavce v socialistični sektor.

Po letu 1960 nastopi renesansa sekundarnega sektorja, ki pomeni za prebivalstvo dodatni vir dohodka. Od začetka sedemdesetih let država ta sektor podpira. Tako danes večina delavcev kombinira varnost zaposlitve v socialističnem sektorju z dodatnim zaslužkom v sekundarem. To stopnjo izrabo razpoložljive delovne sile prebivalstva.

Pomemben faktor, ki vpliva na visoko stopnjo zaposlenosti, je rastoč življenjski standard, ki ga je mogoče v družini doseči oziroma ohraniti le z dvema plačama.

Ne nazadnje k visoki participaciji na trgu⁸ delovne sile prispeva tudi presežno povpraševanje po delovni sili, ki v madžarskem gospodarstvu obstaja že dalj časa. Tako leta 1979 le 6,7% delovno sposobnega prebivalstva, ki se ni šolalo, ni bilo vključenega v zaposlitev. Okrg 75% družin je bilo aktivnih v sekundarnem sektorju, na ohišnicah so zaposleni delali povprečno 2 uri, gospodinje 3 do 4 ure in upokoenci 4 do 5 dnevno. Glede globalnega neravnovesja na trgu delovne sile prevladuje mnenje, da gre za presežno povpraševanje, ki pa ni posledica prizadevanj države, da bi za vsako ceno ohranila oziroma vzdrževala polno zaposlenost. Je strukturno povezano z dejstvom, da socialistična podjetja proizvajajo ne oziraje na proizvodne stroke. Delavci lahko ne proizvedejo niti za kritje strokov njihove delovne sile, vendar to na povpraševanje po delovni sili ne vpliva. Nasprotno, gre za hlastanje primarnega sektorja po delovni sili. Polna zaposlenost je le fasada za podzaposlenost.

Kljub podzaposlenosti pa ima polna fizična zaposlenost velik ideološki in politični pomen. Z njo se legitimira socialistični in kritizira kapitalistični sistem. Interpretacije polne zaposlenosti, ki jih je dajala država, so se z razvojem spreminjale. V petdesetih letih je polna zaposlenost pomenila odpravljanje odkrite brezposelnosti, v šestdesetih in v sedemdesetih letih je pomenila zaposlitev vseh za delo sposobnih prebivalcev v socialističnem sektorju, danes pa pomeni zagotavljanje možnosti za delo tako v primarnem kot v sekundarnem sektorju.

Masa sredstev za osebne dohodke delavcev ni odvisna od razmerja med ponudbo in povpraševanjem po delovni sili. Mora se nenehno večati, da ne bi prišlo do socialnih in političnih napetosti. Ker se osebni dohodki stalno večajo, mora država zagotoviti tudi vedno večje količine blaga, po katerih povprašujejo delavci, in to neodvisno od stopnje gospodarske rasti.

Tudi na mikro ravni deluje mehanizem ponudbe in povpraševanja, ki ga modificira država s svojimi ukrepi. Država določa predvsem delež profita, ki ga podjetje lahko uporabi za povečanje plače in najnižje plače, ne določa pa plače za posamezne kategorije delavcev. Plače se oblikujejo predvsem glede na potrebe po posameznih kategorijah delavcev. V negospodarstvu so plače indeksirane. Tu se vpliv trga kaže v fluktuaciji in težavah pri pridobivanju delavcev za posta delovna mesta.

Na plače v socialističnem sektorju močno vpliva sekundarni sektor. Delavci, ki pridobivajo dohodek tudi v sekundarnem sektorju, so zado-

voljni z manjšimi plačami oziroma ne zahtevajo takega povečanja plač, kot bi ga sicer. Delavci, ki ne delajo v sekundarnem sektorju, povečujejo dohodek z dodatnim delom v socialističnem. Plače posameznih skupin so močno odvisne tudi od njihovega položaja v pogajanjih, torej od njihove moči.

Poleg tega se v socialističnem sektorju uporablja tudi druge mehanizme za alokacijo delovne sile:

- Občasno delo posameznikov, ki so zaposleni v socialističnem sektorju. Primer takega dela je »komunistična sobota«, to so dva do trije dnevi neplačanega dela na leto, ki ga delavci opravijo na svojih delovnih mestih prostovoljno, kot svoje moralno obveznost.

- Mobilizacija neaktivnih za opravljanje določenih del v kmetijstvu. Tako na primer delajo dijaki in študenti 1 do 2 tedna letno.

- Delo vojaških obveznikov, ki se namesto v vojaške enote lahko vključijo v izvajanje raznih civilnih projektov, posebej v gradbeništvo.

- Poseben mehanizem je tako imenovana distribucija kadrov. Kadre opredeljujejo takole: »V ljudskih demokracijah in v Sovjetski zvezi je kader oseba, ki zasluži politično zaupanje, ki odlično dela in na katerega aktivnost lahko vedno računata država in partija.« Kadri ne zasedajo svojih mest predvsem zaradi svojih profesionalnih kvalifikacij, ampak zaradi politične lojalnosti. Pomembnejše od plače so zanje nedenarne ugodnosti: stanovanje, zemlja za vikend, možnosti rekreacije, potovanja v tujino in uporaba službenega avtomobila. Pomembnejši od ekonomskih ugodnosti je prestiž. Imenovanje kadrov je v rokah posebnih partijskih komitejev.

V sekundarnem sektorju se poleg trga delovne sile uveljavljata predvsem dva mehanizma alokacije delovne sile. Prvi deluje v drobnem gospodarstvu, ki proizvaja za trg. Drobni proizvajalci na trgu realizirajo proizvodnjo in pridobivajo dohodek, zato to ni delo za plačo. Drugi mehanizem deluje na področju netržne proizvodnje. To je proizvodnja za sebe oziroma samoprodukcija ter recipročna menjava dela.

Položaj delavcev na trgu delovne sile

Položaj delavcev na trgu delovne sile je razmeroma ugoden in se še izboljšuje zaradi presežnega povpraševanja po delovni sili in zaradi sekundarnega sektorja. Na trgu delovne sile dominirajo prodajalci, to je delavci. Njihova moč je odvisna od njihove strukture. Čeprav podjetja uživajo veliko avtonomijo pri selekciji, zaposlovanju in odpučanju delavcev ter pri določanju individualnih plač in delovnih okoliščin, jih pri uveljaljanju njihovih strategij omejuje premoč delavcev. Ti imajo vedno možnost fluktuirati – fluktuacija je 20 do 24-odstotna in v 85 do 90 odstotkov primerov prostovoljna – ali pa najti zaposlitev v sekundarnem sektorju. Pomanjkanje delovne sile omogoča delavcem tudi svobodno izbiro poklica in zaposlitve.

Delavci v glavnem uporabljajo dve strategiji: povečevanje dohodka ali pa izboljšanje razmerja med vloženim delom in zaslužkom. Ti dve strategiji je mogoče realizirati na različne načine, ki jih prikazuje naslednja razpredelnica.

Način	Št. oseb v 1000	Rang
Dotatno delo v socialističnem sektorju		
– nadure, izmene ob koncu tedna	400–500	2
Fluktuiranje v podjetja, kjer je večja plača	150–200	5
Delo v sekundarnem sektorju		
in omejevanje aktivnosti v socialističnem – manjša intenzivnost dela, krajši delovni čas	900–1200	1
Prehod v sekundarni sektor	250–300	3
Pridobivanje večjega dohodka v socialističnem sektorju na nelegalen način	200–350	4

Na drugi strani pa so tudi podjetja razvila svoje strategije, na podlagi katerih naj bi izboljšala svoj položaj v konkurenčnem boju za delovno silo:

- dvigajo plače;
- poskušajo pridobiti status organizacije posebnega družbenega pomena in si tako zagotoviti določene privilegije za svoje delavce;
- razčlenjujejo trg delovne sile.

Segmentacija trga delovne sile pomeni, da je trg trajno razcepljen v več segmentov. Segmenti so relativno zaprti in neprehodni, zato je mobilnost med njimi otežena ali celo nemogoča. To pomeni, da so določeni segmenti za določene kategorije delavcev zaprti. Segmenti se med seboj razlikujejo po naravi del in po socialno-ekonomskih značilnostih delavcev.

Tudi na Madžarskem podjetja izrabljajo možnost segmentacije trga delovne sile tako, da ga delijo na interni in eksterni segment. Na internem segmentu so dela, za katera so potrebne posebne sposobnosti in izkušnje, ki so značilne le za določeno podjetje. Ta dela so izločena iz medorganizacijske konkurence za delovno silo in oblikujejo posebno organizacijsko hierarhijo del in položajev. Na eksternem segmentu so za organizacijo nespecifična dela, ki pridejo na dno organizacijske hierarhije ali pa vanjo sploh niso vključena. Namenjena so delavcem, ki so za organizacijo manj pomembni in na novo zaposlenim delavcem. Tako se z ločevanjem trga delovne sile na interni in eksterni segment zmanjšuje konkurenca med podjetji za nove delavce, znižuje se raven plač in podjetja zadržujejo delavce, ki obvladujejo najbolj kritične delovne procese.

Delitev gospodarstva na primarni in sekundarni sektor, različne strategije, ki jih uporabljajo posamezniki in podjetja, da bi s tem izboljšali svoj položaj na trgu delovne sile in posebej segmentacija trga delovne sile vplivajo na nastanek med seboj diferenciranih socialnih skupin, ki na trgu

delovne sile zavzemajo različno ugodne položaje. Navajamo značilne socialne kategorije delavcev, o katerih poročajo madžarski raziskovalci.

Elitni delavci zavzemajo ključne položaje na internem trgu delovne sile. Imajo stabilno zaposlitev in možnosti za napredovanje. Podjetja od njih zahtevajo posebne sposobnosti in izkušnje – na primer sposobnost za vzpostavitev neformalnih odnosov v podjetju. Ti delavci so posebej trdno povezani s podjetjem, saj njihove posebne sposobnosti v drugih podjetjih ne veljajo veliko. S fluktuacijo bi zgubili privilegiran položaj in visoke plače. Zato tudi sami ščitijo svoj položaj in preprečujejo drugim delavcem dostop do del, ki jih opravljajo. Monopolizirajo kvalitetno in tudi nadurno delo ter poudarjajo princip senioritete.

Delavci z dvojnimi statusom delajo hkrati v primanem in sekundarnem sektorju. Organizacije namreč lahko zagotovijo elitni položaj le manjšemu številu delavcev. Večino delavcev obdržijo tako, da jim ponudijo dela, ki jim omogočajo tudi aktivnosti v sekundarnem sektorju. To so dela, ki potekajo pod ugodnimi delovnimi pogoji, ki niso pretirano naporna, kjer je delovni čas kratek oziroma ni nadur, in kjer je izmensko delo prilagojeno stalnim ekonomskim aktivnostim zunaj podjetja.

V primerjavi z elitnimi delavci delavci z dvojnimi statusom opravljajo organizacijsko nespecifična dela, imajo nižje plače in imajo tudi drugačno strategijo uporabe delovne sile. Želijo stalno plačo ob zmernih delovnih naporih in si ne prizadevajo za večji zaslužek. Za enak napor namreč dobijo večji dohodek v sekundarnem sektorju.

Vendar pa tudi vstop v sekundarni sektor ni lahak, saj ni na razpolago ustrezne infrastrukture. To pomeni, da mora posameznik za vstop v ta sektor običajno imeti svoja sredstva za proizvodnjo in da mora oblikovati svojo mrežo zvez za zagotavljanje materialov in za prodajo izdelkov in uslug. Poleg tega je sekundarni sektor stalno na meji legalnega. Zato je delo v njem negotovo in prihodnost nepredvidljiva. Večini pomenile vir dodatnega dohodka.

Zaradi omejevanja plač in stabilnosti dohodka v socialističnih podjetjih – in višjih, toda nestabilnih dohodkov v sekundarnem sektorju se delavci obnašajo racionalno, če kombinirajo prednosti ekonomske in socialne varnosti v socialističnih podjetjih s pridobivanjem dodatnega dohodka v sekundarnem sektorju.

Delavci na dnu hierarhije internega trga delovne sile nimajo niti kvalifikacij, ki bi bile posebej pomembne za organizacije niti virov dohodka iz sekundarnega sektorja. To se večidel mladi delavci, ki jim še ni uspelo prodreti v sekundarni sektor ali pa polkvalificirani delavci, ki za to nimajo potrebnih sposobnosti.

Delavci v poklicnih segmentih trga delovne sile so navadno visoko usposobljeni, vendar pa po večini opravljajo organizacijsko nespecifična dela. Zato organizacije niso zainteresirane za to, da bi ta dela vključile v hierarhijo internega trga. Glavna strategija teh delavcev je fluktuacija, ki jim omogoča iskanje boljših in bolje plačanih del v drugih organizacijah,

prav tako pa tudi akumulacija delovnih sposobnosti. Fluktuirajo skladno s ponudbo in povpraševanjem po delovni sili.

Garači so povečini mladi delavci, ki zavzemajo dno hierarhije v internem segmentu. Želijo se prebiti v skupino elitnih delavcev, zato delajo intenzivno in se v celoti posvečajo delu. Druga skupina garačev so mladi delavci v poklicnih segmentih, ki si s pogostim menjavanjem del želijo pridobiti čimveč delovnih sposobnosti in si tako izboljšati položaj na trgu delovne sile.

Marginalni delavci so delavci, od katerih se zahteva predvsem fizično moč, ki opravljajo enostavna dela, za katera ni potrebno posebno znanje oziroma izobraževanje. Ta dela ne omogočajo napredovanja oziroma poklicnega razvoja. Veliko marginalnih delavcev je na podeželju, posebej v sekundarnem sektorju. Med njimi je večina žensk. Njihovo delo je često negotovo, njihova glavna strategija pa je zamenjavanje podjetij oziroma delodajalcev, zamenjevanje poklicev in iskanje boljše plače.

Viri:

- Naš prispevek je nastal na podlagi naslednjih tekstov raziskovalcev Oddelka za ekonomiko dela in izobraževanja:
- Gábor Istvan* (1984): The second economy in socialism: general lessons of the Hungarian experience, Papers on Labour Economics No 4, Karl Marx University of Economics Budapest.
- Galasi Péter* (1984): Peculiarities and limits of the second economy in socialism, Papers on Labour economics No 4, Marx University of Economics, Budapest.
- Galasi P., Sik E.* (1982): Allocation du travail en économie socialiste, le cas de la Hongrie, Economies et Sociétés, No 10.
- Kertesi G., Szirácki G.* (1984): Worker behaviours in the labour market, Papers on Labour economics No 2, Karl Marx University of Economics Budapest.
- Kövári G., Timár J.* (1984): Manpower – performance – stimulation, Papers on Labour Economics No 1, Karl Marx University of Economics Budapest.
- Nagy A., Szirácki G.* (1984): Labour market segmentation in Eastern Europe, the case of Hungary, Papers on Labour Economics No 2, Karl Marx university of Economic Budapest.
- Sik Endre:* Reciprocal exchange of labour, Papers on Labour Economics No 5, Karl Marx University of Economics, Budapest.
- Timár János* (1984): Interest enforcement in Hungary: possibilities and strategies, Papers on Labour Economics No 1, Karl Marx University of Economics Budapest.

STANISLAW EHRLICH

Veliko oblik pluralizma in uniformizma in njune meje

1. Nujna osvetlitev terminov

Kot nam že sam naslov pove, je dala pobudo za pričujoči prispevek moja knjiga »Pluralism on and off course«, kjer označimo pluralnost (Vielfalt, pluralité) kot lastnost narave, ki ji meje vsiljuje časovni in prostorski okvir, in tudi kot lastnost našega družbenega okolja. Ko se neki družbeni sistem organizira, je postavitve njegovih meja stvar ciljev, za kar ni nobenih splošnih meril.¹ Te pojave in procese je mogoče opisati, zato tudi uporabljam termin *deskriptivni pluralizem*. To raznovrstno dinamično realnost razumem kot naravno stanje stvari, ki se ne ujema zgolj z znanostjo in družbenimi vedami. V zadnjih desetletjih zagovarja teorija informacije predpostavko pluralnosti kot vira pretoka informacij in šumov (B. Ashby, 1976). Stališče, da lahko tako pluralnost uniči le druga pluralnost, nas spominja na izraz *mnogolika narava* Williama Jamesa (1909, 26). Na področju družbenih sistemov pa Afanasiev (1977, ch. 3,4) poudarja pomen »Zakona nujne pluralnosti«.

Naslovljenec (sprejemnik) družbeno pomembne informacije izbira merila, po katerih lahko določa, kaj naj razume kot informacijo in kaj kot šum. Transformacija informacij v odločitve pomeni omejitev pluralnosti, ker njihovo število in raznovrstnost nenehno naraščata.

Nekaj drugega pa mislim z *normativnim pluralizmom*: mnenja in mišljenja o zaželenem okviru družbenih procesov, o želenih družbenih in političnih institucijah ali o njihovi reformi, ki jih spodbuja želja, obnoviti ali doseči določeno raven pluralnosti, in končno izboljšati norme in institucije, ki ne funkcionirajo . . .

Možne so različne oblike pluralizma, razumljenega v obeh pomenih, na področju ekonomije, politike, družbenega življenja in kulture. Za to ugovarjam tistim, ki razumejo pluralizem kot atribut zahodne demokracije. Na srečo nisem edini, ki tako misli. Za zgled bi lahko naštel misli Roberta Dahla, njegovo znanstveno samokritiko, ki vzbuja globoko spo-

---

¹ W. Kirsch (1971 Bd III., 32–46) in primerjaj novejšo delo N. Luhmanna (1982).

štovanje, da niti ne omenjamo spisov šole Gordona Skillinga, ki se je prvi lotil ne-kapitalističnega sistema z gledišča pluralizma.

Enako diferencirano se lotevamo problema uniformizma. Razlikujemo med tistim, ki bi ga lahko zgodovinsko opisali, in tistim, ki je uporabljen kot ideološko in politično orožje, ki rabi za odpravo že obstoječe družbene in politične pluralnosti.

Celotna kompleksnost problema se zreducira na kontinuum: v zgodovini lahko na eno stran postavimo atensko demokracijo, na nasprotno pa vzhodne despotske monarhije. V našem času pa lahko na eno stran postavimo anarhični individualizem, opredeljen le kot ekstremistični normativni pluralizem, saj takšnega družbenega sistema nikoli ni bilo. Temu nasproti pa lahko postavimo normativni in deskriptivni totalitarizem.

Ti dve nasprotujoči si težnji, ki spremljata človeško civilizacijo, lahko rabita kot vodilo v množici socialnih in političnih filozofij in v njih ustreznih gibanjih in strukturah. R. A. Dahl v svoji zadnji knjigi (1982) uporablja do neke mere podoben pristop, ki reducira razvejane probleme pluralizma na nasprotje avtonomije in nadzora. Torej je stari očitek (G. Parry 1969, 124), da Dahl v nasprotju z Banfieldom in Presthousom jemlje »probleme meje kot relativno nepomembne, saj se jih da rešiti že po definiciji«, neutemeljen. Ko G. Parry (1969, 124) pravilno poudarja, »da iz pogoja sistemskih meja pridemo do njegove avtonomnosti in avtonomnosti njegove elite«, se torej ta trditev sklada z Dahlovim stališčem iz njegove zadnje monografije.

Oba koncepta (uniformnost in nadzor) implicirata pojem meja, ki ga je obravnaval že Aristotel v svoji Fiziki kot temelj svojega razmišljanja o naravi. In res, mar ni hitrost svetlobe tista, ki omejuje procese makrofizike? S podobnimi problemi se srečujejo tudi biologija in sistemske raziskave vseh vrst. Ne glede na to, kaj lahko razumemo s pluralnostjo ali pluralizmom na področju družbenih ved, bomo lahko hitro prišli do sklepa, da bi brez meja hitro prišlo do razkroja in v popolno anarhijo. Enako je z nadzorom: neomejenost ali vseobežnost bi pripeljala do totalitarne uniformnosti.

2. Pluralnost in uniformnost v kapitalistični družbi

Prvo stopnjo kapitalizma je zaznamovala skrajna pluralnost ekonomskih enot. Zdelo se je, da sta le iznajdljivost in podjetniški duh meji njihovem številu in rasti. Zadnjega predstavnika te ideologije individualizma lahko vidimo v Henryju Fordu I. Vendar je koncentracija kapitala v zadnji četrtini preteklega stoletja sprožila razkroj individualnih podjetij. To stopnjo razvitega kapitalizma so zaznamovale nove forme kolektivno organiziranega kapitala: karteli, trusti, sestavljene družbe, oligopoli, mednarodne družbe. Ta elementarni proces, ki je vodil h koncentraciji, so le deloma zavirali sindikati, ki pa še zdaleč niso bili tako močni kot kapital.

Kakorkoli že, dejstva niso potrdila napovedi, da bo veliki kapital uničil majhna podjetja. Množica visoko specializiranih firm z najsodobnejšo opremo ima pomembno vlogo v nacionalnem gospodarstvu najnaprednejših kapitalističnih dežel. Mimogrede rečeno pa kritiki kapitalizma iz vrst ortodoksnih marksistov niso predvideli te težnje, kar pa ne pomeni, da je pomanjkljiva analiza utrdila temelj kapitalizma. Zdi se, da uniformnost dosega ali pa je že dosegla meje kapitalistične organizacije. Ni verjetno, da bi se koncentracija kapitala v industriji lahko še nadaljevala. Po drugi strani pa koncentracija kapitala ni zajela kmetijstva: družinske farme so standardne enote. V zadnjih letih smo priča silovitemu krčenju delavcev v industriji in množična brezposelnost je sedanja nevarnost. Težko je natančneje predvideti prihajajoče spremembe, vendar pa kaže, da je konflikt med pluralizmom in uniformizmom najverjetnejša alternativa.

V tem kontekstu se postavi vprašanje, kako tu ekonomski razvoj vpliva na družbenopolitično strukturo? Začnimo s predpostavko, da se sodobno gospodarstvo na Zahodu dandanes ne more razvijati brez nadzora državne organizacije in njenih nenehnih posegov v ekonomske procese. Zato lahko znotraj politične strukture opazujemo naraščajoči vpliv uniformnega centralizma na demokratični pluralizem, utelesen v reprezentativnih sistemih parlamentarnih in kongresnih modelov, v federalnih institucijah, pa tudi v samoupravi – tako teritorialni kakor industrijski. Te težnje so skoraj toliko stare kot težnje, ki nastopajo na področju ekonomije. Dovolj bo, če se spomnimo razpravljanja o zatonu parlamentarizma, ki je bil posledica naraščajoče moči izvršilnih teles. To razpravljanje se je nadaljevalo po II. svetovni vojni. Pritisk na »imperialno predsedništvo«, ki ga imamo še vsi v spominu, lahko razumemo kot ameriško inačico krize politične zavesti in kot krizo pretirane koncentracije moči v rokah izvršilnih teles.

Na tej strani Atlantika so bile parlamentarne institucije povezane z ustanovitvijo svetovalnih družbeno-ekonomskih teles, ki so oblikovala najraznovrstnejše skupine, ki so varovale svoje posebne interese s pomočjo dogovarjanja in kolektivnega barantanja. Žalovanje zaradi upada parlamentarizma in zmanjševanja avtoritete Kongresa se je pokazalo, da je močno pretirano. Obdržala sta svojo moč odločaja s pomočjo parlamentarnega nadzora, tehnike pravnih obtožb, proračunskega nadzora – in ne nazadnje je tu še prastara metoda parlamentarnega razpravljanja, ki so ga povelečevala javna občila s svojim vplivom na javno mnenje. Končno je tu še načelo rotacije izvršilne oblasti z volitvami, kar je tudi produkt prestavniškega sistema, ki mu pomaga hraniti se, čeprav je nekoliko omajano.

Vendar pa se je v zadnjih letih vprašanje omejevanja pluralizma v politični sferi zastavilo na nov način. To pa ne zaradi preveč ambicioznih, avtoritativnih izvršilnih teles. V Ameriki je za kulisami stalen pritisk oligopolov, kako izposlovati ugodne politične odločitve in kako se izogniti

javnemu nadzoru. Decentralizirani sindikati ne morejo biti kos temu vplivu, tudi če bi to hoteli, saj se ponavadi dogovarjajo le na ravni podjetij in posameznih panog, le redko dosežejo nacionalno raven, in kar je še pomembneje, njihovo število nenehno upada. Če opozarjam na ta dobro znani razvoj, počnem to zato, ker je po mojem mnenju realna podlaga za razpravljanje med elitisti in liberalnimi pluralisti, se pravi razpravljanje, ki je značilno le za ameriško politično znanost.

Mogoče bi bilo potrebno poudariti, da se je v zadnji fazi te razprave razdalja med stališčem elitistov in stališčem pluralistov zmanjšala. Na žalost tega niso opazili vsi znanstveniki, posebno v Evropi ne. Le če natanko spremljaš razvoj nazorov »liberalnih pluralistov«, opaziš ta razvoj. V tem pogledu so dela Roberta Dahla in Charlesa Lindbloma kar se da pomembna in zaslužijo skrbno preučitev.

Dandanes se kaže problem razmerij med delovno silo in kapitalom v precej drugačni podobi. V nekaterih deželah sprejemajo v družbeno-ekonomski sferi odločilne sklepe zunaj parlamenta, pri tem pa uporabljajo drugačne oblike pogajanj. Skupno jim je to, da so pogajalci vedno isti: predstavniki kapitala in delovne sile, včasih tudi kmetijstva, ki jih bolj ali manj diskretno zakrijejo vladni posredovalci, ki na silo ženejo obe strani v sporazum . . . razen če so posredovalci pristranski.

Čeprav ima ta model mnogo različic, je zanj značilen precejšen vpliv in sodelovanje organiziranih in združenih skupnih interesov pri procesih političnega odločanja. Ta model se ni izkristaliziral v najpomembnejših industrijskih deželah, ampak se zdi značilen za Skandinavijo, Nizozemsko in Avstrijo. Stein Rokkan piše na primer o Norveški (1966, str. 106): »Do glavnih odločitev o ekonomski politiki redkokdaj pride v strankah ali v parlamentu: osrednje področje je pogajalna miza, kjer se vladne avtoritete neposredno srečajo z voditelji sindikatov, predstavnikov kmetov, malih posestnikov, ribičev in delegatov Združenja zaposlenih. Ta vsakoletna pogajanja so postala za ljudstvo važnejša kot formalne volitve. V teh procesih intenzivne interakcije so parlamentarni pojmi – en član, en glas, večinsko pravilo – malo pomembni.« V jedru stvari je kompromis. Stein Rokkan je tak sistem imenoval *korporativistični pluralizem*. Lahko ga preučujemo tudi v drugih skandinavskih deželah – Švedski, Danski. Zanj je značilna visoka stopnja integracije glavnih dejavnikov ekonomskega procesa – kapital, delavci, kmetje, potrošniki, vendar ta težnja ravno omejuje svobodo parlamenta pri odločanju. Poljski avtor, ki v svoji monografiji obravnava švedski sistem, si je skoval termin – *konsolidiran pluralizem* (W. Lamentowicz, 1977), ki pravilno zrcali integrativno silo najpomembnejših organiziranih interesov.

Podobne procese lahko zasledimo tudi na Nizozemskem. Raziskovalci jih pojmujejo kot pojav medsebojnega usklajevanja (H. Daalder 1966, 1981; A. Lijphart 1975, 1977).

Postopni razvoj v Avstriji pelje k nastanku neformalne, parakonstitucionalne in mogoče tudi praeter legum institucije: »Paritetne komisije«

(Paritätische Kommission), kjer so »veliki« igralci stalno v stiku glede cen in mezd. Ta pogajanja so kronana z soglasnimi (tudi s praeter legem) odločitvami. B. Marin imenuje ta sistem v podnaslovu svoje knjige razsvetljeni tehnokratizem (1962).

R. Dahl (1982, 71) podaja sintetično oceno teh nedavnih sprememb in opozarja na prežeče nevarnosti, če bi se z razvojem interesi ostro polarizirali; »Za deželo bi lahko prišlo do pogubnih posledic, če bi se iz katerega koli razloga udeleženci ostro polarizirali, če bi se razcepili vzdolž ene same napačne črte, če bi se antagonizem zaostрил, sedanji bipolarni konflikti pa postajali vse resnejši, in družbena pogodba ne bi bila mogoča . . . Vendar nič v sistemu centraliziranega nacionalnega pogajanja ne jamči za obojestransko sprejemljive rešitve, ali, kar pomeni isto, da jih je moč odkriti. V času nizke ali negativne ekonomske rasti in naraščajočih deficitov v zunanji trgovini se zdi, da so pogajanja na ničli in lahko se prekinejo, ne da bi prišlo do sporazuma.«

Kakorkoli že, desetletna avstrijska izkušnja nam pove, da ima ta država raje drugo alternativo Dahlove analize: « . . . sistem centraliziranega nacionalnega pogajanja lahko pomaga ustvariti težnjo po konvergenci funkcionalnih ali partikularnih interesov in splošnejših interesov . . . ».

Na podlagi mednarodne izkušnje in precej znanih procesov, ki so se razvili v zadnjih deset do dvajsetih letih, se je oblikovala nova šola političnega mišljenja: neokorporativizem. Njegovi glavni protagonisti so bili proti pluralizmu. Vendar to nasprotovanje temelji na nesporazumu: neokorporativni kriticizem bi moral biti preusmerjen proti *liberalnemu* pluralizmu.

V prej omenjeni knjigi sem skušal prepričati bralca, da obstaja množica pluralizmov na različnih področjih in na različnih ravneh. Vendar to še ni vse. Vedeti moramo, da so se nazori ustanoviteljev šole liberalnega pluralizma očitno razvijali. Za te nazore je danes značilna naraščajoča kritika postindustrijskega kapitalizma.

Dovolj je, če opozorimo na že citirano knjigo Roberta Dahla, še več, tudi njegova prejšnja dela² dajejo dovolj snovi za pravilno, se pravi ustrezno interpretacijo njegovih razvitih pogledov. V sklepnem poglavju³ piše: »Veliko podjetje je po svoji naravi *politični* sistem, ker ima vodstvo podjetja precejšnjo moč. Vodstvo podjetja ima lahko večji vpliv na življenje več ljudi kot pa vodstvo marsikaterega mesta, področja, države. Dandanes nihče več ne ugovarja temu, da mora biti vodstvo mesta ali države javna, ne pa zasebna zadeva. Nekdo, ki podpira demokratične ideje, se bo zavzemal tudi za to, naj bi ljudje, ki se podrejajo javni upravi, tudi nadzorovali to upravo: nobenih dajatev brez predstavnštva. To sklepanje bi lahko uporabili tudi za upravo velikih ekonomskih podjetij.«

² Kot je razvidno iz bibliografije.

³ 6. pogl. Remedies.

In zopet: »korporativni kapitalizem . . . je dajal močno oporo prepričanja, da naj bi bila tudi združena podjetja, tako kot farme, privatna last in naj bi jih nadzorovali v interesu njihovih lastnikov. Vendar, kadar ogromne korporacije sprejemajo odločitve, ima to pomembne posledice za milijone ljudi, ki pa ne nadzorujejo teh odločitev; prihaja do napetosti med njihovo legitimnostjo in demokratično ideologijo, s katero večina Američanov tudi soglaša. Na področju demokratične dežele velike korporacije grozijo kot gorske kneževine, ki jim vladajo knezi, katerih odločitve so zunaj procesa demokratičnih procesov . . . Vendar se vodstvo velikih korporacij radikalno razlikuje od državnega vodstva v demokratični deželi, saj korporativna vodstva niso demokratična ne v teoriji ne v praksi.«

Mimogrede naj usmerim bralčevo pozornost na dejstvo, da nima Dahlov korporativni kapitalizem nič skupnega z neokorporativizmom, to je s trendom, ki je oprt na preučevanje predvsem sodobne Braziliije in nekaterih evropskih dežel, to je na preučevanje, ki ima nedvomo zasluge, vendar jih skuša neprimerno »ekstrapolirati« na raven splošne teorije.

Res je mogoče stvari ki jih moramo premisliti.

Drugič, neokorporativisti se v svojih analizah koncentrirajo na najvišje povezave organiziranega interesa in njegovih odnosov do političnega centra odločanja. Vendar se zdi očitno, da pod centraliziranim vrhom teh organizacij funkcionirajo decentralizirane avtonomne organizacije in neformalne skupine, ki jih je od zgoraj mogoče nadzorovati v precej omejeni meri. Pod upravo direktorjev General Motors Co. lahko najdete, kot je znano, ekonomske enote, ki so precej avtonomne v okviru tega sestavljenega podjetja, in ki lahko konkurirajo med seboj, čeprav pripadajo istemu sistemu. Odločitve vodilnih teles TUC⁴ ne kratijo sindikatom njihove avtonomije – kompetenca je preprosto porazdeljena med zgornjim in spodnjim sistemom, to pomeni, da so bile notranje meje nedoločene. Podobno bi lahko opisali položaj vrhnjih skupin v okviru avstrijske »Paritetne komisije«.

Dejstvo je, da imajo ti podsistemi čisto preprosto iniciativo.

To so meje demokratskega pluralizma na eni strani in uniformizma na drugi.

Toda z drugačnimi problemi se srečujemo tedaj, ko se lotimo nekapitalističnega sistema.

3. *Nekapitalistični sistemi: od uniformizma do pluralizma*

Izvirni koncept diktature proletariata je vseboval nekaj elementov revolucionarega pluralizma, kot sem skušal pokazati (Ehrlich 1982, pog. 5). No, nekapitalistične dežele niso razvile teh elementov, ampak so jih – zaradi nekaterih kompleksnih historičnih razmer – prav narobe, popačile. Ko se uradni ideologi oprijemajo očitno deviantne politične aksiologije,

⁴ TUC je kratica za Trade Union Congress, angleško sindikalno organizacijo.

predstavljajo socializem kot družbenopolitični sistem, za katerega sta značilna skrajni centralizem in uniformizem na vseh treh področjih družbenega sistema: ekonomije, politike in kulture. Vendar ta centralistična težnja ni bila niti kontinuirana, niti ni otrpnila v negibnosti. Najbolj izrazit primer je obdobje NEP-a v Sovjetski zvezi, obdobje, ki je preobrnilo to težnjo, ki je bila utelešena v skrajni obliki vojnega komunizma, in to za več let. V resnici je Lenin v svoji znani samokritiki obsodil vojni komunizem. Program NEP razumem kot vseskozi sistematičen poizkus, da bi preoblikoval družbo prejšnjega carističnega imperija na nekapitalistični bazi, kar naj bi privedlo do nove družbene in politične ureditve: socializma. Torej je NEP pomenil nekaj drugega in nekaj več kot le golo rekonstrukcijo gospodarstva, ki sta ga do temeljev pretresli prva svetovna vojna in državljanska vojna, ki ji je sledila. To je bilo obdobje *nove družbene diferenciacije* ekonomskih struktur, ki je pripeljala do prenove sovjetov in omogočila ustanovitev federalne strukture z njenimi konstitucionalnimi jamstvi za nacionalno, etnično, religijsko in kulturno raznovrstnost. S tega zgodovinskega gledišča lažje razumemo vrnitev nadzorovanega tržnega gospodarstva v Jugoslaviji, na Poljskem, Madžarskem in v zadnjih letih spektakularen preobrat na Kitajskem, do katerega je prišlo z Dengom.

Kakorkoli že, na prelomu poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih let je Stalin samovoljno zaključil Leninov *grand dessein* in je Sovjetski zvezi vsilil monolitski centralizem, za katerega se je pozneje pokazalo, da je obvezni model za vse nove sisteme, ki so se odločili prerasti kapitalizem v centralni in vzhodni Evropi, kakor tudi za komunistične partije na Zahodu. Šele po Stalinovi smrti je prišlo do gibanja zoper monolitsko stanje. XX. kongres Sovjetske komunistične partije 1956 je bil začetek dolgega pohoda v nasprotno smer tako v socialni in politični praksi kot tudi v teoriji. V drugih nekapitalističnih deželah je ta proces razvil svoje lastne posebne poteke in organizacijske oblike.

Nemara bi bilo zanimivo opozoriti na to, da so vse te dežele, ne glede na lokalne razlike, tako ali drugače črpale iz izkušenj NEP-a. To prese- neča, posebno če vsaj površinsko poznamo nedavni obrat v kitajski ekonomski politiki: zlasti ponoven pojav zasebnega sektorja. Racionalnost novih in globokih kitajskih reform je hitro potrdilo silovito naraščanje delovne učinkovitosti in širjenje proizvodnje.

Divja leta na Poljskem (1980–83) so še do nedavnega imela dvoumne učinke. Po mojem mnenju je bil vzrok tega na eni strani trdovratno upiranje konservativno mislečega partijskega aparata in ideoloških dogmatikov, ki so bili neločljivo povezani z idejami centralizma, uniformizma in negibnosti: na drugi strani pa odpor, ki ga je povzročil deloma spontan pritisk množic, deloma vpliv vodij skupine Solidarnost, ki so bili prepričani, da je nastopil pravi trenutek, da bi končno omajali sistem in ga nadomestili z nejasno shemo reda, imenovanega »republika samoupravljanja brez avtoritete«.

Obe skrajni krili sta prestopili nevidno, vendar razločno mejo. Partijski dogmatiki so prestopili meje uniformnosti, Solidarnost pa meje pluralizma, kar se ji je v tej deželi zdelo možno v določeni mednarodni situaciji. Obe strani sta igrali »na vse ali nič«. Ena stran je verjela, da bi rezultat lahko bil prenovitev starega, napol staliniščičnega reda z drobnimi koncesijami, druga stran pa je mislila, da bo sprožila »resnično revolucijo«. Obe strani sta nerealno hoteli preveč, vendar je zgolj Solidarnost ostala brez vsega, kljub mogočnim adutom, ki so jih imeli njeni voditelji v rokah na začetku gibanja jeseni 1980. Redko se zgodi, da se v politični igri izgublja na ta način. (St. Ehrlich, 1983).

Enkratna, zgodovinska priložnost za globoke in v nekaterih pogledih tudi hitre spremembe je bila zapravljen.

Nova Poljska počasi leze iz globoke ekonomske in politične krize in politični center odločanja, izkristaliziran po vojnem stanju, lahko ponudi le nekakšno fabijevsko perspektivo: počasno, postopno reformo. Narodu ponuja nekapitalistični tip madžarske postopnosti, skuša privajati na trezno pozitivistično racionalnost, poštenost, učinkovito delo, kar je precej grenka lekcija po obdobju visoko postavljenih emocij in blestečih upov. Težko bi bilo predvideti, na kateri ravni bi se dalo doseči kompromis, kompromis na podlagi konsenza, ki bi omenil priznaje nekaterih nespornih, čeprav nevidni mej.

Namesto ugibanja bom raje poskušal podčrtati nekatere splošne lastnosti sprememb, do katerih je prišlo v nekapitalističnih deželah Vzhoda, seveda s poudarkom na poljskem primeru.

1. Vsakega preučevalca teh sistemov pritegnejo različni in ponavljajoči se poizkusi, da se izmaknejo iz integriranega sistema centralno vodene gospodarstva in prizadevanje, da ga nadomestijo z modificiranim, reduciranim centralnim načrtovanjem, povezanim z nadzorovanim tržnim gospodarstvom. Ustrezna povezava teh dveh neenakih elementov ustvarja napetosti in bilo bi brezplodno iskati državo, kjer nekapitalistično mešano gospodarstvo zadovoljivo deluje. S tem mislim gladko interakcijo treh sektorjev: državnega, kooperativnega in individualnega (zasebni) sektor, kjer bi prevlada prvega, na ključnem položaju koncentriranega kapitala, delovala racionalno, funkcionalno. V tem pogledu bodo procesi globokih reform na Kitajskem še dolgo privlačevali pozornost znanstvenikov.

Posebnost ekonomske reforme na Poljskem, kjer sedaj prihaja do izboljšanja, temelji na težki industriji, ki je v državni lasti, po drugi strani pa na kmetijstvu, od katerega je 80% orne zemlje v zasebni lasti: status kmetov, zajamčen z nedavnimi ustavnimi normami, pomeni pomembno koncesijo. Zasebni sektor zajema tudi obrt in trgovino.

2. Transformacije na področju političnih struktur so manj opazne, toda tudi tu se kaže počasno in vztrajno širjenje pluralističnih elementov. Vzemimo zopet primer Poljske, pri tem pa moramo vedeti, da se v tej državi vse spreminja.

a) Za partijski sistem so značilne debate, da se racionalizira vloga komunistične partije v globalnem političnem sistemu in da se prestrukturacijo razmerij stopi z drugimi (»zavezniškimi«) strankami v nekakšno koalicio. To je novo besedišče, ki ga ponavljajo uradne izjave in ki se opira na sklepe IX. kongresa (1981). Korak v tem pogledu je rahel vzpon Kmečke stranke (ta je najvažnejša), Demokratske stranke in končno tudi majhnih katoliških skupin v Sejmu, posebno »PAX«. Ta težnja se zelo jasno kaže v tem, da je bila pogača oblasti nekako razdeljena: voditelji teh strank sedaj delujejo kot pomočniki ministrskega predsednika. Upoštevajmo dejstvo, da ima danes na Poljskem najvišji položaj prvi sekretar *vodilne partije*. Ta prestrukturacija zagotavlja »koalicijskim« strankam nekaj resnične moči ali, če si skeptik, nekaj resničnega vpliva. Tako začno te stranke dobivati ključno vlogo v »svojem sektorju« skupnih interesov in dobivati avtoriteto pri svojih članih, kmetih, inteligenci, obrtnikih.

Ni pa bil moj namen namigovati na večstrankarski sistem zahodnega tipa.

b) Kljub obdobju režima vojnega stanja je Sejem obdržal svoje skromne pravice in je še naprej nastopal kot predstavniško telo, kjer se je lahko zaslil tudi svobodni kritični glas. Novi zakon je močno razširil področje odločanja lokalnih teles, ki imajo sedaj tudi trdno finančno podlago in zanesljiva sredstva za izboljšavo lokalne politike. Toda novi volilni zakon je, žal, tega pisca in domnevam, da še veliko drugih razočaral. V članku (1983), napisanem za Poljsko akademijo znanosti (Committee Poland 2000), sem predlagal »depolitizacijo« volitev v odbore na *najnižji ravni* in dovoliti tekmovanje med kandidati na osebni podlagi. Ta svoboda na ravni »ljudstva« ni bila nikakršno tveganje. Zdaj se lahko tolažimo, da bo politični center odločanja jemal novi volilni zakon kot začasno rešitev.

c) Nove zakonske ureditve, ki zadevajo sindikate in delavsko samoupravljanje, se počasi razvijajo, proces premagovanja ekonomske krize vpliva sam na sebi.

d) Na tem ozadju se nenavadno krepi avtoriteta katoliške cerkve na številnih področjih javnega življenja. Kaže, da je cerkev dobila vlogo najpomembnejšega člana v strukturi vplivanja na Poljskem: to je nezaslišana posebnost za Vzhod. Za to novo situacijo je značilno, da ima cerkveni vrh lažji pristop do centra političnega odločanja, pristop, ki se je oblikoval z ustvaritvijo Skupne komisije, ki je okvir za izmenjavo mnenj in kraj, kjer se sklepajo kompromisi. Gre za način, kako začrtati pot skupnemu razumevanju med voditelji ateistične države in katoliške cerkve na omejenih, vendar pomembnih področjih. Stranski produkt pa je usodni udarec agresivnemu ateizmu, ki je prevladoval v nekaterih preteklih obdobjih. Ta nova situacija – kljub nekaterim naključnim nasprotovanjem – je ustvarila ozračje za vzajemno zaupanje med večino škofov in vodilnim političnim centrom. Če bi to peljalo le k nenehnem feed-back učinku, potem bi rezultat lahko bil poljski zgodovinski kompromis. Tu je ne-

dvomno še veliko možnosti, ki bi lahko potisnile razvoj v to smer. V mislih imam prihodnjo dejavnost poljske veje Vatikanskega sekretariata za neverujoče, ki jo lahko pričakujemo. Težko bi precenili pomembnost takšne dejavnosti, če bi do nje res kdaj prišlo.

Naj še poudarim, da je moja podoba, ki sem jo tu poizkušal zarisati, deloma normativna, deloma pa deskriptivna (oba zgloda zgoraj), ker se dežela nenehno spreminja, vse se premika.

e) Pojasniti je treba tudi vlogo vojske v teh spremembah. Do vojnega stanja je prišlo zato, da se ne bi zlomil ves sistem. Ta jasna, pričujoča nevarost, ki je izbruhnila, je bila učinek upora delavcev proti partiji in državnemu aparatu, ki je bil deloma indolenten in deloma skorumpiran. Potem ko je ta nevarnost odstranjena, dobi vojska vlogo začasnega orodja, ki služi stvari reforme. Nikakršnih znamenj o bonapartističnih stremljenjih. Dejstvo, da so bile obdobju vojnega stanja – uradno so ga krstili za manjše zlo – demokratične institucije – čeprav le normativno – vendarle ohranjene, dovoljuje napoved o njihovi oživitvi in o njihovi omejeni razširitvi še pred koncem tega desetletja. V teku tega »dolgega pohoda« bo pritisk po razvijanju elementov pluralizma verjetno naraščal, če bo popustila mednarodna napetost, ki sedaj ovira to težnjo. Gre za trnovo pot od birokratskega uniformizma k nekakšni obliki kolektivnega pluralizma. Spremembe, ki sem jih nakazal, so seveda v zametku.

4. Sklep

Videti je, da obema nasprotujočima si družbenopolitičnima blokoma ustrezajo tudi nasprotujoče si razvojne težnje: na Zahodu vidimo, da upada dolgoletna liberalno pluralistična demokracija, ki jo tu in tam zatira neke vrste integrirana pluralistična demokracija. Na Vzhodu se nasprotno uveljavlja težnja po omejitvi monolitnega uniformizma. Počasnost, selektivnost in neodločenost obeh teh trendov ne dovoljuje vsezajemajočih napovedi, zlasti v obdobju politične in vojaške konfrontacije. Zato ni naključje, da so padle v pozabo spekulacije o konvergenci, ki so bile tako moderne pred 15. ali 20. leti.

A če naj bi rešili mir, ustavili oboroževalno tekmo, potem bi moral priti na dnevni red model sodelovanja med dvema različnima sistemoma, ki je izvedljiv le na podlagi ponovnega rojstva tolerance in konsenza, ki sta nujna, če naj se človeštvo reši pred grozljivo ekološkega zloma.

Prevedla: Jelica Šumič-Richa

BIBLIOGRAFIJA

U. V. Aleman, R. G. Reinke (Hrsg.): *Vorbände und Staat (Von Pluralismus zum Korporatismus, Analysen, Positionen, Dokumente)*, Opladen 1979.

N. G. Afanassiev: *Človek v upravljeni občestvom*, Moskva 1977.

- R. Asbby: Introduction to Cybernetica (v poljščini), Wařawa 1976.
- Rl. v. Beyne: Der Neokorporatismus und die Politik des begrenzten Pluralismus in der Bundesrepublik v: J. Habermas/Hrsg.); Stichworte zur geistigen Situation der Zeit, Bd. I., Frankfurt 1979.
- W. Brus: Political Pluralism and Markets in Communist Systems in S. Gross Solomon (izdano): Pluralism in the Soviet Union (Essays in Honour of H. G. Skilling), London 1983.
- D. Daalder: Consozialism, center and peryphery in the Netherlands, v: Mobilization, center-periphery structures and nation-building, Oslo 1981.
- R. A. Dahl a Ch. Lindblom: Politics, economics and welfare, Stanford 1953.
- R. A. Dahl: Political opposition in Western democracies, New Haven (Yale) 1966.
- R. A. Dahl: Polyarchy: participation and opposition, New Haven (Yale) 1971.
- R. A. Dahl: Governing the giant corporation in: R. Nader a M. J. Green (ed.): Corporate power in America, New York 1973.
- R. A. Dahl: Democracy in The United States, Boston 1981.
- R. A. Dahl: Dilemmas of Pluralist Democracy (Autonomy versus Control), New Haven and London (Yale) 1982.
- St. Ehrlich: Pluralism on and off course, Oxford (Pergamon) 1982.
- St. Ehrlich: Polands political and legal structure towards the end of the millenary (xerox, Poljska) 1983.
- A. Hacker (ed.): The Corporation takeover, New York 1965.
- R. G. Heinze: Verbändepolitik und »Neokorporatismus«. Zur politischen Soziologie organisierter Interessen. Opladen 1981.
- A. James: A Pluralistic Universe, New York 1909.
- W. Kirch: Entscheidungsprozesse, Dritter Band, Wiesbaden 1971.
- W. Lamentowicz: Svedish Reformism (v poljščini), Wařawa 1977.
- A. Lijphart: The politics of Accomodation: pluralism and democracy in the Netherlands, Berkeley (Cal.) 1975.
- A. Lijphart: Democracy in plural societies, New Haven (Yale) 1977.
- Ob Lindblom: The Intelligence of Democracy: decision making through ritual adjustment, New York 1965.
- N. Luhman: The Differentiation of Society, New York 1982.
- B. Marin: Paritätische Kommission (Aufgeklärter Technokorporatismus in Oesterreich), Dunaj 1982.
- R. Marris (ed.) The Corporate Society, London 1974.
- G. Harry: Political Elites, London 1969.
- S. Rokkan: Norway: numerical democracy and corporate pluralism in R. Dahl: Political oppositions... supra
- W. Steffani: Pluralistische Demokratie (Studien zur Theorie und Praxis), Opladen 1980.
- Ph. C. Schmitter: Interest, Conflict and Political Change in Brasil, Stanford 1981.
- Ph. C. Schmitter; C. Behnbruch (ed.): Trends towards Corporatist Intermediation, Beverly-Hills-London 1979.
- Ph. C. Schmitter; G. Lehnbruch (izdano): Patterns of Corporatist Policy-Making, Beverly-Hills-London 1982.
- Fr. Trexlor: Evolution gewerkschaftlicher Interessenvertretung, Entwicklungs- und Organisationsdynamik gewerkschaftlichen Handelns am Beispiel Oesterreich, Dunaj-Frankfurt 1982.

ADOLF BIBIČ

Interesi in politika

(Mednarodna okrogla miza v Zagrebu)

V Zagrebu je bilo 15. in 16. marca 1985 mednarodno znanstveno posvetovanje »Interesi in politika«. Posvetovanje sta organizirala Politološko društvo Hrvatske in Zveza združenj za politične vede Jugoslavije v sodelovanju z Mednarodno asociacijo za politične vede (IPSA). V času posvetovanja je bil tudi sestanek Izvršnega odbora IPSA, ki je razpravljal o zadnjih pripravah na 13. kongres IPSA, ki bo od 15. do 20. VII. 1985 zasedal v Parizu.

Ni bilo prvič, da je bilo pri nas neko politološko posvetovanje organizirano v sodelovanju z Mednarodno asociacijo za politične vede. Leta 1959 so jugoslovanski politologi v tej povezavi pripravili srečanje v Opatiji, ki je razpravljalo o odnosih med civilno in vojaško oblastjo. Leta 1975, pred 10. leti, so naši politologi v sodelovanju z IPSA pripravili posvetovanje v Dubrovniku (udeležil se ga je z referatom tudi E. Karđelj), na katerem so razpravljali o samoupravljanju in nacionalnem vprašanju. 1979 je Slovensko politološko društvo v sodelovanju z Zvezo združenj za politične vede Jugoslavije in ob udeležbi IPSA organiziralo okroglo mizo v Ljubljani na temo: *Stanje in razvoj političnih ved v deželah v razvoju*.

Kot je v imenu Zveze združenj za politične vede Jugoslavije uvodoma poudaril prof. dr. Najdan Pašić, ti mednarodni posveti na naših tleh pričajo o tem, da se jugoslovanska politologija od vsega začetka zaveda, kako pomembno je za razvoj politične znanosti, da je odprta v svet, medtem ko je prof. dr. Klaus von Beyme, predsednik Mednarodne asociacije za politične vede, izrekel priznanje našim politologom za njihove napore, da so organizirali ta in druge posvete, ki so tudi mednarodni javnosti posredovali znanstvene in družbene izkušnje naše dežele, in izrazil

pripravljenost mednarodne asociacije, da še naprej podpira znanstveno komunikacijo z našo deželo.

Na posvetovanju, ki ga je neposredno organiziralo Politološko društvo Hrvatske, ob posebnem prizadevanju Inge Šeparović-Perko, članice Izvršnega odbora IPSA, Ivana Prpića, predsednika društva, ter Ivana Grdešića in Radule Kneževića, je nad 30 udeležencev iz Jugoslavije in tujine predstavilo svoje referate, še večje število pa jih je sodelovalo v razpravi.

Ni naključje, da so se organizatorji odločili za to temo. Interesi so vsakdanji kruh politike, kot je bilo že večkrat rečeno. In Rousseau je dejal, da če ne bi bilo različnih interesov, politika ne bi bila umetnost. Zdi se, da še nikoli v dosedanja zgodovini ni bilo toliko zanimanja za interese in njihovo vlogo v politiki in družbi. Gre, kot je bilo na posvetovanju ugotovljeno, za pravo renesanso interesov v politični misli in politični praksi. Najsi gre za politično znanost v liberalno-korporativnih demokracijah ali v realnem socializmu ali v deželah v razvoju – povsod smo priče ponovnemu odkrivanju interesov.

Če so jugoslovanski politologi dali pobudo za mednarodno posvetovanje o tej temi, je bilo to več kot naravno, saj je ravno usmeritev v samoupravljanju že od začetka 50. let pritegovala našo pozornost v to problematiko, ki se je v 70. letih zaokrožila v koncepcijo samoupravnega interesnega pluralizma. Kot ilustracijo (po pilotski raziskavi Antonije Marinšek) naj navedemo, da prva jugoslovanska ustava (iz leta 1946) ni omenjala interesov, ustava iz leta 1963 jih omenja 37 krat, medtem ko jih sedanja ustava navaja kar 111 krat. Tudi politična znanost v naši deželi je posvečala tej problematiki izjemno pozornost. Od konca 50. let, ko je profesor J. Djorđević predstavil mednarodni javnosti znano študijo *Interesne skupine v Jugoslaviji*, do zadnjih objav, smo dobili številne knjige, študije in raziskave, ki obravnavajo problematiko interesov. O tem pričajo študije: Stane Kranjc, *Interesna združenja*

občanov v Sloveniji (1973); Jovan Mirić, *Interesne grupe in politička moč* (1975); Evgen Pušić, *Razvedenost i povezanost* (1974); Žarko Puhovski, *Interesi i zajednica* (1975); Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977); Vera Kržišnik-Bukić, *Interesi i politička kultura* (1980); Adolf Bibič, *Interesi in politika* (1981); Najdan Pašić, *Interesi i politički proces* (1983); Vukašin Pavlović, *Savremeno društvo i politika* (1984); Vinka Tomić, *Pluralizem interesa u delegatskom sistemu* (1984) itd. Jugoslovska politična znanost, kakorkoli so v njej (posebej glede empiričnega) raziskovanja še vedno bele lise, že razpolaga z nekaterimi pomembnimi rezultati, s katerimi se lahko spodobno predstavi tudi mednarodni javnosti.

Posvetovanje je bilo razdeljeno v tri tematske sklope. Prvi je obsegal referate in razprave, ki so bili namenjeni *Splošni problematiki interesov*. V tem okviru so udeleženci obravnavali predvsem zgodovinsko-filozofsko in teoretično problematiko interesov. V ospredju so bila vprašanja opredelitve občin in skupnih interesov in njihovega odnosa nasproti sekcijским (parcialnim) interesom (S. M. Lozada iz Argentine), obravnavali so različne koncepcije interesov v zgodovini in sodobnosti (individualistično-liberalne, skupinsko-pluralistične, marksistične, monistične, participativno-konsultativne in samoupravno-pluralistične (Adolf Bibič), razmerje med etiko in interesi (Žarko Puhovski), problem definicije interesov in njihove artikulacije (Vera Kržišnik-Bukić), prispevek in pomanjkljivosti teorije interesnih skupin (Vučina Vasović). Druga skupina referatov (in diskusij) je bila posvečena temi *Federalizem in pluralizem*; delo skupine je usmerjal D. Bilandžić. Tema je bila že po naslovu izzivalna, posebej pa se razprave o njej niso mogle izogniti aktualnim razmišljanjem o stanju in razvoju sodobnega federalizma, posebej v Jugoslaviji. Referenti in razpravljalci so obravnavali različne aspekte, od nekaterih splošnih problemov sodobnega federalizma (D. Elazar iz Izraela), primerjavo med federalizmom v Avstraliji in Jugoslaviji (R. Miller), nekatere dileme federalizma in nacionalnega vprašanja (Z. Lerotić), nekatere aktualne probleme jugoslovskega federalizma (S. Jogan, Z. Tomac in drugi). Po svojem izzivalnem naslovu in po vsebini je sprožila dokajšnjo

pozornost skupina referatov, ki je bila posvečena problematiki z naslovom *Alternativni interesi*. V njej so obravnavali poglede na alternativno predstavljanje interesov v družbenih gibanjih v ZRN (Klaus von Beyme iz ZRN), vlogo novih interesnih skupin v socialističnih deželah (G. Skilling iz Kanade), razvoj ekološkega gibanja v Jugoslaviji (N. Prelog) in artikulacijo »alternativnih« interesov v samoupravnem sistemu (Inge Perko-Šeparović.)

Največja skupina referatov je bila uvrščena pod naslov *Primerjalni pristop*. Jack Hayward iz Velike Britanije se je dotaknil »skupin za pritisk« in »skupin, na katere se pritiska« v Franciji, pri čemer je kritično obravnaval tudi pojem skupina pritiska; Ivan Šiber je dokaj zaostreno postavil vprašanje dominacije teritorialnih interesov v političnem sistemu Jugoslavije; Boštjan Markič je posegel v razpravo o vlogi delegatskega sistema in federalizma; John Trent (iz Kanade) je govoril o vlogi interesnih skupin v kanadski politiki, John Meisel (Kanada) pa je razpravljal o vlogi javnih in privatnih interesov v kanadskem radiodifuznem sistemu; I. Grdešić je analitsko predstavil rezultate raziskovanja delegatskega sistema, R. Merrit pa je govoril o nekaterih protislovljivih interesov v izobraževalnih institucijah v ZDA, Najdan Pašić je analiziral nekatere probleme interesnega pluralizma v političnem sistemu Jugoslavije, s posebnim poudarkom na prodore partikularizma; O. Nnoli (Nigerija) je obravnaval vlogo etničnega faktorja v nigerijski politiki, Gordana Vlajčić pa je prikazala odnos KPJ do nacionalnega vprašanja (1919–1939). Med tujimi avtorji so še nastopili Jerzy J. Wiatr (Varšava), ki je govoril o problemu lokalne politike v komparativni perspektivi, V. Smirnov (ZSSR) je razmišljal o interesni problematiki v SZ, L. S. Rathore (Indija), ki je razpravljal o vplivu novejših dogajanj v Indiji na volivne rezultate v tej deželi, in K. H. Röder (NDR), ki je predstavil problematiko interesov v znanosti v NDR. Različne vidike problematike interesov, samoupravljanja in politike so obravnavali v tej in drugih tematskih skupinah tudi nekateri drugi naši udeleženci: A. Perović, M. Carević, N. Vujnović, Lučev, M. Damjanović idr.).

Ne sme zveneti kot vljudnostna izjava, če zapišemo, da je bilo zagrebško srečanje koristno. V času, ko so mednarodni stiki dokaj

otežkočeni, je več kot pohvale vredno, da so jugoslovanski organizatorji (tudi ob participaciji IPSA) zbrali sredstva, ki so omogočila ponovni stik naše politologije s svetovnim okoljem. Jugoslovanski politologi so imeli res kaj povedati kolegom iz drugih dežel, saj je interesni pristop, z vsemi specifikami, ki izvirajo iz socialističnega samoupravljanja, temeljni pristop v naši politični misli in politični znanosti. Po drugi strani pa je posvetovanje pokazalo, da tudi v drugih območjih sveta, ne glede na politične sisteme, tako na Zahodu, na Vzhodu kot na Jugu, posvečajo interesni problematiki obilo pozornosti. Videli smo tudi, da pri tem uporabljajo različne metodologije in da interesno problematiko obravnavajo na različnih ravneh (od mikroravni do makroravni, od empirične do teoretične ravni, od normativne do indikativnih aspektov in različne povezave med njimi). Ne da bi mogli stvari zanesljivo meriti, se je potrdila hipoteza, da je ta problematika v središču pozornosti sodobne politične znanosti. To ni čudno: kjer so (različni) interesi, tam je politika, zato politična znanost govori o interesih tudi takrat, kadar tega izrecno ne omenja ali kadar se tega ne zaveda, kot znani Moliérov junak.

Res, tematika zagrebškega posvetovanja je bila tako razsežna in tako navznoter razčlenjena, da v kratkih dveh dnevih ni dopuščala, da bi se bila debata o posameznih vprašanih poglobila. Naj omenimo samo vlogo interesov v mednarodni politiki, ki se je je posvetovanje komaj dotaknilo, čeprav so jo nekateri še posebej poudarili (kot Kinhide Mushakoji, ki je kandidat za bodočega predsednika IPSA, prorektor Univerze Združenih narodov iz Tokia, ki je na posvetovanje prinesel referat *Razvoj politične znanosti v 80-letih in vloga IPSA*). Morda ni nepričakovano, čeprav je glede na dosedanja prakso pri nas nenavadno, da je prihajalo mestoma tudi do (sicer kontrolirane) polemike med našimi udeleženci, posebej glede ocenjevanja razmerja med nacionalnim in razrednim interesom oziroma glede federalizma (V. Stanovčić – Z. Lerotić), glede znanstvenega statusa kategorije »etatizem« (N. Pašić – I. Prpić), med tujimi udeleženci se je polemika vnela tudi o nekaterih vpraša-

njih, ko je šlo npr. za vprašanje uporabnosti nekaterih kategorij v analitične namene (npr. glede kategorije »imperializem« med Nnolijem in Millerjem) ali ko je tekla polemika med J. Wiatrom in G. Skillingom o legalnih in neligitimnih oblikah izražanja interesov v socialističnih deželah. Takšna navzkrižna kresanja se zaradi nabitosti programa niso mogla popolnoma razgoreti, vnašala pa so v srečanje del živosti, ki bi ga lahko sicer preobremenili nekateri naši udeleženci, ki so se problematike lotevali preveč pravno-normativno in premalo politološko in ki se niso znali, kot se to dogaja na takšnih srečanjih, v jeziku prilagoditi mednarodnemu avditoriju. S tem ne želim podcenjevati prispevka naših udeležencev.

Rekel bi lahko, da je bilo to pot celo več svežih in nekaj (čeprav premalo) tudi empirično podprtih nastopov. (Tudi sicer čutimo splošno potrebo, da bi si bilo treba vzeti čas in enkrat temeljito analizirati tehnologijo mednarodnega nastopanja.)

Za našo politično znanost, še posebej pa za obravnavo interesov in politike, bi morda na podlagi tega posveta povzeli tele nauke:

1. potrebna je temeljitejša usmeritev v empirično raziskovanje interesne problematike, ob vsej nujni nadaljnji elaboraciji teoretičnih osnov tega raziskovanja;
2. kazalo bi se bolj usmeriti v študij primerov (case studies), ki bi verjetno pospeševalo poglobljanje politološke analize;
3. večjo pozornost bi bilo posvetiti metodologiji in tehnikam politološkega raziskovanja in posebej razvijati
4. komparativno raziskovanje te (in druge) problematike tako na jugoslovanski kot na mednarodni ravni;
5. treba bi bilo morda izoblikovati posebno disciplino politične znanosti – interesologijo, ki bi – kot je bilo poudarjeno na posvetu – obravnavala interese – politiko na mikro-, makro- in megaravni (in njihove povezave); pri tem bi bilo treba še posebej pozornost, razpravljati o mediaciji interesov v odnosih med ekonomijo-politiko in kulturo, hkrati pa osvetljevati specifično dialektiko med »institucionaliziranimi« in »alternativnimi« interesi.

EDVARD KARDELJ

Sistem in družbena kontrola cen

(*Preteklost in stvarnost cen in cenovne politike*)

Pred nami je Kardeljeva tretja knjiga¹ iz sklopa Brionskih diskusij (še za časa njegovega življenja sta bili objavljeni knjigi o samoupravnem planiranju in o svobodnem združenem delu). Naslov nam pove, da posega delo v aktualno (empirično žal preveč dnevno spreminjajoče se) cenovno področje. To je sfera, kjer nam je »blišč« sedemdesetih let najbolj podkuril tla pod nogami.

Pristali smo pri preizkušeni a hudo neprijetni, nesocialni, nehumani, celo »socializmu sovražni« (kar velja še posebej za nesposobne) tržno blagovni regulativi. Vse te »moralno politične neustreznosti« trga in ekonomskih zakonitosti so potisnjene sicer v ozadje, poudarjene so predvsem njihove vrline (čeprav bolj po sili razmer); vendar se bo treba počasi sprijazniti z realnostjo, da bo učinkovito gospodarjenje v celoti ali na posamičnih področjih vse bolj pod bolečo in skelečo taktirko tržne konkurence, in to ne le kratkoročno ali srednjeročno, marveč tudi dolgoročno.

Pomen Kardeljevega dela o cenah ne vidim toliko v redakcijskem optimizmu (glej uvodne pripombe) glede poudarjanja njegovega prispevka h kontinuiteti naše nadaljnje graditve »sistema in družbene kontrole cen na temeljih socialističnega samoupravljanja«, saj se mi zdi, da bi v takšno Prokrustovo posteljo le stežka zmašili naš cenovni

¹ V prvem delu Kardeljeve knjige z naslovom Sistem in družbena kontrola cen, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1984, so zaobsežene razprave Edvarda Kardelja na skupnih sejah zveznih družbenih svetov za vprašanja družbene ureditve in za gospodarski razvoj ter ekonomsko politiko; v drugem (zadnjem) delu pa je podan nekakšen intimen pogled v znanstveno metodologijo Kardeljevega dela – pripombe in opombe Edvarda Kardelja na robu dokumentov, ki so bili v obravnavi na omenjenih sejah (njihova izvirnost, avtentičnost je korigirana le z najnimi redakcijskimi in stilistično-jezikovnimi posegi).

vsakdan (ko je država bolj ali manj prostovoljno pristala le na uravnavanje nekaterih cen na področju energetike, transporta, prehrane, vse drugo pa je »na milost in nemilost« prepuščeno tržni stihiji).

Velik prispevek celotne serije Brionskih diskusij vidim v tem, da se prikaže Kardeljeva originalna misel in beseda, da se prikaže njegova teoretska znanstvena kreativnost in prodornost pri obravnavanju problemov in tudi pri obravnavanju normativno zakonskih dokumentov, ki so pogosto – po logiki birokratskega voluntarizma in simplificiranja – trende našega gospodarskega in družbenega razvoja v sedemdesetih letih še bolj zamegljevali, lakirali, ter jih s tem še poslabševali, namesto da bi v skladu z objektivnim dometom, ki ga zakon potencialno ima, skušali spremeniti naš neustrezn razvoj.

Kardelj se je zavedal, da je področje cen trd, najtrši oreh, ki ga je praktično nemogoče streti tako, da bi ohranili jedrce povsem neposkodovano. Kljub temu pa je menil, da ga moramo poskusiti streti zato, da bi dobili zrelejšega, večjega, s tanjšo lupino in bogatejšo vsebino.

Oreh nam je res uspelo streti, vendar nam je z ostrimi lupinami vred obtičal v grlu. Nevarnosti tega se je Kardelj v celoti zavedal: trdil je, da nam bo brez spoštovanja vseh (ne le nam všečnih) ekonomskih zakonitosti (takrat že birokratsko operacionaliziranih in zakonsko oblikovanih²) sistem cen »kaj hitro razpadel enostavno zato, ker ni realen, ker vsebuje mnogo subjektivizma in prostora za voluntarizem na vseh ravneh, in bi njegova uporaba morala pripeljati do zelo hudih navzkrižij.«³

Opozarjal je na »rakavo rano« naše celot-

² V celotni knjigi gre za Kardeljeva (brezuspesna) prizadevanja, da bi Zakonu o temeljih sistema cen in o družbeni kontroli cen, ki je bil sprejet decembra 1979. leta, dal ekonomsko stvarno in življenjsko vitalnost. Sledimo lahko njegovemu kontinuiranemu razgaljanju neekonomskih, voluntarističnih tez, ki so našo družbeno stvarnost skušale v skladu s svojo omejenostjo in nevednostjo prikazovati kot nekakšno idilično neblagovno asociativno družbo, ki so jo na iztrganih Marxovih postulatih »znanstveno gradile« socialistične (komunistične) družbe.

³ E. Kardelj, Sistem in družbena kontrola cen, DZS, Ljubljana 1984, str. 68.

ne zakonodaje, ki se je praktično pokazala tudi v primeru zakona o temeljnih sistema cen in o družbeni kontroli cen (ki je seveda neslavno obvisel na vislicah neuspešne cenovne zakonodaje – tako, pri nas kot v svetu) – ki se razkošno izživlja na (nebistvenih) vprašanih procedure, faz in postopkov njegovega oblikovanja in sprejemanja, sama vsebina (kaj je cena) pa ne sodi v »pološčno kočijo« samoupravne zakonodaje, ki tako pelje preko (trobarvnih, ne le zelenih) semaforjev samoupravljanja.

Pri nas smo pozabili (sedaj smo se spet »spomnili«), da je »cena objektivna ekonomska kategorija, ki jo narekujejo objektivne ekonomske zakonitosti na podlagi delovanja ponudbe in povpraševanja v državi, na podlagi svetovne cene, na podlagi vseh objektivnih pritiskov na ceno v zvezi z razvojnimi cilji družbe in posameznih področij gospodarskega življenja itd.«⁴ Ubežati smo hoteli zakonu vrednosti oziroma spregledati dejstvo, da dokler bo osebno delo človeka, kvantiteto in kvaliteto proizvodov tega dela potrebno ovrednotiti v skladu z njegovim prispevkom k zadovoljevanju (zelenih ali dejanskih) potreb globalne družbe, toliko časa ne moremo izbirati, ali bi imeli blagovno proizvodnjo ali ne, ali bi priznali zakon vrednosti ali ne.

Tudi na področju cen se je »potrdila« naša »strategija razvoja« sedemdesetih let: neprestano smo iskali idealen sistem (model) za oblikovanje cen, kakršne bi hoteli imeti (priznavanje vseh stroškov vsakega producenta – vrednostna cena, ki je seveda pravo – in žal zaužito mamilo – za našo produktivnost), nismo pa znali izhajati iz objektivnega in mimo naših vplivov in hotenj delujočega formiranja cen. Tako smo (ne samo pri cenah) udarili v prazno.

Kardelj je »napovedoval« tudi »infarkt zaradi debelosti« samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov, se pravi naših »samoupravnih« apetitov, da v njihovo malho stlačimo področja, kjer so takšni samoupravni preboji realni in nujni (urejanje odnosov med relativno zaključenimi in soodvisnimi reprodukcijskimi celotami), kot tudi zahteve, kjer sta trg oziroma državna regulativa nepogrešljiva.

»To, kar mora delati država, naj ta tudi dela, kar pa je svoboden samoupravni spo-

razum, naj ta tudi zares bo. Ako bomo te stvari mešali, tedaj sploh ne bomo imeli ne samoupravnih sporazumov in ne, da tako rečem, državne avtoritete, da bi lahko določena vprašanja rešili z državno prisilo, kadar je to nujno. Sploh ne verjamem, da so predloženi samoupravni sporazumi realni. Ne morem si misliti, kako in na kakšen način organizacije združenega dela, ki imajo objektivno različne in celo nasprotno interese, prisiliti, da se bodo med seboj sporazumele. Mislim, da bo pri tem toliko konfliktov in spopadanja v združenem delu, da bomo namesto sporazumevanja dobili nekaj čisto drugega.«⁵

Ob prebiranju Kardeljevih tekstov se mi često utrne (otožna) misel: *kako je naša družbena stvarnost klasičen primer za to, da se ekonomsko, politično, socialno zdrave, racionalne, progresivne ideje deformirajo, sprevržejo in praktično uveljavijo ravno v smeri, ki so jo skušale preseči.*

Hkrati pa vidim tale paradoks: sedanjno zakonsko-ideološko-normativno-administrativno regulativo, ki naj bi pomenila v družbeno usmerjajočo dejavnost prelite ideje naših najprodornejših humanih intelektualnih potencialov, napadajo s podobnimi kritikami in očitki, kot sta jih Kardelj in Bakarič že v času njenega zakonskega konstituiranja naslavljala (praviloma brez uspeha) na tudi njima nedoumljivo in nedotakljivo (z bodečim oklepom dobro zavarovano) administrativno-birokratsko mašinerijo, ki je vsakršne (tudi njune) ideje vsrkala in prikrojila po »svoji meri in postavi«.

Ob tem se je treba zamisliti vsaj o temle:

– ali je teoretično logično konstruiranje in utemeljevanje družbenoekonomskih sistemov (modelov) ter njihovih sestavin res tako težavno (ali skoraj nemogoče) preliti v učinkovite zakonske in praktične rešitve;

– ali je »strokovna služba« naše družbe tista, ki zmaliči še tako dobre in znanstveno podprte ideje;

– ali pa je stopnja razvitosti produktivnih sil (njene objektivne in subjektivne komponente) tisti železni oklep, ki ne dopušča nikakršnih svobodnejših variacij družbenega organiziranja in funkcioniranja – razen tistih, skoz katere ga je že nosil tok zgodovine?

Bogomil Ferfila

⁴ Ibid, str. 63.

⁵ Ibid, str. 33.

Marksistička misao (Beograd) št. 1/85

Osrednja tema: Investicije in gospodarski razvoj (izbor razprav s posveta, ki ga je pripravilo predsedstvo CK ZK Srbije); Aleksandar Mitrović, Borisav Jović, Živana Olbina, Mičić Radoljub, Velimir Radivojević, Milutin Mijatović, Svetozar Rikanović, Mihajlo Milojević, Mileta Ješić, Nikola Milutinović; *Študije in članki:* DRAGOLJUB DRAGIŠIĆ: Družbena lastnina in enotno jugoslovansko tržišče; DUŠAN PIREC: Hipoteze o mednarodni ekonomski ureditvi; RADOJICA BOJANOVIĆ: Predpostavke o uničenju invidue; *Raziskave:* Stopnja religioznosti srednješolske mladine (v občini Zrenjanin); *Eseji:* MIROSLAV VUJNOVIĆ: Kako naj se učimo od prihodnosti?; DALIBOR SOLDATIĆ: Zakaj pisec piše? *Dogajanja:* MARINA ŠIJAKOVIĆ-BLAGOJEVIĆ: Razredna borba in socialna diferenciacija v jugoslovanski družbi; MARKO VASILJEVIĆ: Nove nacionalizacije v Franciji; *Prevodi:* AGNES HELLER: Nezadovoljna družba; *Pogledi in prikazi.*

Opredjeljena (Sarajevo) št. 2/1985

IVAN STOJANOVIĆ: Dezintegracijski procesi in inflacija; VASO BLAGOJEVIĆ: Odgovornost in dohodek v delovnih organizacijah organov uprave – državnih organov; ĐURO VEKIĆ: Ekstradohodek v sistemu samoupravnih dohodkovnih odnosov; RUDI STOJAK: O izbiri predmeta, cilja in metod raziskovanja o zvezi komunistov in v zvezi komunistov; MUHAMED NUHIĆ: Kdo je lahko novinar? RISTE LJUBOTENSKI: Idejno-politični vidiki vprašanja o kadrih; RADOSAV GOVEDARICA: Izbrazevanje kadrov – ključni dejavnik razvoja; MUSTAFA RESULOVIĆ: Reforma in strategija razvoja v LR Kitajski; ZDRAVKO MILAK: Tržišče v kulturi; ESAD ZGODIĆ: Smisel in konsekvence disjunkcije: ali etika ali revolucija; *Prikazi.*

Politička misao (Zagreb) št. 4/1984

Kriza federalizma ali federalizacija krize? ZVONKO LEROTIĆ: Pojem krize in doje-manje skupnosti; BRANKO CARATAN: Vzroki krize in možnosti samoupravne integracije; ADOLF BIBIĆ: Za dialektiko razrednega in nacionalnega; DUŠAN JANJIĆ: Podržavljanje pluralitet nacionalnih interesov; ZVONKO POSAVEC: Pomen in meja kategorije posebnosti za moderno politično teorijo; TOMISLAV JANTOL: Federalizem in konfederalizem; ZDRAVKO TOMAC: Neutemeljenost kritik ustavnega modela jugoslovanske federacije; DUŠAN BILANDŽIĆ: Geneza ideje o ustavi iz leta 1974; IVAN KRISTAN: Ali je Jugoslavija konfederacija? VELJKO MRATOVIĆ: Je Jugoslavija zares konfederacija? SMILJKO SOKOL: O nekaterih ustanovnopravnih vprašanjih uporabe federalizma v Jugoslaviji; *Geopolitične doktrine:* Hitlerjevi govori: 1922–1939–1943 (prispevek k spoznavanju geopolitičnih vidikov nacizma); *Pogledi, prikazi, recenzije.*

SOZD KMETUSTVA,
PREHRAMBENE INDUSTRIJE,
TRGOVINE, GOSTINSTVA IN TURIZMA
CELJE

MERX

AVTO CELJE
AVTOTEHNIKA CELJE
BLAGOVNI CENTER CELJE
DRAVNIJSKI DOM SLOVENSKE KONJICE
ZDRAVLIŠČE DOBRINA
GOSTINSKO PODJETJE CELJE
HOTELI GOSTINSTVO CELJE
KMETJSKA ZADRUGA CELJE
KMETJSKA ZADRUGA LAŠKO
KMETJSKA ZADRUGA SLOVENSKE KONJICE
KMETJSKI KOMBINAT ŠENTJUR
KOŠENJAK DRAVOGRAD
MLINSKO PREDDELovalNA INDUSTRIJA CELJE
MODA CELJE
POTROŠNIK CELJE
REKLAMA CELJE
SARVNA MOZIRJE
TEKO CELJE
TKANINA CELJE
TURIST NAZARJE

JOGAN, dr. Maca: Family, Equality and the Problem of Maternity Leave

Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No. 6, p. 615-630

Considering the complexity which the emancipation processes of women involve, and the breaking of the "vicious circle" of women involve, aread the breaking of the "vicious circle" woman's subordination and secundarity, as well as the changing of the patriarchal family – the author deals with the problem of maternity leave as one of the elements of social determinants of the role which the family has in the elements of social determinants of the environment in which the child is brought up. After proposing a clarification of the terminology used and division of the leave (into maternity and parental), the author considers the possibility of including fathers into the after-natal leave (nursing of the babies) which certainly would bear lasting consequences on the level of personality development i.e. of the men-fathers, as well as on the level of social organization (the elimination of results which make the women Working force a risk for the employers). The arguments are supplemented by the results of the Slovene Public Opinion research 1984.

UDC 330.342.151(497.1):336.748.12

ČERNE, dr. France: On Some Comparative Theoretical-Systemic Questions Concerning Our (In)Stability and (Dis)Inflation (1)

Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No. 6, p. 659-671

The author's interest is the problem of economic stabilization or desinflation of Yugoslav economy as a theoretical-systemic question. Arguing, that instability and inflation are not a short term market disequilibrium phenomenon, he comes to the following conclusions: 1. economic instability (inflation) is an appearance of general crisis, due to cululative long term and short term cyclical development of economy (and society); 2. it is a consequence of the so called model of exaggerated, nonorganic socio economic development; 3. This fact has been, to a certain degree, realized in the new stabilization program although its designers seem not to be fully aware of the fact that market economy has its main obstacle in the constitutionally institutionalized economic order. The author is neither for a liberalistic market concept nor for a total revision of the Constitution. Although, there is no chance for long term economic stabilization without some deeper institutional changes.

UDC 159.923.2:159.9.019

NASTRAN-ULE, dr. Mirjana: The Dialectics of Social Shaping of the Individual

Teorija in praksa, Ljubljana 1985, Vol. XXII, No. 6, p. 696-711

The author's starting point is the basic dialectic process in the emerging and forming of human personality. This is a process of appropriation and introjection of social reality within the individual, which is understood by him as an appropriation and introjection of his relations toward other people, objectiveness and himself. The phenomenon of appropriation and introjection of these relation within the individual, has been treated by different dialectically based psychological schools of thought. They indicated the way in which the results of this process are shaping themselves in the individual as his personality structure. These are the so-called symbolic-interaction theories, theories on labour appropriation of the objective reality and the psycho-analytic theory on the shaping of the individual relationship toward his own sensual nature. These interjectionalized relations are called by the author the "relation forms" while the entirety of these forms is considered as the "relation-structure" of the personality. It proves to be heterogeneous and contradictory because of the brak between the conscious and unconscious relation forms, the break which appears as a consequence of intrajectionized and taboo-nized pressures the individual is exposed to. The individual has thus to chose between two alternatives: either to rebel against pressures and taboos (the development of conscious relation forms) or to sub-ordinate (development of non-relation forms). Both these alternatives are developed by individuals. The concrete realization of the one or the other alternative depends on the social and personal conditions the individual lives in.

JOGAN, dr. Maca: Družina, enakopravnost in problem porodniškega dopusta
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 6, str. 615–630

Ob upoštevanju kompleksnosti procesov emancipacije žensk in rušenja začaranega kroga ženske sekundarnosti in podrejenosti ter hkratnega spreminjanja patriarhalne družine – obravnava avtorica porodniški dopust kot eno od sestavin družbenih določilnic družinske vloge pri zagotavljanju humanih razmer otroštva. Po predlogu terminološke razjasnitve in delitve dopusta (na porodniški in roditeljski) obravnava možnost podaljšanja dopusta ob izenačevanju delovne dobe za oba spola; dalje možnost večjega vključevanja očetov v izrabo dopusta, kar bi imelo dolgoročne posledice tako na ravni razvijanja osebnostnih lastnosti moških (očetov) kot tudi na ravni družbene organizacije (postopno odpravljanje temeljev za večjo rizičnost ženske delovne sile, itd.). Obravnavo dopolnjuje z rezultati raziskave Slovensko javno mnenje '84.

UDK 330.342.151(497.1):336.748.12

ČERNE, dr. France: O nekaterih primerjalno teoretičnih – sistemskih vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 6, str. 659–671

Avtorja razprave zanima problem stabilizacije oziroma deinflacije kot teoretično-sistemski problem. Dokazuje, da nestabilnost oziroma inflacija ni kratkoročni pojav tržnega neravnotežja in prihaja do naslednjih ugotovitev: 1., da je inflacija oz. gospodarska nestabilnost le oblika splošne krize, ki je posledica kumuliranega dolgoročnega in kratkoročnega cikličnega gospodarskega in družbenopolitičnega razvoja, 2., da je do tega prišlo zato, ker smo razvijali model t. i. pretiranega neorganskega družbenoekonomskega razvoja, 3., da je v stabilizacijskem programu to dejstvo v določeni meri registrirano (v obliki večjega spoštovanja tržnih zakonov), kar pa ne upošteva dovolj, da zahtevajo tržni zakoni tudi bolj tržno obliko gospodarstva – to pa trči na temeljno omejitev v ustavno institucionalizirani gospodarski ureditvi. – Avtor se ne zavzema niti za liberalistični koncept tržne ekonomije niti za temeljno revizijo ustave. Meni pa, da brez določenih sistemskih sprememb ne bomo uspeli izoblikovati učinkovitega gospodarskega sistema, ki bi temeljil na blagovnem (kot bazičnem) načinu gospodarjenja in ki bi lahko zagotovil dolgoročno stabilizacijo gospodarstva.

UDK 159.923.2:159.9.019

NASTRAN-ULE, dr. Mirjana: Dialektika družbenega formiranja človeka
Teorija in praksa, Ljubljana 1985, let. XXII, št. 6, str. 696–711

Avtorica izhaja iz osnovnega dialektičnega procesa in nastajanju in oblikovanju človekove osebnosti. To je proces *prisvajanja in ponotranjenja socialne realnosti pri posamezniku, ki ga razume kot prisvajanje in ponotranjenje njegovih odnosov do drugih ljudi, do predmetnosti in do samega sebe*. Posamezne dialektično zasnovane psihološke sole so dobro obdelale posebne oblike tega prisvajanja in ponotranjenja odnosov v posamezniku. Nakazale so, kako se rezultati tega procesa utrdijo v posamezniku kot njegova duševna in osebnostna struktura. To so teorije simboličnega interakcionizma, teorije o delovnem prisvajanju predmetne realnosti in psihoanalitične teorije o formiranju odnosa človeka do lastne čutne narave. Ponotranjene odnosne neravnosti imenujem »odnosne forme«. Celota teh form pa je kompleks nezavednih in zavestnih delovanskih in psiholoških strategij in gonil, se pravi »odnosna struktura« osebnosti. Ta je heterogena in v sebi protislovna celota, saj jo preči prelom med nezavednimi in zavednimi odnosnimi formami. Ta prelom je posledica ponotranjenih in tabuiziranih pritiskov na posameznika. Zato ostaja ta v svojem osebnostnem razvoju ujet med temeljni alternativni: ali upiranje pritiskom in njihovega tabuiziranju (razvoj ozaveščenih odnosnih form) ali uklanjanje (razvoj brezodnosnosti in s tem heteronomnosti). Noben človek ne realizira le ene alternative. Vsakdo torej pozna obe strategiji, toda od celote družbenih in osebnih pogojev je odvisno, koliko bo posameznik v konkretnih odnosih realiziral eno ali drugo alternativo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

France Vreg: Razpota preobrazbe univerze

Anton Vratuša: Načela se preverjajo v praksi (ob 10. obletnici Mednarodnega centra za podjetja v družbeni lasti v DvR)

Urbanizem in samoupravljanje: Avtorji prispevkov: Marjan Tepina, Tomaž Vuga, Jan Makarovič, Lučka Rozin-Šarec

Ilija Mrmak: Izobraževanje v dolgoročnem razvoju Slovenije

Niko Toš: Kritična zavest — kot kriza zavesti? (zapis ob raziskavi »Slovensko javno mnenje '84«)

Miha Ribarič: Problemi in smeri razvoja pravnega sistema

Slavko Fras: Frischenschlager in Reder — različni temi

Janez Pečar: Policija v napovedih prihodnosti

Detlev Albers: H kritiki razumevanja socializma v Godesberškem programu (prevod)